

A FELEJTÉS
KÖNYVE

Douwe Draaisma

A FELEJTÉS
KÖNYVE

Gondolat Kiadó
Budapest, 2014

A kötet fordítását a Holland Irodalmi Alapítvány támogatta

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature

A fordítás az alábbi kiadás alapján készült:
Vergeetboek. Historische Uitgeverij, Groningen, 2010

Fordította Dióssi Adrienn

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

Copyright © Historische Uitgeverij, Groningen 2010
Hungarian translation © Dióssi Adrienn, 2014

www.gondolatkiado.hu
gondolatkiado.blog.hu
facebook.com/gondolatkiado

A kiadásért felel Bácskai István
Felelős szerkesztő Böröczki Tamás
A címlapon Louise-Marie de Bourbon (Mademoiselle de Tours) portréja.
Pierre Mignard (1612–1695) munkája. Versailles,
Châteaux de Versailles et de Trianon. Fotó © RMN / Gérard Blot
Tördelő Lipót Éva
Nyomta és kötötte az OOK-Press Kft.
Felelős vezető Szathmáry Attila

ISBN 978 963 693 454 5

TARTALOM

A felejtés könyvében	7
1. Felejtéssel körülvéve: az első emlékek	19
2. Miért felejtjük el az álmokat?	44
3. In Memoriam Henry M.	73
4. Az ember, aki elfelejti az arcokat	96
5. Enyhe lejtő, aztán a szakadék	108
6. A kollégájának támadt egy remek ötlete: az Öné	121
7. A neurológia Galileije	132
8. Az elfojtásról	154
9. A total recall mítosza	192
10. Az Esterházyak emlékezete	216
11. A tükör, amely semmit sem felejt	232
12. A felejtés művészete	260
13. A második halál	270
Kényelmetlen kérdések	295
JEGYZETEK	299
KÉPJEGYZÉK	321
KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS	323

> A Drenti Levéltár „felső szobája” (1900 körül)

A FELEJTÉS KÖNYVÉBEN

Ha ez a tágas terem lehetne az emlékezetünk! A magas ablakokból csak úgy árad be a fény. Tiszta és rendezett. A fal mentén sorakoznak az emlékeink, gondosan osztályozva, feljegyezve, tárgymutatóval ellátva. Csak végigsétálunk köztük, leemelünk egy könyvet vagy egy mappát. Kibogozzuk a masnit, gyorsan belelapozunk, és máris a kezünkben tartjuk azt, amit kerestünk. Odasétálunk vele az asztalhoz, és kiterítjük szerzeményünket a fényes asztallapon. Nyugodtan letelepedhetünk mögé, hiszen semmi sem sűrget. Csend van, senki sem zavar. Ha már eleget olvastunk, csak újra összerendezzük a papírokat, bekötjük a szalagot, és szépen visszate tesszük a mappát. Még egyszer körbepillantunk a szobában, tekintetünk végigfut a kötetek gerincén, melyek illedelmesen megcsillannak, majd behúzzuk magunk után az ajtót annak a megnyugtató gondolatnak a tudatában, hogy mindaz, amit e teremben hagyunk, érintetlenül vár ránk legközelebbi látogatásunkig. Hisz jól tudjuk: rajtunk kívül nem jön ide senki.

Talán nem mindenkinek az a leghőbb vágya, hogy olyan emlékezettel rendelkezzen, amely úgy van berendezve, ahogy ez a nem sokkal 1900 után épített terem a Drenti Levéltárból, melyet a bennfentesek csak „felső szobának” hívnak. De képzeljük csak el, ha az emlékezetünk egy olyan terem volna, ahol nem porosodnak, és klórmentesen fehérített papírba vannak kötve az emlékek, a leg-tökéletesebb hőmérsékleti és páráviszonyok uralkodnak, továbbá van egy gondosan szerkesztett mutató, amelynek segítségével egyszerűen visszakereshetők az egyes emlékek – és legfőképp az állandóság, mely garantálja, hogy akár egy már ötven vagy hatvan éve nem keresett darab is hiánytalanul előkerül. Ki nem dédelgeti

magában egy olyan emlékezet eszményképét, melyben az emlékek biztonságban vannak?

Az emlékezetünkről metaforákban gondolkodunk – nem tudunk másképp. Platón viasztáblaként képzelte el az emlékezetet, mely megőrzi tapasztalataink lenyomatát – ez a „impresszió”, a „benyomás” szó eredete. Későbbi filozófusok is megőrizték az írás metaforáját, bár az minden egyes új találmánnyal más formát öltött: a viasztáblát felváltotta a papirusz és a pergamen, később pedig úgy gondolták el, hogy az emlékek kódexekbe és könyvekbe vésődnek bele. Más metaforák valamiféle gyűjtőhelynek feleltették meg az emlékezetet, olyannak, amiben információt raktározunk, mint egy könyvtárban vagy egy archívumban, vagy amiben megbecsült javakat, ahogyan a borospincékben vagy raktárakban. A 19. században a neurológusok és a pszichológusok a kor legújabb információ-megőrző technikáinak szakkifejezéseivel írták le az emlékezetet: nem sokkal 1839 után jelenik meg a „fotográfiai emlékezet” kifejezés, később pedig a fonográf (1877) és a film (1895) is nyomot hagyott a korabeli, emlékezetről alkotott elméleteken. De a pszichológusok nem álltak meg itt: az emlékezetből először hologram, végül pedig számítógép lett. Bármilyen hatalmas a különbség a viasztábla és a merevlemez között, az emlékezetéről való gondolkodásunk még mindig nem képes elszakadni az információátvitellel kapcsolatos metaforáktól.¹

Mіндеzen metaforák közös eleme az, hogy valamennyi elsődlegesen a konzerválásra, az elmentésre, a regisztrálásra fókuszál. Az emlékezetmetaforák lényege az archiválás való utalás. Az emlékezet e metaforák fényében nem más, mint bizonyos információk – lehetőleg hiánytalan és tökéletes – elraktározásának a képessége. A baj éppen az, hogy mindez túlságosan is logikusnak és tisztának tűnik. Mert az emlékezetet valójában a *feledés* uralja.

A feledés már közvetlenül azután, hogy a külvilág belép az észlelési folyamatba, hatalmába keríti azt. Az öt „szenzoros regiszter”, ahol az érzékszervi benyomások első fokon feldolgozásra kerülnek, fölöttébb rövid távra van berendezkedve. Ami nem kerül át időben egy újabb helyre, az könyörtelenül törlődik. A vizuális benyomásokra szakosodott regisztert vizsgálták közülük a legala-

posabban. Az amerikai pszichológus, Sperling 1960-ban azt állapította meg, hogy az „ikonikus emlékezet” csupán a másodperc törtrészéig képes a benyomásokat megőrizni.² Kísérleti alanyainak 12 betűt mutatott háromszor négyes sorokba rendezve egy 50 milliszekundumig látható villanásban. Közvetlenül a villanás után az első, második vagy harmadik sor reprodukciójára kérte őket. Az alanyok nem tudták előre, hogy melyik sorra fog rákérdezni. Átlagosan a négyből három betűt voltak képesek felidézni. A bemutatáshoz ennyire közel tehát a kép, az „ikon” még majdnem teljesen hozzáférhető volt. De ez csak abban az esetben állt fenn, ha Sperling negyed másodperc alatt megadta, hogy melyik sort kell reprodukálniuk. Ha ennél többet várt, vagyis nem 250, hanem 300 milliszekundumot, akkor az ikon már kitörlődött. Ha az első sor után még egy másodikra vagy harmadikra is rákérdezett, az információ már nem volt hozzáférhető: az alatt a néhány másodperc alatt, amely az első sor előhívásához volt szükséges, a többi nyomtalanul eltűnt.

Ez a gyors törlődés a többi szenzoros regiszterben is tetten érhető, habár a hangokat tároló memória (az „echobox”) a benyomásokat ennél valamivel hosszabban, 2–4 másodpercig tárolja. A benyomások megőrzése elengedhetetlen az érzékszervi információk megbízható feldolgozásához. Az, hogy az „ikon” egy rövid időre kimerevedik, biztosítja, hogy az észlelésünk nem szakad meg minden egyes pislogásnál. Ez teszi lehetővé, hogy azt a 24 egymástól különálló képet, melyből a valóságban egy film egy másodperce áll, folyamatos mozgásnak lássuk. De ugyanennyire nélkülözhetetlen a törlés is. Ha csak egy kicsivel is hosszabb ideig raktározódnának az információk, akkor minden egyes benyomás interferálna a következővel. Ha elmaradna a felejtés aktusa, ez nem az emlékezetünk hatókörét, hanem sokkal inkább a kaoszt fokozná.

Vajon az érzékszerveink megpróbálnak nekünk valamit elmondani? A villámgyors kitörlődés épp az ellenkezője annak, mint amit azok a metaforák sugallnak, melyekben az archívum vagy számítógép szerepel ideálként. Az érzékszervi memória esetében a felejtés nem hiba, hanem a megfelelő működés feltétele. Vajon az emlékezet egyéb formáinál is ez a felejtés szerepe? Egyáltalán,

minden esetben van valamilyen szerepe a felejtésnek? Melyik változat fejezi ki pontosabban a legfőbb kérdést: mi által felejtünk, vagy miért felejtünk? E tekintetben teljesen ki vagyunk szolgáltatva a neurológiai és fiziológiai huzalozottságunknak, vagy van némi beleszólásunk a dologba? Bármennyire is segítségünkre vannak az emlékezetmetaforák, elterelik a felejtésről a figyelmünket. Talán ez az egyik oka annak, miért rekednek meg olyan gyakran a felejtésről alkotott elméletek olyan feltevéseknel, melyek épp annyira hihetőek, mint a szöges ellentétük.

Az árnyaltság hiánya már a nyelv szintjén megjelenik. Az emlékezéshez kapcsolódó nyelvjátékok leleményesek és szemléletesek. Ettől szegényessége miatt élesen elüt a felejtés nyelvben való reprezentációja. Itt van mindenekelőtt maga az „elfelejt” ige, amelyhez nem kapcsolódik főnév. „Emlék”-nek hívjuk azt, amire emlékezünk, de hogyan nevezzük azt, amit elfelejtünk? Itt van egy lyuk a holland nyelvben – legalábbis a maiban, mert a középkori holland még ismerte a „felejt” igéhez tartozó főnevet, amely mára eltűnt. És a megfelelő melléknév számára sincs hely. Az emlék lehet éles vagy homályos, kellemes vagy kellemetlen, míg az, amit elfelejtettünk, csak hiány, távollét, a semmi, bárminemű tulajdonságok és minősítések nélkül.

A holland nyelvben még a *vergeten* (elfelejt) ige sem rendelkezik önálló jelentéssel. Ahogy a *huren* (bérel) – *verhuren* (bérbe ad), vagy a *leren* (megtanul) – *verleren* (kijön a gyakorlatból) szópárok mutatják, a *ver-* igekötő a *vergeten* szóban is valaminek a fordítottjára vagy ellenkezőjére utal – ebben az esetben egy olyan szótól ellentétére, mely megfeleltethető az angol *to get*nek, tehát a jelentése: „kapni, megérteni, magunkévá tenni, elsajátítani”.³ A *vergeten* tehát képzett szó, valaminek a tagadása. Csupán az emlékezéssel kapcsolatos elképzeléseinket a visszájára fordítva juthatunk el a „felejtés” szó jelentéséhez.

Ugyanennyire aggasztó a tapasztalatainkat sikeresen konzerváló emlékezet metaforái és a felejtés metaforái közötti ellentét. Az első kategória nagyszabású. Az írás az emberiség kultúrtörténetének talán legfontosabb találmánya. A levéltárak és a könyvtárak tekintélyt parancsoló intézmények. Az emlékezetet gyakran hasonlítot-

ták kolostorhoz, színházhoz vagy palotához. A pszichológia mindig a legkorszerűbb és legbefolyásosabb technikákat választotta az emlékezet metaforájának. Ha a felejtés metaforáit az emlékezés metaforái mellé helyezzük – a rosta a fényképészet mellett, a szűrő a számítógép mellett –, megindító, de annál valóságosabb képet kapunk arról, mennyire különböző értékelést fejeznek ki e szóképek. A felejtés metaforái megint csak az emlékezetmetaforák esetlen inverziói. Ha elfelejtettünk valamit, akkor túl száraz volt a viaszréteg, hogy nyomot lehessen benne hagyni, kifakult a tinta, a szöveg lekopott a pergamenről, megnyomtuk a *delete* gombot, az információ nincs már többé a merevlemezen. A felejtés mindig csak valaminek a törlődése, kihúzása vagy egyszerűen eltűnése.

A metafora megfordítása azt az intuíciót táplálta, hogy az emlékezés és a felejtés egymás gyökeres ellentétei, és kölcsönösen kizárják egymást. Amire emlékezik valaki, azt nyilván nem felejtette el, és amit elfelejtett, arra nem fog tudni visszaemlékezni. A felejtés nem más, mint negatív előjelű emlékezés. E tekintetben a saját metaforáink rabságában sínylődünk. Valójában a felejtés olyannyira része az emlékezetnek, ahogy az élesztő a tésztának. A mindenféle „első alkalomra” vonatkozó emlékeink a sok rákövetkező elfelejtett alkalomra emlékeztetnek minket. Az a maroknyi álom, amire emlékszünk, arra a több száz álomra utal, melyekre talán még ébredéskor emlékeztünk, de aztán gyorsan elillantak. Még a jó arcmemóriával rendelkező emberek is rosszul emlékeznek az arcok *történetére*. Teljesen őszintén: ki állítaná, hogy emlékszik arra, hogyan néztek ki a szerettei tíz évvel ezelőtt? Hol hagyjuk az emlékezés és felejtés eme kényelmes dichotómiájában azoknak a történéseknek az emlékeit, mely történésekről belátjuk, hogy most máshogy emlékszünk rájuk, mint korábban? Az emlékezés és a felejtés közti kapcsolat inkább hasonlít egy gestaltban látható két alakra: tetszés szerint láthatjuk benne az egyiket vagy a másikat.

Az elmúlt három évben megpróbáltam mindannyiszor a felejtést látni az emlékezésben. Úgy tűnik, hogy épp azok a legnehezebb kérdések, amelyeket az emlékezetről feltehetünk, valójában a fe-

lejtésről szólnak. Miért létezik mnemotechnika, miközben nincsen felejtéstechnika? És ha mégis létezik ilyen, vajon bölcs dolog lenne használni is? Mi a sorsa – vagy tartózkodási helye – az elfojtott emlékeknek? Egyáltalán létezik elfojtás? Miért hajlamosak a portrék és a fényképek felülírni az emlékeinket, amelyeket egy arcról őrzünk? Miért működik ilyen rosszul az emlékezetünk, ha álmokról van szó? Hogyan lehetséges az, hogy egy kollégája megjegyezte az Ön ötletét, azt azonban elfelejtette, hogy az az Ön ötlete volt? Mi teszi annyira vonzóvá a gondolatot, hogy az agyunk mindenről, amit megtapasztalunk, maradandó nyomot létesít – vagyis a *total recall* hipotézisét? Egy Korszakov-szindrómás egyén miért rendelkezik még régi szaktudásának egy részével, miközben azt elfelejti, hogy mit mondott öt perccel ezelőtt? Mi siklik félre annak az agyában, aki nem képes arcokat megjegyezni?

2007-ben egy pszichológus elhatározta, hogy strigulázni fogja, hányfajta emlékezetet különböztet meg a szakirodalom.⁴ 256-ig jutott. Persze nem biztos, hogy valóban pontosan ennyi fajta felejtés is létezik. De minden bizonnyal van jó néhány – ami elveszi az ember kedvét attól, hogy teljes áttekintést készítsen, és szelektálásra késztesse.

A felejtés e könyvben tárgyalandó formáinak kiválasztása során az első számomra fontos csoport az önéletrajzi emlékezetben megnyilvánuló felejtés volt – ezzel a fajta emlékezettel próbáljuk megőrizni személyes emlékeinket, és ha nem járunk sikerrel, aggódva figyelünk fel rá. Ebből a kiindulópontból mindjárt adódott is a nyitó fejezet – hiszen életünk során még rengeteg mindent el fogunk felejteni, de egészen különleges módon történik ez velünk a születésünk utáni első két-három évben (19 skk.). A legkorábbi emlékeink legfőképp az őket körülvevő felejtést emelik ki, és aki nyitva tartja a szemét, már az első emlékekben megpillanthatja azokat a felejtési folyamatokat, melyek később még oly sok mindent fognak velünk elfelejtenni. Az első emlékekből megtanulhatjuk, hogy a nyelvi tudat és az éntudat kialakulása segít működésbe hozni az emlékezetet, de egyúttal arról is gondoskodik, hogy a korábbi emlékekhez ne lehessen hozzáférni. Az előttem lévő ajtó csak akkor nyílik ki, ha a mögöttem lévő bezárult.

Az álmok hajlamosak egyenesen becsapni maguk mögött az ajtót (44 skk.). Nehezen emlékezünk az álmainkra. A törekeny első emlékekhez hasonlóan az álmok elfelejtése is kideríthet valamit az emlékezet működéséről. Ébredéskor – ha szerencsések vagyunk – még emlékszünk az álom záró jelenetére, és kínkeservesen próbáljuk visszaidézni az előzményeket: mi történt ez előtt a jelenet előtt? És az előtt mi történt? Miért van ennyire nehéz dolga az emlékezetünknek a fordított kronológiával? Mit tudhatunk meg az álmokról, ha épp a tünékenységre figyelünk?

A válogatás során a második megfontolás, amely vezetett, az volt, hogy megmutassam: épp a felejtés kóros formái képesek váratlan módon betekintést nyújtani az emlékezetfolyamatokba. 1953-ban a huszonzét éves Henry Molaison egy radikális agyműtéten esett át, hogy az epilepsziás rohamait mérsékelni tudják (73 skk.). A végeredmény katasztrofális volt: a hippokampusz kétoldalú eltávolítása után kiderült, hogy Henry többé nem képes új emlékeket kialakítani. Élete hátralévő részét egy állandó jelenben töltötte, mely nem egészen fél perces tartományra terjedt ki. De éppen ez a sérülés tette őt az emlékezetkísérletek ideális alanyává. Több mint fél évszázadon keresztül tartó pályafutása a háború utáni neuropszichológiai szakirodalom leghíresebb kísérleti alanyává tette „Henry M.” 2008 decemberében hunyt el. Az „In Memoriam Henry M.” című fejezet az ő emléke előtt tiszteleg – nem csak kísérleti alanynak tekintve.

Ugyancsak a háború utáni neuropszichológiai szakirodalomban „S. katona” többnyire nem kap többet egy lábjegyzetnél (96 skk.). 1944 márciusában a német fronton egy gránátbecsapódás következtében súlyosan megsérült a nyakszirti lebenye. Ennek folyamánnyaként egy fölöttébb speciális emlékezetzavarban szenvedett: S. nem volt többé képes arcokat megjegyezni, sem az ismert arcokat felismerni. Mikor az utcán szembejött vele az édesanyja, egyszerűen elsétált mellette; még a saját tükörképét sem tudta hova tenni. S. katona esete 1947-ben a „prozopagnózia”, vagy más néven az „arcvaktság” azonosításához vezetett. Az utóbbi években egyértelművé vált, hogy ennek a betegségnek létezik egy veleszületett változata is, amely sokkal gyakrabban fordul elő, mint ezt eddig gondolták.

A Szergej Korszakovról elnevezett szindrómánál fellépő agykárosodás vezet a felejtés legmélyrehatóbb formájához (108 skk.). Időben *mindkét* irányba kiterjed az emlékezetvesztés: kitörlődik a múlt nagy része, de a jövő is érintett, mert az új élmények nem képesek többé bevésođni az emlékezetbe. Ez komoly fogyatékoság, még ha ezt a beteg sok esetben feltűnően lakonikusan fogadja is: végső soron arra sem képes emlékezni, ami panaszra adhatja okot. Sokáig azt gondolták, hogy a Korszakov-szindrómás betegek szemantikus emlékezete, a tények és jelentések emlékezete, érintetlen marad. De a Z. egyetemi tanárral – nem kutatóként, hanem Korszakov-szindrómás páciensként – végzett kísérletek megcáfolták ezt az elképzelést. Z. néhány évvel betegségének akuttá válása előtt megírta az önéletrajzát, és így olyan anyaggal lehetett vizsgálni, amiről biztos volt, hogy valaha szerepelt az emlékezetében. A kísérletekből kiderült, hogy a szemantikus emlékezetében is vannak lyukak, mégpedig annál terjedelmesebbek, minél közelebbi múltra vonatkoztak a kérdések. Az emlékezetében lévő hiányok világosan mutatták a Korszakov-szindróma alattomos lefolyását: enyhe lejtő, amit egy szakadék követ.

Henry M., S. katona és Z. professzor a felejtés olyan változataiban szenvedtek, amiket egy egészséges ember soha nem fog megtapasztalni. De a felejtés azon módja, mely nem sorolható a felejtés kóros fajtái közé, ugyancsak szolgálhat adatokkal az emlékezetfolyamatokról. Az elmúlt húsz évben próbálták kísérleti úton megragadni a „kriptomnéziát”, azt a jelenséget, amelynek során egy látszólag teljesen eredeti ötletünk támad, miközben később kiderül, hogy azt valójában valaki mástól hallottuk vagy úgy olvastuk valahol (121 skk.). Ebből adódik aztán az olysami, amit kissé megszépítve „öntudatlan plagizálásnak” nevezünk. Kísérleti körülmények között a kriptomnézia a felejtési folyamatok finom manipulációjával hívható elő. A lényeg az, hogy a megfelelő pillanatban épp annyi felejtést kell az emlékhöz keverni, hogy az emlék ne tűnjön el, de többé ne emlékként ismerjék fel.

A harmadik megfontolás, amely befolyásolt, az volt, hogy megpróbáljam megmutatni a mai felejtésről alkotott elképzelések mélyre nyúló gyökereit. A sokak által védelmezett elmélet, miszerint az

agyunk maradandó nyomot őriz mindenről, amit átélünk, szemmel láthatóan a huszadik század harmincas éveiben végrehajtott neurológiai kísérletekből maradt ránk (132 skk.). Az „elfojtás” mai asszociációiban olyan elképzelések rezonálnak, amelyeket Freud 1895-től kezdődően fogalmazott meg (154 skk.). A traumákat még mindig „elássuk”, hogy aztán a tudattalanból előtörve bajt okozanak. A közelmúltbeli vitákban – például a „megtalált emlékekről” – olyan metaforákat működtetnek, melyeket a pszichoanalízis vezetett be, vagyis több mint egy évszázada hatnak a felejtéssel kapcsolatos gondolkodásunkra. De még ennél is messzebb mehetünk vissza az időben: azt a nézetet, hogy az elme egyik része nem tudja, mi zajlik a másik felében, már jóval Freud előtt megfogalmazta egy teljesen ismeretlen londoni háziorvos, Arthur Wigan (192 skk.). 1844-ben kifejtette, hogy mind a bal, mind a jobb agyféltekének saját tudata és emlékezete van. Saját korában senki sem adott hitelt ennek az elméletnek, és még ma is jó okunk van rá, hogy ne higgyünk benne. De sok mindent abból, amit Wigan – saját értékelése alapján „a neurológia Galileije” – a két agy elméletére támaszkodva tudott megmagyarázni, Freud fél évszázaddal később az elme tudatos és tudattalan része közötti kapcsolatra vezetett vissza.

Azonban a válogatás során a legfontosabb vezérfonalam mégiscsak a következő volt: szerettem volna megmutatni azt, hogy a felejtésről való gondolkodásunkban láthatóvá válik, mit várunk el az emlékezetünkől, és hogy mitől félünk vele kapcsolatban. Az emlékeknek megvan az a nyugtalanító képességük, hogy utólag változtassák az alakjukat. Néha egészen kevés is elég ehhez. Hallunk valamit valakiről, és ez az új tudás más fénybe helyezi a róla kialakított korábbi emlékeinket. Vagy kiderül, hogy már egy jó ideje – így vagy úgy, de – becsapnak bennünket. Ezután nem tehetünk mást, mint hogy tétlenül végignézzük, miként kénytelen idomulni egyik emlék a másik után a múlt új verziójához. A legkedvesebb emlékeinket persze szeretnénk megóvni ettől. Legszívesebben egy *read only* biztonsági kóddal együtt mentenénk el őket. De olykor az élet olyan emlékeket ad hozzá az emlékezetünkhöz, melyek módosítják a már meglévőket. Esterházy Péter írónak része volt

egy efféle, igen keserű tapasztalatban 2000 januárjában, amikor a titkosrendőrség archívumából olyan dossziék kerültek elő, amelyekből kiderült, hogy gyerekkorától fogva egy másik valóságban élt, mint gondolta (216 skk.). Könyvében, amelynek a *Javított kiadás* címet adta, leírja, hogyan kényszerült arra, hogy a számára kedves gyermekkori emlékeket egy új, itt-ott erősen szegényteljes olvasattal lássa el. Ez is a felejtés egy formája: nincs többé hozzáférésünk ahhoz, amit az emlékeink eredetileg jelentettek számunkra.

Valószínűleg nincs még egy olyan technika, amelyet akkora lelkesedéssel vetettek volna be a felejtés ellen, mint a fényképezés (232 skk.). Ugyanakkor nincs még egy olyan technika, melynek az emlékezethez való viszonya ennyi ellentmondást foglalna magában. Legszívesebben a felejthetetlen pillanatokat fényképezzük le – nyilvánvalóan annak a tudatában, hogy még a felejthetlent is elfelejthetjük. Reménykedünk benne, hogy a fényképek majd támogatni fogják az emlékezetünket, de előbb vagy utóbb azon kapjuk magunkat, hogy épp a fényképek, mégpedig főként a portrék, kezdik elhalványítani az emlékeinket. Elhunyt szeretteinkről őrzött emlékképeink esetében a fénykép az emlék elé kúszik. Miért nem őrzi meg az emlékezetünk a fényképet és az emléket is? A fényképet nevezték már „emlékezettel bíró tükörnek”, de mit remélhetünk egy olyan emlékezetprotézistól, mely oly sok mindent elfeledtet velünk?

Az emlékezet ellenállása két irányban is megmutatkozik a felejtéssel kapcsolatban. Nem létezik felejtéstechnika – bár a görögök hagytak ránk *ars memoriae*t, *ars oblivionis*t nem, legalábbis semmi olyasmit, aminek hasznát vehetnénk, ha valamit szántsándékkal akarnánk elfelejteni. Sajnos hiányzik az ellenkező irányú védőeszköz is: egy a felejtést megakadályozó biztonsági berendezés. Az emlékezetünkön, és nem rajtunk múlik, hogy mit felejtünk el, és éppenséggel mit nem. A felejtéstechnika csak gondolatkísérlet szintjén létezik. Az *Egy makulátlan elme örök ragyogása* című filmben (2004) a főszereplő a Lacuna cég korszerű gépeihez fordulhatott, hogy egy boldogtalan szerelem emlékeit kitöröltesse. De ugyanezt a gondolatkísérletet megtaláljuk már sokkal korábban, egy 1976-os Bommel-történetben, *A felejtés könyvében*, amely

Marten Toonder* szerény, ám annál bölcsőbb filozófiáját is tartalmazza a felejtésről (260 skk.). Azzal, hogy a Bommel-történetben a felejtéstechnikát a fekete mágia mestere találja fel, Toonder arra szólít fel minket, hogy még egyszer gondoljuk át: valóban bölcs döntés lenne a számunkra nyomasztó emlékeket egyszerűen kitörölni?

A felejtés megakadályozásának szándéka intenzív vággyá válik, ha az emlékek egy elhunyt szerettünkre vonatkoznak. Ezek azok az emlékeink, amelyeket a legszívesebben úgy dédelgetnénk, hogy a felejtés a közelükbe se férközhessen. Ez az ígélet szerepel a részvétnyilvánításokban, és ez a varázsige a saját emlékeinkkel való érintkezésben. A másik oldalon az, akinek búcsút kell vennie az élettől, ugyancsak azt reméli, hogy tovább fog élni szerettei emlékezetében. Olykor „második halálnak” nevezik azt, amikor innen is eltűnik az ember. Egy a jakobinus diktatúra idejéből származó búcsúlevél-gyűjteményből, amelynek darabjait olyan emberek írták, akik tudták, hogy másnap meghalnak, jó látható, hogyan próbáltak a halálra ítélték vigaszt meríteni abból a jövőre vonatkozó kilátásból, hogy a számukra kedves személyek nem felejtik el őket (270 skk.).

A *felejtés könyvében* túlnyomórészt neurológusok, pszichiáterek, pszichológusok és az emlékezet tudományának egyéb képviselői kapnak szót. Ám még ha képesek is volnának megmagyarázni a felejtés mikéntjét és miértjét, akkor is megmaradna az aggasztó távolság az emlékezetéről alkotott elméleti tudásunk és aközött, amit személyesen megélünk az emlékezetünkkel. Épp ezen a senkiföldjén, a tudomány és az önmegfigyelés között merülnek fel azok a kérdések, melyek arra kényszerítenek minket, hogy elgondoljunk a saját emlékezésünk és felejtésünk mikéntjéről. A svájci író, Max Frisch ötvenöt és hatvan éves kora között időről időre dolgozott a naplójában egy listán, melyben alapvető kérdéseket rögzített.⁵ Ezek adták az inspirációt a könyvemet lezáró kellemetlen kérdésekhez (295 skk.). Frisch maga egyetlenegy kérdést sem válszolt meg – én pedig örömmel követtem a példáját.

* Marten Toonder (1912–2005) az egyik legnagyobb hatású holland képregényrajzoló művész volt. Legismertebb sorozatának darabjai 1941 és 1986 között jelentek meg, fő alakjuk Olivier B. Bommel, egy medve.

Végezetül még egy gondolat. Az, hogy a felejtést gyakran inverzióként mutatják be, úgy tűnik, még a felejtést tartalmazó szóösszetételeket is befolyásolta. A felejtéskönyv,* magyarázza *A holland nyelv értelmező szótára*, „olyan könyv, amelyben az emlékezetre méltó dolgokat őriznek meg a felejtéstől; emlékkönyv; emlékmű”. De ebben a jelentésben, folytatja a szótár, csak egyetlenegyszer fordul elő a szó. Ezután a *vergeetboek* jelentése éppen az ellenkezőjére változott: éppen hogy olyan „könyvet jelölt, amelybe az ember azt jegyzi fel, ami elfelejthető”. Ezt a jelentést őrzi az *in het vergeetboek raken* („a felejtéskönyvbe kerül”) kifejezés – habár feltehetőleg nem sok ember fogja először éppen azt felírni magának, amit *nem* kell megjegyeznie.

De a történetnek itt még nincs vége – még ha nem is végződik happy enddel. Mint mondtuk, a „felejtéskönyv” szó „tulajdonképpen” jelentésében egyetlen alkalommal fordul elő – mégpedig 1672-ben, a katasztrófa évében,** egy a Jan de Wit könyvtárának köteteit listázó katalógusban. A katalógus szerint Johan de Witt főpensionárius*** – mert róla van szó – birtokában volt egy *Felejtéskönyv az orániai herceg minden tettéről* című mű. Ám ez nem túl valószínű. De Witt Oránia-ellenes volt, ami 1672. augusztus 20-án számára és öccse számára is végzetes következményekkel járt. Míhez kezdett volna de Witt egy a herceg tetteiről szóló könyvvel? Egy holland pamfletekről készült leltár fényt derített az igazságra.⁶ De Witt könyvtárának katalógusa valójában egy Witt-ellenes pamflet – több tucat ehhez hasonló jelent meg abban az évben. A könyvcímeket tehát ironikusan kell érteni.

Itt végződik tehát. Az egyetlen alkalommal, amikor a „felejtéskönyv” a szó eredeti értelmében fordul elő, kitalált könyvről van szó. Felejtéskönyv soha nem is létezett.

*Hollandul: *vergeetboek*, amely egyúttal e könyv eredeti címe is.

**Rampjaar – így nevezik a holland történészek a francia-holland háború (1672–1679) első évét, amelyben a holland tartományok nagy területei francia megszállás alá kerültek.

*** A holland tartományok fő közjogi méltósága.

1. FELEJTÉSSEL KÖRÜLVÉVE: AZ ELSŐ EMLÉKEK

Évekkel ezelőtt láttam egy tunéziai filmet, melynek *Halfaouine* volt a címe, eredetileg 1990-ben mutatták be. A történetét már alig tudnám rekonstruálni, de emlékszem még néhány jelenetre, amely egy kisfiúról, Nouráról szól. Tizenkét éves, még elég fiatal, így édesanyjával tarthat a női fürdőbe. Minden héten beléphet egy csodálatos, gőzölgő világba, egy olyan világba, ahol az asszonyok ringva bukkannak elő a gőzfelhőkből, letérdelnek elé, beszappanozzák a testét, majd magukat is, lemossák a szappant, majd ráérősen bekenik a karjukat, lábukat, mellüket olajjal. Noura jól megnézett magának mindent. Abba az életkorba kezdett lépni, mikor már nem hagyták hidegen a női test formái. A nézésből fokról fokra bámészkodás lett, bár a fiú igyekezett megőrizni tekintete ártatlanságát. Természetesen nem sokáig mehetett ez így. Az egyik asszony észrevett valamit Noura tekintetében. A következő alkalommal már a férfiakkal kellett a fürdőbe mennie.

A még elég fiatal és a már túl nagy között húzódó határ meglehetősen széles, de mégiscsak határ, amit ha egyszer átléptünk, már nincs többé visszaút. Ahogy a hatéves Nourának fogalma sem volt arról, hogyan fogja majd tizenkét évesen a nőket bámulni, a női fürdőből száműzött Noura sem emlékszik már rá, hogy milyen volt felhevült, meztelen női testekkel körülvéve lenni anélkül, hogy egy fikarcnyit is érdekelték volna, semmit sem látni, miközben annyi minden látnivaló van előtte. Az időközben felébredt szexualitás két Nourát hozott létre, akik között egyik irányba sincs átjárás.

Ám valóban mindkét irányban fennáll a hozzáférhetetlenség? Hiszen az emlékezetünk lehetővé teszi számunkra, hogy bármikor felidézzük korábbi énünket, és úgy éljük meg a körülöttünk lévő

világot, ahogyan akkor megéltük – vagy mégsem? Egyes önéletírások szerzői akár el is hitethetnék ezt velünk. A nyitó fejezetben egy olyan gyermeket hívnak életre, aki egy gyermek szemeivel látja a világot, gyermekként gondolkodik és viselkedik. Honnan is jöhetne ez a gyermek máshonnan, mint az emlékezetükből?

A kérdés meglehetősen naiv. Az egykori gyermeket nem lehet az emlékezetben fellelni, legfeljebb azt mondhatjuk, hogy ez az a hely, ahol újra megformálódik. Habár szükségünk van emlékekre ahhoz, hogy ezt az alakot papírra vethessük, akkor sem teremnek csak úgy ott ezek az emlékek, hanem gyakran fáradságos munkával kell előásni őket. Ezenkívül pedig irodalmi feldolgozáson is át kell esniük, hiszen egy csokor emlék a gyermekorból még nem maga a gyermekkor *története*. A gyermekkor olyan leírásai, melyek meggyőzőnek és autentikusnak tűnnek, melyek kapcsán az olvasó a saját gyermekkori emlékeire rezonál, az írói szaktudás termékei, és így nézve éppenséggel a lehető legtávolabb vannak a gyermekkor közvetlen átélésétől. A saját emlékeinkkel szemben fennálló távolság mindenki számára ismerős tapasztalat. De az önéletrajz-író számára ez a távolság még nagyobb: szavakba kell öntenie és rendszereznie kell az emlékeit.

Az alábbiakban tárgyalt emlékezet típusra a múlt század nyolcvanas évei óta terjedt el a pszichológusok között az „önéletrajzi emlékezet” szakkifejezés, aminek metaforikus asszociációi szorosan kapcsolódnak azokhoz a megállapításokhoz, amelyeket az irodalomelmélet már jóval korábban megfogalmazott az önéletírásokkal kapcsolatban. Philippe Lejeune már 1975-ben a következőket írta: „Mindenkinek vezet az életéről egy saját piszkozatfüzetet, amit folyamatosan javítgat.”¹ Egy negyedszázaddal később a pszichológiai kutatás nagyjából ugyanerre a következtetésre jutott: az emlékeink inkább tapasztalásaink rekonstrukciói, mint rekapitulációi. Ezen rekonstrukciókat pedig nemcsak az befolyásolja, hogy valaha kik voltunk, hanem az is, hogy kikké váltunk, tehát nemcsak a múlt, hanem a jelen is, amelyben az emlékeket előhívjuk. És valóban: a „piszkozat” helyreigazításra *kerül*; így, szenvedő formában, nem mi magunk írjuk újra az emlékeinket, hanem megteszik ezt nekünk, és abban a pillanatban, mikor mindezen újraírással

szembesülünk – egy napló vagy egy régi levél újraolvasásakor –, mi magunk lepődünk meg a legjobban, hogy időközben mi minden törtődött ki, vagy lett áthúzva.

Vagy lett hozzáírva. Elias Canetti *A megőrzött nyelv* című önéletrírásában így ír legelső emlékeiről:

Legelső emlékem vörösbén fürdik. Fiatal lány hoz ki a karján egy ajtón, előttem vörös a padló, balra lépcső visz lefelé, az is vörös. Szemközt ugyanazon a szinten egy másik ajtó is kitarul, mosolygós férfi lép ki rajta, nyájasan elindul felém. Egészen közel jön hozzám, megáll, és azt mondja: „Mutasd a nyelved!” Kinyújtom a nyelvem, a férfi a zsebébe nyúl, bicskát vesz elő, kipattintja és pengéjét odatestsi a nyelvemhez. Azt mondja: „Most pedig levágjuk.” Nem merem visszahúzni a nyelvem, a férfi egyre közeledik, mindjárt megérint a pengével. Az utolsó pillanatban leereszti a kést, azt mondja: „Ma nem, majd holnap.” Becsattintja a bicskát, és zsebre vágja.

Minden reggel megismétlődik ez a jelenet, és a fiú minden egyes reggel egyre jobban retteg. De senkinek sem beszél róla, és csak úgy tíz évvel később kérdezősködik az anyjánál a dologról.

A tömérdék vörösről ráismer a karlsbadi panzióra, ahol 1907 nyarat töltötte apámmal és velem. A kétéves kisfiú mellé Bulgáriából vittek magukkal pesztonkát, aki maga is alig volt tizenöt esztendő. A lány kora reggel útnak indul, karján a gyerek, csak bolgárul beszél, a forgalmas Karlsbadban mégis jól eligazodik mindenütt, és mindig pontosan visszaérkezik a gyerekekkel. Egyszer egy ismeretlen fiatalemberrel látják az utcán, senki sem tud róla semmit – alkalmi ismeretség. Néhány hét múlva kiderül, hogy a fiatalember pontosan a velünk szemközti szobában lakik, a folyosó másik oldalán. A lány éjszaka át-áturran hozzá. Szüleim felelősnek érzik magukat érte, és sürgősen visszaküldik Bulgáriába.

Elias Canetti, aki 1905. július 25-én született, azon a nyáron lett kétéves. A vörös, a lány, a férfi és a kés együtt alkotnak egy nagyon „korai” legkorábbi emléket, hiszen a legelső emlékek több-

nyire valamikor a harmadik és a negyedik életév közé tehető.⁴ Azok az emlékek, amelyekben egy konkrét történés szerepel, mint itt, és időbeli kiterjedésük van, általában még későbbi időszakból erednek. De még ha ezt a szövegrészletet a lehető legtisztább visszaadásaként is fogjuk fel annak, amire Canetti emlékezete legkorábbi feljegyzésként talált rá, a felidézett emlék akkor is olyan részleteket tartalmaz, amelyeket egy éppen hogy kétéves, beszélni csak kezdetlegesen tudó lény nem élhetett így át. A férfi mondatait csak később önthette szavakba. Canetti minden egyes arra irányuló kísérlete során, hogy maga elé képzelje gyermekkori tapasztalatait, olyan eszközöket hív segítségül, melyek csak későbbi lényének állnak rendelkezésére. Az, hogy az emlékeket egyes szám első személyben írja le, míg egyes szám harmadik személyben fűz hozzá kommentárokat („a kétéves”, „a gyermek”), azt sugallja, hogy az emlék az értelmezéstől függetlenül is leírható mint valamiféle eredendő, szintiszta megtapasztalás – olyan perspektivikus dichotómia áll elő, mely a valóságban nem létezik.

A Scheepmaker-gyűjtemény

Az önéletrajzi emlékezetben található legelső feljegyzések előtt és után üres lapok vannak. Habár ezek a feljegyzések jelölik ki emlékekkel bíró lényként létezésünk kezdetét, egyúttal arra is felhívják a figyelmet, mennyi felejtéssel is vannak körülvéve első emlékeink. Bernlef holland író legelső emléke az, ahogy egy rácson keresztül néz, majd hangosan azt kiáltja: „Uilie, Uilie!” A szülei később elmagyarázták neki, hogy a járókában ülve a német cselédlányt hívta, akinek Uli volt a neve. A következő emléke csak három évvel későbbre tehető. Frederick Forsyth másfél éves volt, mikor a szülei egy rövid időre egyedül hagyták a babakocsiban, a kutya őrizte. De félt a kutyától, kimászott a babakocsiból, leesett, majd a kutya megnyalta az arcát. Ezután másfél évnyi hézag következik az emlékei között. A gyermek emlékezete egy olyan motorra hasonlít, mely a döcögő indulás után azonnal leáll.

Bernlef és Forsyth első emlékei is szerepelnek az 1988-ban megjelent *De eerste herinnering*⁵ (Az első emlékek) című könyvben. Nico Scheepmaker újságíró hat éven keresztül érdeklődött az első emlékeik után olyan embereknél, akikkel a magánélete és munkája során találkozott. Így jött létre a 350 emlékből álló gyűjtemény. Scheepmakernek nem voltak tudományos céljai a gyűjtemény összeállításával. Ennek megvannak a maga hátrányai – például nem mindig kérdezte meg, hogy az illető első emléke hány éves korából származik, így „csupán” 263 emléknél állapítható meg megközelítőleg az életkor –, de persze az előnyei is. Az újságíró nem mélyedt el előzetesen a gyermekkori emlékezettel kapcsolatos elméletekben, és minden kommentár vagy előzetes feldolgozás nélkül egyszerűen csak lejegyezte az emlékeket. A múlt században számos első emlékeket tartalmazó gyűjteményt állítottak össze a pszichológusok kutatás céljából, de ezek majdnem minden esetben diákok között kiosztott kérdőíveken alapultak. Scheepmaker gyűjteménye viszont egymástól nagyon különböző foglalkozású, háttérű, életkorú emberek emlékeit tartalmazza. Leginkább mégis a terjedelmével tűnik ki a többi gyűjtemény közül. Ha tíz embert kérdezzünk az első emlékéiről, tíz különböző történetet fogunk kapni – ha 350 embert, akkor sablonokat.

Minden első emléket átítat a feledés. Sok esetben, ha közelebbről megvizsgáljuk, már nem is tűnik elsőnek az első emlék. Scheepmaker maga azt hitte, hogy a legelső emléke a még meleg fehérkenyérről szól, amiért a nyaralás alatt maga mehetett, míg az édesanyja el nem mesélte, hogy erről a nyaralásról a nagypapa halála miatt hamarabb hazatértek, amikor is rájött, hogy erről a nagypapjáról is vannak emlékei. A könyvkiadó, Geert van Oorschot levélben küldte Scheepmaker után a legelső emléket, amely a korábban legelsőnek hittnél is korábbinak bizonyult. Sokaknak három-négy korai emléke is volt, melyek összetartoztak, például azért, mert még egy költözés előtről származtak, vagy mert valaki szerepelt bennük, aki nem sokkal később elhunyt, a sorrendjüket azonban elfelejtették.

Sokszor az első emlék pontos eredetéről is elfeledkezünk. Valóban átéltük mindezt, vagy csupán álom volt, esetleg egy a család-

ban keringő történet? Gyanús az a fotó, melyből emlék lesz. Egy fekete-fehér fénykép, amit egyszer futólag láttunk, majd néhány évvel később az emlékezet életre keltette a kimerevedett pillanatot, és színes emléket gyártott belőle, körülbelül úgy, ahogy egy film, amely szépihatású állóképpel indít, ami aztán hirtelen megmozdul. Az újságíró, Henk Hofland sokáig abban a hitben élt, hogy az első emléke egy álom: a rotterdami házuk mögötti csatornában egyszer csak elhalad három hatalmas kéményével egy óceánjáró, a *Statendam*. Később elmesélte ezt az álmát az apjának, akitől megtudta, hogy a jelenet nem is álom volt: „A *Statendam* valóban itt hajózott el ezen a csatornán. A szomszédunk modellépítő volt, és egyszer elkészítette a *Statendam* pontos mását, amit a házunk mögötti csatornában bocsátott vízre. Ezt nem álmodtad, hanem valóban láttad!”⁶ Egyébként persze előfordul, hogy valakinek az első emléke egy álom. Piet Hagers, a nagy Van Dale-szótárak egykori főszerkesztője esetében ez az álomból való felriadás klasszikus esete volt: azt álmodta, hogy leesik a hintáról, majd felébredt az ágya mellett. A grafikus Peter Vosnak is egy álom volt az első emléke: „Egy olyan Mondriaan-fáról álmodtam azokkal az összegabalyodott ágakkal, nagyon félelmetes volt.”⁷

Scheepmaker gyűjteményében az első emlék pillanatában a gyermek átlagosan három és fél éves. De mindkét irányban találunk szélsőségesen eltérő példákat. A költőnő, Neeltje Maria Min legkorábbi emlékében a felszabadulás idején édesanyja karjaiban az ablakból szemléli az ünneplő tömeget. Ekkor kilenc hónapos. A költő Kees Stip azt mesélte Scheepmakernak, hogy az 1913-as függetlenségi ünnepségsorozat idején még csak három hónapos volt, mikor bölcsője lazacszínű függőyei közül látta a szomszéd díszkapuját a sövényben. Olyan részletek ezek, melyek azonnal felvetik e korai emlékek hitelességének kérdését, de erre a problémára még később visszatérünk. Őt olyan első emlék található ebben a gyűjteményben, amikor a személy egyévesnél fiatalabb volt, és kilenc legelső emlék származik a hetedik születésnap utánról. Björn Borg például még félórás gondolkodás után sem tudott annál korábbi emléket felidézni, mint hogy hétévesen a stockholmi iskolája lépcsőjén áll. Bertrand Flury konyakkereskedő hétévesen

a nagypjával sétált, mikor hirtelen egy pofont kapott tőle, mert *vous* helyett véletlenül *tu*-vel szólította meg. Megint másoknak az az ajándék volt a legelső emléke, amit a hetedik, sőt olykor a nyolcadik születésnapjukra kaptak.

Gyakran szégyenkeznek azok, akiknek ilyen kései időszakból származik a legelső emléke – aggodalom tölti el őket azzal kapcsolatban, hogy ez még normális-e, és az emlék elmesélését a „talán furcsának tűnik, de...” mondattal vezetik be. A statisztikát nézve valóban szokatlanok kissé, de nem egyediek az ilyen esetek: minden egyes kutatásban felbukkannak ilyen kései első emlékek olyanoknál, akik egyébként teljesen normálisak. Lényegében éppannyira nem helyénvaló reakció szégyellni a kései első emlékeket, mint ahogy nem helyénvaló az a különös büszkeség sem, ami azok esetében tapasztalható, akik meg vannak arról győződve, hogy első emlékük hét, négy vagy két hónapos korukból származik. Ez utóbbi csoportot a Scheepmaker-gyűjteményében a karmester Claudio Abbado („Emlékszem még arra a Bach chaconne-ra, amit apám két hónapos koromban játszott”) és Jan Wolkers képviseli, aki elmondása szerint emlékszik a babakocsi ellenzőjének virágos anyagára, a kocsiéra, amelyben hat hónapos korában feküdt („Ugye, Karina, ez a legelső emlékem?”).⁸ Ha valaki egy nagyobb társaságban szóba hozza a legelső emlékek témáját, sajátos versengés tanúja lehet, mely arra irányul, hogy ki tud a legkorábbról emléket felidézni. A lúzerek, akiknek a legelső emléke egy három- vagy négyéves korukban megesett eseményről szól, növekvő hitetlenkedéssel hallgatják a történeteket arról, hogy egyesek mi mindenre emlékeznek már a második, sőt első születésnapjuk előttről, míg valaki ezt a kategóriát is egy mozdulattal elsöpri azzal, hogy ő már a születésére is emlékszik. Szerencsére egyetlen józan ésszel megáldott ember sem várja, hogy ebben a kérdésben a pszichológus mondja ki az utolsó szót. A versengés amúgy is többnyire burkolt derűtségben végződik, amikor egy idősebb hölgy középen elválasztott, hosszú ősz hajjal elkezd elmesélni, hogy mire emlékszik az előző életéből.

Még érdekesebb, hogy összefüggés mutatható ki az életkor és a legelső emlék típusa között. Scheepmaker a bevezetőben utal Dieter

Zimmer újságíróra, aki annál a jó hetven embernél, akiket az első emlékeikről kikérdezett, három típusú emléket különített el. Egy *kép* esetében az emlék pontosan azt takarja, amit a neve: egy kócska kép, egy emlékfoszlány, amely olykor nem több futó érzéki benyomásnál. Egy *jelenet*ben már több van: a hely, a környezet, más jelenlévő személyek – ez már egy szituáció emléke, de még mindig rövid és töredékes. Végül az *epizódban* tetten érhető valamiféle fejlődés, egy esemény, egy történés, néha magával a gyermekkel, aki maga is cselekvőként lép fel. A három típus közti határvonal természetesen nem túl éles, bár vannak könnyen kategorizálható példák a Scheepmaker-gyűjteményben is. Az első kategóriához tartozik Harry Mulisch író emléke egy maroknyi gesztenyéről egy újságpapíron. Vagy Simon Vinkenoog első emléke: „A hátamon fekve láttam, ahogy a nap sugarai játszanak a plafonon.”⁹ A jelenetre példa a hirtelen pofon egy tegezés miatt; vagy nyakába vesz valaki, hogy láthasd a felvonulást; vagy a cirkuszban hirtelen közvetlenül előtted felbukkan egy elefántláb (Doeschka Meijsjing író). Az epizódra pedig példa a görög Szakisz Joannidesz ijesztő emléke nővérei piszkálódásáról: „Az ágyban feküdtem, ők a fejemre ütöttek, és úgy csináltak, mintha szétfűrészelnék, ezután azt mondták, kivesszük a szalmát a fejből, ami nélkül többé nem tudok majd egyenesen állni; majd összekapaszkodva ugrálni kezdtek az ágyon, aminek következtében valóban folyton elestem, közben a párnák alatt az eltűnt szalmát kerestem, és végül, mikor már elég hangosan sírtam, visszatették a fejembe a szalmát, és abba hagyták az ugrálást, így szerencsére újra meg tudtam állni egyenesen.”¹⁰

A korábbi kutatások szerint – ahogyan Zimmerében is – a korai első emlékek gyakran képek, a késői emlékek pedig legtöbbször epizódok, míg a jelenetszerű első emlékek valahol a kettő között vannak. Scheepmaker viszont azt írja, hogy a saját gyűjteményében nem látja ugyanezt az összefüggést – utalva Borg hét-éves korából származó képszerű emlékfoszlányára. Azonban ha a 263 dátummal ellátott emléket képek, jelenetek és epizódok szerint rendszerezzük, majd a hozzájuk kapcsolható életkorok átlagát vesszük, akkor pontosan ugyanazt a növekvő összefüggést kapjuk. A képek – melyek jó, ha 17%-át elérik az összes életkorhoz köt-

hető emlékeknek – átlagosan két év és tíz hónapra tehető, a jelenetek (57%) három év és két hónapra, míg az epizódok (30%) négy év és három hónapra. A képek és jelenetek közti különbség tehát csak röpké négy hónap, ezzel szemben a jelenetek és az epizódok között már majdnem tizenhárom hónap van. Az egy évnél korábbi első emlékek túlnyomó többsége egyetlen képből áll, és epizód egyáltalán nincsen köztük. A kilenc hét éves kor utáni első emlékből Borgé az egyetlen, amely képnek tekinthető, a többi leginkább epizód. Az életkor és az emléktípusok közötti összefüggés még annál is erősebb lehet, mint ami ezekből a számokból kitűnik, mert a képként kategorizálható emlékeknél gyakrabban hiányzik az életkor meghatározása, mint a jeleneteknél és az epizódoknál, valószínűleg azért, mert a gyermekkor későbbi szakaszára visszatekintve az óvoda vagy az iskola kezdete időbeli támpontot nyújt.

Majdnem mind a 350 első emléket vizuálisan jeleníti meg az elmesélője. Csupán tizenhat emlék nem kapcsolódik a vizuális benyomáshoz, hanem egyenlő arányban oszlik meg a többi érzékszerv között. Ez a mennyiség túl csekély ahhoz, hogy statisztikailag megbízható következtetést tudjunk levonni belőle, de ebben a gyűjteményben az ízeleléshez túlnyomórészt kellemetlen emlékek kapcsolódtak – egy falat szappan, egy rohadt banán, vagy egy széndarab a szánkban –, miközben a szagok az ismerősség érzetét keltették. Monika van Paemel írónőt csecsemőként egy rövid időre egy kosárba fektették több kiskutyával: „Még mindig érzem az alom illatát és a kis kutyatestek lihegését.”¹¹ A német író, Michael Ende pedig a szomszéd tacsckójának szagára emlékezett: „Aztán ott ültem ezzel a tacsckóval az asztal alatt, és egy csonton marakodtunk. Még mindig emlékszem annak a tacsckónak a szagára. De ez a szag keveredik a zsemle illatával, amit a szomszédok a tűz fölött melegítettek. Ez a szag velem van már két éves korom óta”¹² – pedig a szomszédok elköltöztek, mikor Ende két és fél éves volt. Azon ritka esetekben, amikor sikerül betörniük az emlékezetbe, a hangok is erős benyomásokat hagyhatnak maguk után. Jeroen Henne- man képzőművész szomszédjának kertjében a gyerekek egy fához kötöztek egy kutyát. Ezek a szomszédok méheket is tartottak, és egy méhraj megtámadta a kutyát. Henneman nem látott semmit,

mert egy sövény volt a két kert között, de hallotta a kutya vonyítását, mielőtt kimúlt. Marijn de Koning újságíró emlékszik a V-1-esek félelmetes hangjára. A hangok persze az ismerősség és a biztonság érzetét is jelenthetik, mint a léptek a lépcsőn („ez biztosan anya”). Tapintási élményt örökít meg Liz Snoyink színésznő első emléke – egy narancsfacsaró felborulása következtében narancslé folyt a kezére. Vagy a gitáros Julien Cocóé, aki egy tízgyerekes családból származott: „Az anyukám egy termetes szurinami asszony volt, aki ennyi gyerek mellett mindig mindent sietve csinált, és egyszer így siettében, amikor meg akart szoptatni, bumm, a szemembe tolt a mellbimbóját! Azóta mindig visszahőkölök, mikor egy meztelen női mellet látok...”¹³

Azokra az első emlékekre, melyek tapintással, ízleléssel, szaglással vagy hallással hozhatók kapcsolatba, az alanyok átlagosan két és fél éves korban tettek szert, majdnem egy évvel korábban, mint az átlagos első emlékekre. Erre az életkorra jellemzően ezek az emlékek semmihez sem köthetők, töredékes jellegűek, puszta képek vagy jelenetek, és egyáltalán nem található köztük epizód. Ezek a korai, nem vizuális emlékek más okból is érdekesek: esetükben teljesen kizárható egy fénykép hatása. És mivel a szagos és ízes emlékek többnyire a nyelven kívül játszódnak le, a szájról szájra továbbadott családi történetekben sem bukkanhatnak fel. A nemrég kiterített vitorla illata, a szappan érzete a kézben vagy a szappan íze nem írható le. Michael Ende szemében éppen ez bizonyította, hogy a tacskó és a zsemle szagának emléke hiteles.

Az *első emlékeket* olvasva már három-négy oldal után feltűnik a kisebb-nagyobb balesetek áradata. Frank Rijkaard háromévesen beleesett a szomszédasszonyánál egy dézsa forró mosóvízbe, aminek következtében kórházba került. Ton van Duinhoven elesett, és kitört fogai miatt fogorvoshoz kellett mennie. Jan Kal hátrafelé menet nekiütközött egy tűzforró vasalónak, és megégette a vádliját. Megkergette egy pásztorikutya, kiesett a fedélzetről, kiesett az ablakból, majdnem megfulladt, megvágta egy üvegszilánk a lábát – az efféle emlékek tucatjával szerepelnek az első emlékek között.

A veszély, lett légyen valós vagy képzelt, ugyancsak könnyen utat talál az emlékezethez. Biztos, hogy legalább tíz első emlék

kapcsolódik az elszabaduló babakocsihoz (fedélzetén a rettegő elbeszélővel). Az első emlékek közül sok a hirtelen magára maradás témájához kötődik: eltévedt, bezárták egy szekrénybe, rázárult a padláfeljáró ajtaja, és fennmaradt a padláson. Truman Capote emlékezett rá, hogy a szolgálólány egyszer elvitte a St. Louis-i állatkertbe, majd a kis Trumant magára hagyva elfutott az ösvényen, mikor valaki elkiáltotta magát, hogy elszabadult két oroszlán.

A félelmetes tartalmú első emlékek túlsúlya, amit Blonszkij, a moszkvai pedagógus, már 1929-ban megállapított,¹⁴ világos akkor is, ha a Scheepmaker-gyűjtemény emlékeinek érzelmi töltetét elemezzük. 126 emlékben – lényegében minden harmadikban – a mesélő beszámolt a kísérő érelemlről is. Ezek az emlékek átlagosan a gyerekkor valamivel későbbi fázisából valók: a három év és nyolc hónapos kor körüli időből. Itt már a képszerű emlékek jócskán alulreprezentáltak az epizodikus emlékek javára. A pozitív és a negatív érelemek megoszlása eltolódik valamelyik irányba. Csúpan az első emlékek 17%-ában érezte a gyermek magát boldognak, büszkének vagy biztonságban. 83%-ukban negatív érelem társult az emlékhöz. Két vagy három esetben volt ez félelem: egy sapka, amit elfújta a szél; egy üveg köhögés elleni szirup az ágyban felborulva; végignézni, ahogy egy nyulat megnyúznak; hirtelen felraknak egy belga lóra; tűzijáték; távoli lövések; egy rémálom; első nap az óvodában. A Scheepmaker-gyűjtemény több mint egy tucat olyan ijesztő első emléket tartalmaz, amelyben egy fej hirtelen a babakocsi fölé hajol – legyünk tehát ezzel óvatosak. A félelem és ijedség után a szomorúság vagy düh kategóriája a legnagyobb.

A legelső emlék érzelmei néha a szülők reakcióján keresztül kapcsolódnak az emlékhöz. Neeltje Maria Min számára ijesztő emlék volt édesanyja karjaiban ülve az ünneplő embereket nézni, mert érezte, hogy az édesanyja hátrébb lép az ablaktól, megrettenve a tömegtől. A gyerekek nem a saját félelmükre emlékeznek egy tűzesetnél, hanem a szüleik rémületére, nem a saját szomorúságukra, mikor egy testvérük meghal, hanem a felnőttek sírására. Walter Crommelin színész nem ismerte fel az édesapját, aki két év után tért vissza Indiából, legszívesebben tovább játszott volna, később azonban inkább arra a szomorúságra emlékezett, amit ez az eset

az édesanyjának okozott. A gyerekek még szüleik szemén keresztül mérik fel a körülöttük lévő világot.

Scheepmaker gyűjteményében úgy ötven első emlék kapcsolódik valamilyen módon a világháborúhoz. Majdhogynem el lehetne mesélni a háború menetét csupán első emlékek felhasználásával: Gerbert Hellinga arra emlékszik, hogyan indult apja felkutatására, akit a mozgósítások alatt bekvártélyoztak egy erődbe; Schiphol és Middelburg bombázása, később pedig Bezuidenhouté (Max van Rooy) és a Philips-gyáraké; az ypenburgi reptér körüli razziák (Wim Hazeu); légiriadó alatt az asztal alá bújni (Maarten Biesheuvel); egy zsidó útkövező munkás bántalmazása; bujkálókat látni aludni a padláson, vagy ijedten felfelé lesni a pincéből; a bújtatott Liselotte Lewin, aki kétévesen az utcán gyanútlanul megmondta a nevét a járóelőknek, és emiatt gyorsan új bóvóhelyet kellett számára találni; Ria Lubbers, aki arra emlékszik, mennyire meglepődött, hogy édesanyja hazudott, mikor a német katonák megkérdezték, otthon van-e a férje; Rob van Gatten, aki kenyeret ment lopni a V-2-esek állásából; az ezüstpapírok, amiket szövetséges csapatok gépei dobtak le, hogy zavarják a német radarokat; az átrepülő angol bombázók (Hans Wiegel) és az élelmiszert szállító repülőgépek (Jos Brink); később a felszabadulás (öt első emléken szerepelnek a bevonuló kanadai katonák); az ügyetlenkedés a zászló kitűzésénél; a kivonuló németek; és még később, már a háború után Jan Donkers, aki játékautókat talál a lebombázott házak romjain.

Scheepmaker nem említi meg, hogy hány évesek voltak ekkor az informátorai, így nem lehet megállapítani, hogy a háborúval kapcsolatos első emlékek valóban túlreprezentáltak-e a gyűjteményében. Ám tekintve, hogy a megkérdezettek valamikor 1937 és 1943 között születtek, az ötven példa közül jó néhány a felsőbb, hat-hétéves korosztályba esik. Aki figyel arra, hogy milyen tapasztalatokat és élményeket rögzítettek ezekben az emlékekben, az egy nemrég megfogalmazott elmélet támaszát láthatja bennük az első emlékeket körülvevő, különféle típusba sorolható felejtés okáról.

A késők

Az első emlék legnagyobb talánya, hogy lényegében olyan kezdet, amit már sok minden megelőz. Az élet már egy ideje zajlik, mielőtt emlékeket rögzítenénk róla. „Saját történetünkben késünk el” – írja a filozófus Cornelis Verhoeven.¹⁵ Az ebben a paradoxon, hogy a kisgyermek emlékezete *éppen abban a pillanatban* nagyon is jól működik. A kétéves gyerekek tudják, kivel érezték jól magukat, és kivel nem, valakinek már várják a látogatását, valaki elől pedig elbújnak. Valamiképpen tehát el kellett hogy raktározzák az élményeiket. Ezek az emlékek pár év múlva mégis nyomtalanul eltűnnek. Korábban már részletesen ismertettem azokat az elméleteket, melyek azt járják körül, hogy az önéletrajzi emlékezet miért ilyen későn, és akkor is miért ennyire akadozva indul el, de itt újra kitérhetünk a kérdésre, kiegészítve a választ a legújabb tanulmányok eredményeivel.¹⁶ Néhány kutató a neurológiai érés sebességében látja e felejtés magyarázatát. A születéskor az agy mindössze körülbelül 350 grammot nyom, míg a felnőttek agya 1200 és 1400 gramm között van. A legnagyobb, szinte robbanásszerű növekedés az első életévben következik be, amikor az agy 350 grammról 1000 grammra növekszik. A hippocampus, amely kulcsszerepet játszik az emlékek formálásában, az első évekre még nem fejlődik ki teljesen. Ráadásul a hippocampus ekkor még nem tudná az új agykéregre „kimásolni” az emlékeket, ami még maga is épülőfélben van. Röviden: az agy a születéskor még csak üres váz, a belső kapcsolatok legnagyobb része csak ezután képes kialakulni. Egyszerűen nem adottak a feltételek ahhoz, hogy maradandó emlékenyomok jöjjenek ott létre. A megghiúsuló raktározás az oka, hogy a kisgyermek majdnem mindent „elfelejtenek”.

Ehhez az éresi elmélethez kapcsolódik, hogy az önéletrajzi emlékezet csak abban az életkorban kezd el fejlődni, mikor az agy növekedése már stabilizálódott. De ez nem ad magyarázatot a – legalábbis a gyermekélet léptékében mérve – hatalmas életkorbeli különbségekre, amelyek az első emlékek datálása között fennállnak. A hippocampus és az agy érése általában az egyéni variációk sokkal szűkebb mozgásterében megy végbe, mint az első

emlékeknel megfigyelhető életkori különbségek. A hiányzó vagy még kiépülőfélben lévő huzalozás tehát nem adhat mindenre magyarázatot.

Egy inkább pszichológiai központú megközelítés a még hiányzó öntudatban keresi a felejtés magyarázatát. A kisgyermek számára még nem létezik egy olyan „én” vagy „magam”, aki az élményeket egy személyes múlttól szóló beszámolóvá képes integrálni.¹⁷ Amíg nincs egy „én”, önéletírás sem jöhet létre, csupán töredékes események léteznek, melyeket senki sem tart össze azáltal, hogy a saját múltjának tekinti. Amit mi „felejtésnek” hívunk, nem más, mint elkeveredett emlékek, melyekre senki sem tart igényt. Csak az a gyermek, aki elkezd felfogni, hogy „én élem meg ezt”, képes maradandó emlékeket létrehozni.

Ez az öntudat általában fokozatosan fejlődik ki. De némelyik gyermeknél hirtelen megvilágosodás hatására jön létre. Olykor épp ennek a felismerésnek az áttörése válik első emlékké. Az író Hans Magnus Ezensberger mesélte Scheepmakernek, hogy kétévesen az ágyában állva nézte a postások villanyautóit, és a zümmögő hang azt „az érzést tudatosította bennem, hogy én én vagyok”.¹⁸ Gerdolph Kohnstamm fejlődépszichológus összegyűjtött néhány száz ilyen „én vagyok én” emléket, és egy nagyszabású elemzést szentelt nekik.¹⁹ Carl Gustav Jung, aki akkor nyolcvannégy éves volt, keltette fel az érdeklődését a saját öntudatra „ébredésének” történetével: „Tizenegy éves voltam, amikor hazafelé az úton hirtelen kiléptem a ködből. Olyan volt, mintha mindaddig ködben gyalogoltam volna, most pedig kiléptem belőle, és akkor tudtam: »vagyok«, vagyok, ami vagyok. És akkor azt gondoltam: de mi voltam akkor ezelőtt? És akkor láttam, hogy eddig egy ködben éltem, amelyben nem láttam a különbséget magam és a dolgok között.”²⁰ Ezek az emlékek gyakran olyan világosak, mintha egy felvillanó vaku fényében rögzítették volna őket: a gyerek emlékszik arra, hol történt, kik voltak még ott, mivel foglalkozott abban a pillanatban. Olyan felismerés, amely érzelmeket vált ki a gyermekben, néha azáltal, hogy sokkhatásként éri annak tudatosulása, hogy egyedi, felcserélhetetlen lény, más, mint a testvérei, az egyetlen „én”, néha pedig azáltal, hogy hirtelen ráébred: egyedül van, fogolyként bezárva a

saját testébe, parányi porszemként egy hatalmas világban. Az erre a felismerésre adott érzelmi válaszok az extrém boldogságérettől az enyhe pánikig terjednek.

Kohnstamm gyűjteményében a legtöbb „én vagyok én” emlék hét-nyolc éves kor idején vagy még később keletkezik, az ennél korábbiak már igen ritkák. Tehát későbbre tehető, mint az első emlékek, de kijelölik azokat az éveket, amikor az önéletrajzi emlékezet valóban kezd belendülni. Habár megelőzik más emlékek, azt a korábbi korszakot olykor „homályosként”, „sötétségként” jellemzik, amelyben egyszer csak villámként villant fel az „én vagyok én”-emlék (Nabokov). Beatrijs Ritsema a nagymamájánál vendégeskedett, amikor „hirtelen rám tört az »én vagyok én« gondolata. Azért volt annyira különös, mert azonnal felfogtam, hogy életemben először gondoltam erre. Mintha az ezelőtt lévő egész idő alatt nem is léteztem volna igazán. A megvilágosodás pillanata volt. Nem estem többé tökéletesen egybe önmagammal, hanem úgymond felülről szemléltem önmagam. Az a tény, hogy önmagamról mint énről tudtam gondolkodni, új és furcsa volt.”²¹ A tudatos én megjelenésével, úgy tűnik, egyúttal valami lezárul.

Az öntudat fejlődése, történjen hirtelen vagy fokozatosan, nem az egyetlen változás a gyermek ezen életszakaszában. A szókincsük és a nyelvi készségük fejlődésével a gyerekek egyszersmind egyre többször dolgozzák fel és raktározzák el az élményeiket a nyelv segítségével. Az emlékeik fokozatosan *történetekké* válnak, és ezeknek az emlékeknek az előhívása ettől a pillanattól fogva elsősorban verbális asszociációk mentén zajlik.²² Az, hogy a legtöbb gyermeknél az első olyan emlék, amit később el is tudnak mesélni, úgy három- és négyéves korra tehető, nem véletlenül esik egybe a beszédképesség ugrásszerű növekedésével. Mindebből az következik, hogy azok az emlékek, melyek nem nyelvben raktározódnak el, gyorsan kiesnek a látókörből, ugyanis a verbális asszociációk hatósugarán kívülre kerülnek.

Ennek a fajta felejtésnek semmi köze sincs az emlékezetből való kitörléshez vagy egy még nem egészen kifejldött hippocampuszhoz és az instabil idegi kapcsolati hálózathoz. Mert nem maga az emlék tűnik el, hanem a hozzá vezető út. Bezáródott egy

ajtó, amelyet az éppen használatban lévő kulcsok egyike sem nyit ki többé. Ez a magyarázat összhangban van a különböző életkorokra jellemző emlékezettípusokkal. Az az emlék, amely nem több egy képnél, fordul elő legkorábban, amikor a gyermek még alig tud beszélni. A jelenetek és epizódok csak akkor jelennek meg, amikor a gyermek már a nyelv segítségével képes visszatekinteni a tapasztalataira, és másoknak vagy magának elkezd mesélni arról, amit átélt.

De vajon nem képesek a gyerekek a korai, nem nyelvi emlékeiket később mégis nyelvi eszközökkel átalakítani és így az emlékezetükben megőrizni? Ezt sugallja *A megőrzött nyelv* első oldala is: a fiatal Eliasnak kétévesen szerzett félelmetes élményeit később nyelvi eszközökre kellett átültetnie, hogy elmesélhesse őket az édesanyjának. A bicska, a fűrészlap csupa olyan szó, amit a dadája karjában még nem ismerhetett, de később segítettek neki abban, hogy egy sor képből felépítsen egy történetet. A Scheepmaker-gyűjteményben is találunk erre példát. Adrian Venema író mesélte: „Még arra is emlékszem, hogy valakinek a nyakában ültem jó magas, és a kezemmel valami gömbölyű, hideg fémbe kapaszkodtam. Édesanyám mesélte el később, hogy mi történt. Kisétáltam Heiloóban a Groenenlaanon található házunk kertjéből, és átmentem a Rijkstraateg túloldalára. Hároméves voltam ekkor. Ez természetesen nagyon veszélyes volt, még ha a forgalom 44-ben messze nem is volt még akkora, mint manapság. Egy sisakos német katona felkapott és a nyakába ültetett, és az ott lakóktól érdeklődött, hogy tudják-e, hol lakom. Akkoriban majdnem narancssárga színű volt a hajam, így mindenki ismert a környéken. Anyukám halálra rémült, mikor egyszer csak ott voltam az ajtóban egy német katona nyakában.”²³ A történetből világosan kiderül: az egymástól független érzékszervi élmények – magasban ülni, valami hideget és gömbölyűt tapintani – kis külső segítséggel feldolgozáson estek keresztül, s így jött létre a végleges változat, egy első emlék, amely epizódként kerül elmesélésre. De nem így van-e minden esetben? Egy elmés kísérlettel két pszichológus kimutatta, hogy valószínűleg nem erről van szó.²⁴ A gyerekek, úgy tűnik, csak nagyon korlátozott mértékben

képesek korábbi tapasztalataikat egy olyan szókincs segítségével „újraírni”, amire csak később tettek szert.

A kísérletben három korcsoportból vettek részt gyerekek. A legfiatalabb csoport tagjai átlagosan kétévesek és három hónaposak voltak, a legidősebb csoportéi pedig hároméves és három hónaposak. Előzetesen minden gyereknek felmérték a passzív és az aktív szókincsét. A kísérlet maga egy csodás gépezettel, a *Magic Shrinking Machine*-nal való ismerkedésből állt. Egy kart és egy forgattyút erősítettek egy dobozhoz. Ha a gyerek meghúzta a kart, a gép működésbe lépett, néhány lámpa villogni kezdett. A kísérletvezető kivett egy játékot egy ládából, beejtette a gépbe, megpörgette a forgattyút, a gép vidám hangokat hallatott, majd a gyerek nem sokkal utána a játék miniatürizált változatát vehette ki a gép alól. Minden gyerek nagyon hamar megtanulta, hogyan kezelheti maga a gépet.

A kutatók fél évvel később felkeresték a gyerekek felét, a többiek pedig egy év múlva. Az, hogy milyen mértékben emlékeztek a zsigorító gépezettel való játékra – működési elvére, a belehelyezett játékra – egyenes arányban növekedett az életkorukkal, és ugyanígy csökkent az eltelt idő hosszával – ami megfelelt a várakozásoknak. De a kísérlet egy teljesen más kérdésre kereste a választ: *mennyire voltak képesek a gyerekek a gépről alkotott emlékeiket olyan szavakkal leírni, amelyeket a géppel való ismerkedés során még nem ismertek?* A pszichológusok a második látogatásuk alkalmával először megkérték a gyerekeket, hogy meséljenek az első találkozásukkal kapcsolatos élményeikről. Mikor a gyerekek már jól kibeszélték magukat, képeket mutattak nekik a játékról, ami akkor eltűnt a gépben. Az adott játék egyéb játékok társaságában volt látható, mintegy elterelésként, például egy játékmackó három másik mackó társaságában szerepelt a képen, amelyeket nem használtak a kísérletben. Végül pedig magát a gépet is elővették, és megkérték a gyerekeket, mutassák meg, hogyan működik. Minden gond nélkül felismerték a fotón az eredetileg használt játékot, és tudták működtetni a gépet, tehát egyértelmű volt, hogy jól emlékeznek a géppel való játékra. Ám a pszichológusok meglepetésére az első élményéről mesélve egyik gyerek sem használt egyetlen olyan szót sem, amelyet akkor még nem, de most már ismert. Még ha időköz-

ben már meg is tanulta használni azokat a szavakat, hogy kar és forgattyú, akkor sem használta őket az első találkozás emlékeinek elmesélésekor. A verbális beszámoló, írják a kutatók, „megrekedt az időben, a reprodukálás pillanata helyett a gyerekeknek az elrakározás pillanatában érvényes verbális készségét tükrözi”.²⁵

Aki közelről tapasztalhatja meg, ahogy a gyerekeknél ilyen rövid idő alatt ennyire káprázatos beszédkésztség alakul ki, úgy érzi, hogy valóságos csoda játszódott le a szemei előtt. A rohamosan növekvő szókincs, a ragozások, az intonációval való játék mint ha mind a semmiből alakult volna ki, és, ha már egyszer ott van, az élet hátralévő részében betölti a legfontosabb kommunikációs eszköz szerepét. Ám ennek a fejlődésnek van egy másik oldala. A növekedés alatt a gyermek agya, úgy látszik, nem veszi ahhoz a fáradságot, hogy régi emlékeket új kódokkal lásson el, és így azok hozzáférhetőek maradjanak. Elévült fájlkként kiesnek a látókörből, a végén pedig már nem is lehet őket többé előhívni. A korai tapasztalatok számára a gyors nyelvfejlődés maga is valamiféle *Magic Shrinking Machine*-ként funkcionál. A gyermekkorból egész éveket redukál egy-két képre, élmények foszlányaira, pár pillanattig tartó jelenetekre, amit nem előz meg és nem követ semmi.

Az egyértelmű magyarázatok kedvelői jobban teszik, ha nem mélyednek túlságosan bele a gyermekkori emlékek elfeledésével kapcsolatos elméletekbe. Minden olyan magyarázat, amely úgy kezdődik: „egyszerűen azért felejtene, mert...”, félrevezető. A teljesen kifejlődött hippokampusz legfeljebb szükséges, de nem elégséges feltétele a megfelelően működő emlékezetnek. Mire a hippokampusz tökéletesen kiépült, az önéletrajzi emlékezet még épphogy csak elkezdett működni; egyéb tényezők is szerephez jutnak. Ez rögtön felvet egy újabb problémát: a gyermekkorban ebben a szakaszában rengeteg minden változik egyidejűleg. Létrejön az öntudat kezdete, egy „én”, aki az élményeket saját történeteként fogja átélni. Mindkét irányban kitágul az időhorizont. Tudatosul, hogy különböző fajta „korábbanok” vannak, a gyerek lassan megérti, hogy a tegnap kicsit más, mint az előző hét, vagy az elmúlt nyár.²⁶ Ebben a folyamatban kulcsszerepet játszik a nyelvi fejlődés: egy az időviszonyokról alkotott, fokozatosan finomodó hálózathoz

elengedhetetlenek azok a szavak, melyek kijelölik a csomópontokat. Egyúttal a nyelv még valami mást is véghezvisz: a személyes tapasztalatokat a külvilág felé fordítja. A gyerekek, akik a nyelvnek köszönhetően immár meg tudják osztani a szüleikkel, testvéreikkel és barátaikkal az emlékeiket, beszédtemát gyártanak belőlük, s így azok szociális tapasztalattá alakulnak. Az általunk átéltek elmesélése nemcsak arról gondoskodik, hogy az emlék újra előhívódik, és így bizonyos értelemben gyakoroljuk, hanem verbális alakot ad az emléeknek, amely így később a verbális asszociációk mentén könnyebben előhívható lesz. Egy emlék, mely része egy beszámolóknak, a fogalmak és készségek által alkotott hálózatba kerül. Ez maga után vonja, hogy tudatossá válik a korábban és később, az ok és következmény fogalma, illetve az adott emlékek a többi tapasztalathoz képest betöltött időbeli pozíciója. Mindezek a kapcsolatok elősegítik az emlék megszilárdulását.

De a nyelv és az öntudat alakulásával egyúttal valami olyasmi is kifejlődik, ami az emlékekre épp fordítva hat, azaz kitorlí azokat. A gyerekek elkezdik a tapasztalataikat rutinok mentén rendszerezni – egy állandó forgatókönyv mentén, ahogy a pszichológia nevezi. Forgatókönyve van a felöltözésnek, az iskolába való felkészülésnek, a barátoknál való játéknak, a nagyszülőknél való vendégeskedésnek. További ilyen forgatókönyvek alakulnak ki az egész hátralévő életben, melyek arról gondoskodnak, hogy az egyedi tapasztalatok sémákba tagozódjanak, és egyre kevésbé lehessen őket önálló élményként előhívni. A gyermek növekedése során az, amit napról napra átél, háttérre, ismétléssé, globális elképzeléssé változik arról, hogyan is működik az öltözködés, a valakinél való vendégeskedés és a többi. És pontosan itt jönnek be a képbe az első emlékek, amelyek világossá teszik, hogy milyen mechanizmusok működnek az éppen kialakuló önéletrajzi emlékezetben.

Vegyük például Ria Lubbers első emlékét. Meglepődött azon, hogy az édesanyja hazudott a német katonának, aki aziránt érdeklődött, hogy otthon van-e a férje. A meglepődés csak annak a gyermeki hitnek az ismeretében érthető, hogy az édesanya soha nem hazudik. A kisgyermek Ria összes anyjával kapcsolatos tapasztalata, melyek együttesen alkották a soha nem hazudó anya képét,

feloldódott ebben a globális elképzelésben, és ezáltal eltűnt. A különössel, az eltérővel egyidejűleg egy pillanatra láthatóvá válik, mi mindent érintett a felejtés: a megszokott helyzetet alkotó egyes tapasztalatokat, minden egyes olyan alkalmat, amikor az édesanya igazat mondott. Innen nézve érthető, hogy a megkérdezettek korosztályában miért épp a háborús évek teremtek ennyi első emléket. Mindegyik ilyen emlék körülményeit a szokványostól való eltérésként jellemezhetnénk: az apa nem otthon lakik, hanem a mozgósítás miatt egy erődbe kvártélyozzák be; a padláson bujkálók alszanak; egy zsidó munkaszolgálatost bántalmaznak; légiriadó idején az asztal alá kell bújni; a repülőkből ezüstpapírok kavarognak.

Az eltérés mindegyik esetben egy olyan „elsőzor életemben” tapasztalatba ágyazódik, melyet a legkorábbi emlék rögzít: első nap az óvodában, először látni villanyégőt, először kóstolni banánt. Wim Duisenberg egy fagyira való rácsodálkozására emlékszik, amit egy Lemmer és Amsterdam közötti hajóúton kapott, ez volt élete első pálcikás fagyija. A tölcserés fagyikra, melyek ezt a pálcikásat olyan különlegessé tették, már nem tudott visszaemlékezni. E magyarázat lényegi eleme az, hogy a gyerekekben először a szokványos tudata kellett hogy kialakuljon, vagyis a forgatókönyvek kiterjedt repertoárja. Ezekben a forgatókönyvekben az emlékek előkészítik az utat valaminek, amit leginkább „tudásnak” nevezhetünk: tudni azt, hogyan néz ki egy fagylalt, tudni, hogy az édesanyád nem hazudik. De csak miután valami olyasmit tapasztalunk, ami ettől eltér, fogunk rá később is emlékezni, még ha nem is örökre. Ahhoz, hogy valamit megjegyezzünk, kezdetben nagyon sokat el kell felejtünk. Más út nincs. Erre megy el az első három-négy életévünk.

És arra már nem is emlékszel?

Charles Darwin első emléke négyéves kora előttről való. Az étkezésben ült Caroline nővérének az ölében, aki egy narancsot hámozott neki. Ebben a pillanatban egy tehén ment el az ablak előtt. Ettől annyira megijedt, hogy hirtelen felegyenesedett, és véletlenül megvágta magát a hámozókéssel. A sebhely később is megmaradt.

Darwin meg volt arról győződve, hogy ez valódi emlék, nem pedig, ahogy gyakran előfordul ilyesfajta emlékeknél, egy családban keringő történetre vezethető vissza. Érveket is hoz emellett: „Világosan emlékszem, hogy a tehén melyik irányba haladt el, ezt valószínűleg nem mesélték nekem.”²⁷ A Scheepmaker-gyűjteményben található első emlékeket is gyakran egészítik ki érvekkel, amelyek alátámasztják, hogy a felidézett emlék valós: elmesélt történetekben nem írnak le szagokat, egy falat homok ízéről nem létezik fénykép, vagy a mesélő valami olyasmit látott vagy tett, amit más nem láthatott. Az, hogy sokan szükségesnek érzik emlékeik hitelességét magyarázatokkal alátámasztani, arra a kétségre utal, amivel az első emlékeket legtöbbször fogadják. A felejtés különböző magyarázatainak fényében mit mondhatunk tehát az első emlékek hitelességéről?

Először is azt, hogy ezt a témát tudományosan kutatni csaknem lehetetlen. Az, hogy a mesélő valami olyasmit tett, amit senki sem látott, és így senki sem mesélhette neki később, talán erősíti a mesélő szubjektív bizonyosságának érzetét, de éppen hogy a tanúk hiányát is implikálja, akik igazolhatnák a történet létezését. Az első emlékek ritkán tartalmazznak olyan elemeket, amelyeket kívülállók lejegyzésre érdemesnek találnának. Az, hogy a szomszéd gyerek elvette a játékunkat, az, amikor először kóstoltunk banánt, amikor a cipzár becsípte a bőrünket, vagy hogy véletlenül bezártak a padlásra, nem olyan események, melyeket bárki feljegyzett volna. Bármennyire is emlékezetes ez a gyermek számára, a szülők, de még az idősebb testvérek is csak megvonják rá a vállukat. És ami még rosszabb: aki elmeséli, hogy mire emlékszik négy- vagy ötéves korából, gyakran szembesül a csodálkozást kifejezésre juttató kérdéssel: „és *arra* már nem is emlékszel?” Ugyanebben az időben talán tűz volt a szomszédoknál, egy nagybácsi alatt beszakadt a jég, és majdnem megfulladt, vagy a család szert tett az első autóra – ám mindez feledésbe merült. A korai emlékek ebben a tekintetben is inkább utalnak a felejtésre, mint egy megbízhatóan működő emlékezetre.

Még a sikeresen hitelesíthető eseményekre irányuló kutatásnak is megvannak a maga nehézségei. Két pszichológus, Usher és Neisser 1993-ban végzett kísérletében azokat az emlékeket vizsgálta,

amelyek egy testvér születéséhez, egy költözéshez vagy egy kórházi tartózkodáshoz kapcsolódtak.²⁸ A kísérleti személyeknek meg kellett próbálniuk visszaemlékezni arra, hogy ki vigyázott rájuk a szülés alatt, hogyan értesültek róla, hogy fiú- vagy lánytestvérük született, vagy hogy ki ment velük be a kórházba. A kísérleti személyek általában könnyen rávágták a kérdésekre a választ. Később az édesanyákkal igazoltatták a válaszok helyességét. Ennek alapján az emlékek nagy vonalakban pontosak voltak. Ám öt évvel később Eacott és Crawley kidolgozott egy olyan kísérletet, amely meglehetősen aláásta ezeket az eredményeket.²⁹ A kísérleti alanyokat két csoportra osztották. Az egyik csoport részben megismételte Usher és Neisser kísérletét, ugyanazzal a kérdőívvel egy két vagy három évvel fiatalabb testvér születéséről. A másik csoport tagjai hasonló kérdéseket kaptak, de most már a saját születésükről, például hogy ki vigyázott akkor az idősebb testvéreikre. E csoport tagjai tehát nem meríthettek a saját emlékeikből, hanem olyan információkat kellett segítségül hívniuk, melyeket később szereztek történetekből, fotóalbumokból. A második csoport ugyanolyan könnyen tudott válaszolni a saját születésének körülményeiről feltejt kérdésekre, mint az első csoport a fiatalabb testvér születéséhez kapcsolódókra. Vagyis az, hogy az édesanyák igazolták az első csoport válaszait, még nem garancia arra, hogy valós emlékekről van szó. Nyilvánvaló, hogy ebben az életkorban nehéz az információ kívül az információ eredetét is megjegyezni.

A legtöbb spontán elmesélt első emléket nem lehetséges igazolni. Márpedig az olyan eseményekre vonatkozó emlékeket, amelyekről rendelkezünk információval, nehéz megkülönböztetni azoktól, amelyekre később, más forrásból „emlékezünk”. E kettő kombinációjából adódik, hogy az első emlékek megbízhatóságáról nem lehet semmi mérvadót állítani, legalábbis nem a tudomány nevében. Az erre irányuló kutatások érdeme, mint Eacott és Crawley kísérletéé, éppenséggel az, hogy megfejtse, miért van ez így. A személyes első emlékek megbízhatóságát csak az érésről és fejlődésről formált általános nézetekre támaszkodva mérhetjük le. Ismerve az agy első életévben zajló alakulási folyamatát és a kognitív képességek még igen zsenge fejlettségi szintjét, kizárt, hogy

valaki kéthónaposan emlékezzen Bach egy chaconne-jára. Ugyanez érvényes a háromhónaposan a babakocsiból a szomszéd kerítésében megfigyelt kapura, vagy a babakocsi virágos mintájáról való emlékre, amit Jan Wolkers Karinával igazoltatott. De itt kezd nehézzé válni a dolog. Mind a neurológiai, mind a kognitív érés a korai és a kései által határolt szélsőségek között mozog. Monika van Paemel, aki arra emlékszik, hogy csecsemőként kutyákkal egy kosárban feküdt, vagy Neeltje Maria Min, aki kilenchónapos csecsemőként édesanyja karjában az ablakból nézte az ünneplő embereket – itt már egy olyan területre érünk, ahol nem érhetjük be a sommás „ilyen nincs” válasszal, hanem valamivel árnyaltabb magyarázatot kell adnunk. Ez úgy lehetséges, ha mérlegeljük: mennyire valószínű, hogy Min valóban emlékszik erre, szemben annak a lehetőségével, hogy néhány évvel később a családban emlékeket meséltek a felszabadulásról, ő pedig négy-öt évesen ezeket a történeteket saját emlékekként raktározta el. Az is lehetséges, hogy álmodott ezekről a történetekről, és a képekre már nem álomként emlékszik vissza. Ha Hofland – ahogy aztán később bebizonyosodott – egy valóban megtörtént eseményre emlékezett álomként, az is elképzelhető, hogy valaki egy álomra emlékezik vissza valóban megtörtént eseményként. A korai emlékekről szóló szakirodalomban számtalan jól dokumentált példát találunk erről a fajta eltolódásról. De ismétlem: az efféle megfontolások nem lehetnek döntő érvényűek, és nem húzhatják át egy tollvonással az emlékeket, legfeljebb helyenként melléjük tehetnek egy kérdőjelet.

Átjórók

Az emberi emlékezetéről a leghízelgőbb metaforákban írnak. Az evolúció koronaékszere, az emberi szellem fellegvára. De objektíve úgy tűnik, hogy e fellegvár építése nem elsődleges jelentőségű. A születés utáni első években vannak fontosabb dolgok is, mint a zsenge agy pallérozása. Például az evés és a mozgás reflexeinek finomodása, a szem-kéz koordináció fejlődése, az érzékszervi észlelésekben felfedezett minták, arckifejezések értelmezése, mind

olyan képesség, amihez bőven elég egy passzív módon működő emlékezet. Egy olyan emlékezet kifejlesztése, melyből az emlékek többé-kevésbé tetszőlegesen előhívhatók, a jövő gondja. Az, hogy az első évek ennyire létfontosságúak a gyermek fejlődéséhez és formálódásához, miközben később oly kevés idézhető fel belőlük, csak első látásra tűnik ellentmondásosnak: az akaratlagos emlékezet képességének nincs szüksége arra, ami ehhez a fejlődéshez fontos.

Még a következő években is igaz marad, hogy sok emlék születik a gyermekévek *alatt*, de kevés a *gyermek évekről*. Amikor az emlékezet elkezd formálódni, mikor egy gyermek már nemcsak emlékezni képes, hanem képes felfogni is, hogy valamire emlékezik, addigra már nagyon sok minden kifejlődött, ami szintén az emlékezet munkáját igazolja. Az, hogy a felnőttkorban legnemesebbnek tartott emlékezet típus, az önéletrajzi emlékezet, olyan lassan fejlődik ki, annak összetettségéről tanúskodik. Ehhez a fajta emlékezethez nagyon sok mindennek kell egyszerre készenlétben állnia, sértetlenül és jól működően, neurológiai és kognitív szinten egyaránt.

Ennek a folyamatnak vannak állomásai, és vannak köztes útjai. Az első tíz-tizenöt év kritikus periódusok és átmeneti állapotok gyors váltakozásából áll. Egyik átmenet sem lesz azonban annyira lényegbevágó, mint a „nyelvi” lényvé való alakulás. Ettől a pillanattól kezdve az emlékek fokozatosan más jelleget kezdenek ölteni, gyakrabban kapcsolódnak belső monológhoz és nyelvi kommunikációhoz. Ennek az átmenetnek kettős, ellentétes irányú hatása van: új lehetőségeket teremt az emlékek elraktározására és előhívására, ezzel egy időben pedig megnehezíti a korábbi emlékekhez való hozzáférést. A forgatókönyvek kialakulásánál ugyanaz történik: azért jöhetnek létre, mert az emlékezet csak rövid ideig képes tárolni a hasonló emlékeket, de utána ugyanaz a forgatókönyv elnyeli, láthatatlanná teszi őket. Mindig lesznek ehhez hasonló átmenetek és átjárók, még ha a köztes idők meg is növekednek. Noura, akinek el kellett hagynia a női fürdőt, a felébredt szexualitásnak köszönhetően új emlékekre fog szert tenni, ám tizenkét évesen már nem fogja tudni előhívni a nyolcéves kori emlékeit. A kora gyermekkori felejtésbe már bele vannak szőve azok a mechanizmusok, melyek az élet során még oly sok mindent felejtetnek el velünk.

► A kétéves Julian és hatvanöt éves nagyapja, Ernst

Bármi is a felejtés magyarázata, a következményei mély melankóliával tölthetnek el minket. *A kezdet túl későn jön el.* Látod, ahogy az épp kétéves fiad a nagyapjával játszik, és tudod, hogy ami később az első emléke lesz, legkorábban majd másfél év múlva rögzül. Elkeseredetten tudatosul benned, hogy mi hiányzik a kisgyerekből: egy gomb *rec* felirattal, és egy piros lámpa, amely megnyugtatóan mutatja, hogy az agya épp rögzíti a képet.

De az evolúciónak más céljai voltak az emlékezettel. Az emlékezettel meg kell védenie bennünket, ezért megvannak a maga prioritásai. Épp ezért az első emlékekben nem a játszó nagypapát örökíti meg, hanem azt, aki kioszt egy fülest, ha letegezük; nem a pipacsok közti sétát, hanem forró vasalókat, üvegszilánkokat, acsargó kutyákat; nem a mesét olvasó anyukákat, hanem sötét szekrényeket, melyekre rázárult az ajtó; nem gondtalan biciklitúrákat, hanem azt az egy alkalmat, amikor beszorult a lábad a küllők közé – és mindezt a mi érdekünkben. Az emlékezet nem a tulajdonosának engedelmeskedik, hanem a tervezőjének.

Saját emlékezetünknek sem tudunk parancsolni, nemhogy másokénak. Végképp nem járunk sikerrel akkor, amikor az emlékezet még alig működik. A zsenge emlékezettel szembeni tehetetlenségünk – legyen a sajátunké vagy gyerekeinké – legszebben talán Arja van den Berg festőnő első emlékében jut kifejezésre. Hároméves kora körül az édesanyja egyszer áthatóan ránézett, és azt mondta: „Erre örökké emlékezned kell!”³⁰ És *erre az egyre* emlékszik csak.

2. MIÉRT FELEJTJÜK EL AZ ÁLMOKAT?

*There's no time to lose, I heard her say
Catch your dreams before they slip away¹*

Mikor alszunk, olvashatjuk az angol pszichiáter, Havelock Ellis majd száz évvel ezelőtti írásában, egy öreg és sötét házba lépünk be. A szobákban bolyongunk, felmegyünk a lépcsőkön, tétovázunk egy lépcsőfordulónál. Reggel felé aztán elhagyjuk a házat. Az ajtónyílásból még egyszer visszanezünk a vállunk felett, és a beszűrődő reggeli fénynél egy utolsó pillantást vetünk a szobákra, amelyekben az éjszakát töltöttük. Majd becsukódik mögöttünk az ajtó, és pár órával az ébredés után a megmaradt emléktöredékek is kitörlődnek.²

Ilyen ez. Amikor az ember felébred, már csak az álom néhány foszlányához fér hozzá. Ám miközben próbálja élesebben maga elé idézni az álmot, észreveszi, hogy időközben ezek a foszlányok is elszállnak. Néha még ennél is kevesebb marad. Az ember felébred, és nem tud szabadulni attól a benyomástól, hogy álmodott valamit, ott van még az álom hangulata, csak azt nem tudni, hogy *mi* volt az álom. Vagy reggel már semmire sem emlékszik, nincs álom, nincs érzés, de később a nap folyamán valami olyat él át, aminek következtében az úgynevezett elfelejtett álom egy részlete hirtelen újra beugrik. De bármit is lát az ember az ajtónyílásból hátrafordulva, a legnagyobb része ébredéskor elszáll. Miért van ez így? Miért olyan nehéz megragadni az álmokat? Miért olyan rossz az emlékezetünk, ha álmokról van szó?

Egy amerikai pszichológus, Mary Calkins 1893-ben tett közzé egy úgynevezett álomstatisztikát, amelyben elemzi azt, amit ő és a férje hat héten keresztül álmodott. Az éjjeliszekrényen mindketten készenlétben tartottak gyertyákat, gyufát, ceruzát és papírt. De az álom olyan tűnékeny, írja Calkins, hogy olykor az alatt az idő

alatt, amíg a gyufa után nyúlt, szertefoszlott, és még kinyújtott karral kellett konstatálnia, hogy az álom újra kereket oldott. „Az-
zal a kínzó tudattal feküdtem vissza, hogy egy különösen érdekes
álomtapasztalatot éltem át, de az még egy apró emléknyomot sem
hagyott maga után.”³ Még a kimondottan élénk álmok is képesek
voltak semmivé válni:

Hiába volt olyannyira eleven az álom, hogy azt hittük, nem fogjuk
elfelejteni, fatális tévedésnek bizonyult, ha reggelre halasztottuk a
lejegyzését. A megfigyelési periódusban egyikünknek volt egy igen
figyelemre méltó álma, és a sötétben az egészet sikerült is lejegyez-
nie, majd a tudományos kötelezettség maradéktalan teljesítése felett
érezett elégedettségében visszazuhant az ágyba. A következő reggel
azonban felfedeztük, hogy a ceruza teljesen tompa volt, így abból
az álomból, melyre ébredés után még olyan élénken emlékezett, csu-
pán csak egy üres papírlap maradt meg, a legkisebb emlékfoslány
is elszállt.⁴

A gyufa felé nyúló, majd dolgavégezetlenül lehanyagló kéz képe
magába sűriti a probléma lényegét.

Néhány előzetes megjegyzés. Az álmok kutatása módszertani
szempontból, hogy egy stílszerű hasonlattal éljünk, kész rémálom.
Az egyik probléma az, hogy az álomkutatások a kutatási módszer-
től függően különböző eredményeket hoznak. Abban az időben,
amikor elfogadott tény volt, hogy a gyors szemmozgás bizonyít-
ja: épp álomtevékenység zajlik, és így az állatoknál éppúgy lehet
álomkutatásokat végezni, feltéve, hogy gyors szemmozgásokat
produkálnak, végeztek néhány kísérletet, hogy próbára tegyék azt
az elméletet, miszerint idővel agyi károsodáshoz vezet, ha meg-
akadályozzák, hogy az állat álmodjon. A kísérleti patkányokat egy
úszó táblára helyezték. Amíg, a mélyalvás alatt, mozdulatlanul fe-
küdtek, minden rendben volt, de a REM-fázis alatt nyugtalanabbul
aludtak, s így beecsúsztak a jéghideg vízbe, aminek folytán azon-
nal felébredtek. Egy-két REM-fázis nélküli éjszaka után úgy tűnt,
hogy az állatok valóban gyorsabban elfelejtenek egy tanult felada-
tot, például egy útvonalat az útvesztőben. Egy másik kísérletben

ugyanazt a REM-fázissal és aggyal kapcsolatos hipotézist vizsgálták szintén patkányokon, de most egy másik eljárással. Ahogy a gyors szemmozgásos fázis elkezdődött, óvatosan felrázták a patkányokat, körülbelül úgy, ahogy egy gyerek felébreszti a tengerimalacát. Ebben az esetben a patkányoknak semmi problémájuk nem volt az útvesztők megtanulásával. A tanulási zavar tehát, úgy látszik, nem a REM-fázis megvonása miatt alakult ki, hanem a vízbeesés okozta stressz miatt. A kísérlet körülményei meghatározták az álomról és emlékezetéről alkotott végkövetkeztetéseket.

A következő komplikációt az okozza, hogy egyenes úton nem férhetünk hozzá valaki más álmához. Már a személyes álmainkhoz való hozzáférésnél is kikerülhetetlen korlátokba ütközünk. Az álomnál egyedül az álmodó személy viselkedése mérhető, mint például az álmok alatti szemmozgások, ám, ahogy a későbbiekből ki fog tűnni, ez is csupán indirekt mérce. A kutató az álmodó beszámolójára van utalva, és senki sem érzi át jobban az álmodónál, hogy a beszámolója nem egyezik meg tökéletesen az álmával. Az álomkutatás a féloldalas mérések, levezetett ismeretek és sejtések terepe. Itt ne várjunk abszolút érvényű végkövetkeztetéseket és végleges válaszokat. Nemcsak az álmodó, hanem az álomkutató is sötét helyiségeken át bolyong.

Emellett ott van még az elméletalkotásban tapasztalható inkoherencia. A pszichológiában majdhogynem szabálynak tekinthető, hogy ugyanarról a jelenségről a legkülönbözőbb és néha egymásnak ellentmondó elméletek születnek. Változnak a nézetek, változik az érdeklődés, némely kérdés mögül egyszerűen eltűnik az a háttér, amelyben eredetileg értelmet nyert. De még a pszichológiában is ritka az álomelméletekre jellemző diverzitás. Ez mind a részletekre, mind pedig a legátfogóbb nézetekre és tendenciákra érvényes. Találkozhatunk olyan elképzeléssel, mely szerint az álmok egy semmilyen más úton nem elérhető, mély belátást nyújtanak, de olyanal is, amely szerint az álmok egyáltalán nem jelentenek semmit. Némely pszichológus azt vallja, hogy az álmok elengedhetetlenek a pszichés egészség megőrzéséhez, mások pedig azt, hogy semmin sem változtat az, ha valaki, például bizonyos gyógyszerek hatására, többé nem álmodik. Az álmok tehát teljességgel

nélkülözhetetlenek, vagy csupán egy véletlen melléktermékei – és minden, ami e két véglet között található. Ahogy az álmokról és az emlékezetéről olvastam, nekem is sokszor az volt az érzésem, hogy egy öreg és sötét házban bolyongok.

Most már akkor hárman vagyunk.

A gyikálom

Az álmok elfelejtésére vonatkozó legkézenfekvőbb elméletet Ludwig Strümpell német filozófus már 1874-ben publikálta.⁵ Az álomképek túl *gyengék* ahhoz, hogy eljussanak az emlékezetig, ahogy napközben is sok inger túl gyenge ahhoz, hogy emléknymot hozzon létre. Az álomképek ritkán *ismétlődnek*, így az ismétlődés, amely normális esetben a memorizálás igen hatásos stratégiája, szintén nem játszhat szerepet a megőrzésükben. Talán nem véletlen, hogy gyakran éppen az ismétlődő álmok azok a ritka álmok, amelyeket az emberek mégis megjegyeznek. A legtöbb embert egyszerűen nem *érdekl*i eléggé az álma: ébredés után a mindennapi kötelezettségek kötik le minden figyelmüket, és hamar kitörlődik minden, az álomra utaló emlék. Strümpell megjegyzi, hogy akik egy ideig álomnaplót vezetnek, azt tapasztalják, hogy azóta többet álmodnak, és ezeket az álmokat jobban megjegyzik (ezt a jelenséget azóta is sokszor megerősítették). Végezetül: az álomképek *túl kevés összefüggést* mutatnak ahhoz, hogy rendszeres asszociációk mentén lehessen őket írásban rögzíteni. Legtöbbször különálló képek sorozatát látjuk, miközben az emlékezetünk sokkal jobban boldogul egy történettel, amelyben az események természetes módon következnek egymásból. Egy olyan metaforát kölcsönözve, amit Strümpell még nem használhatott, az álmok egy kaotikusan vágott filmre hasonlítanak, tele töredékes jelenetekkel – nem csoda, hogy nem tudjuk ezeket a képeket fejben tartani. Strümpell szerint nem az a rejtély, hogy miért felejtjük el az álmainkat, hanem inkább az, miként lehetséges, hogy olykor egyet-egyet mégis megjegyzünk.

Strümpell magyarázatai régiek, de attól még nem elavultak. Modern szerzők is utalnak az álmok asszociációs összetartó erejére

és a koncentráció hiányára az alvás és ébrenlét közti átmeneti állapotban. Nehéz felbecsülni annak az érvnek az értékét, hogy egy álomban mindenféle megmagyarázhatatlan, illogikus vagy egyenesen lehetetlen dolog történik, és az álmokat az összefüggések hiánya miatt tudjuk ilyen nehezen megjegyezni. Hiszen ebből éppen ellentétes következtetésre is juthatnánk. Ha a valóságban történt volna meg velem, hogy egyszeriben a vonzó szomszédasszonnyal találom magam a pincében, akkor biztos, hogy egy héttel később is emlékeznék még rá – annál is inkább, mivel egyáltalán nincs is pincénk. Tudom, hogy egyszer-másszor voltak ilyen jellegű álmaim, de egyikre sem emlékszem közülük. Még a legkülönlegesebb tartalom sem garantálja, hogy az álom elraktározásra kerül. Ráadásul az a tudat, hogy valami furcsa történt az álmunkban, csak utólag alakul ki, miközben elmeséljük vagy ábrándozunk róla. Ekkor, sorban egymás után, már tudatosítjuk a következtetéseket: emberek, akik soha nem találkozhattak, halottak, akik még élnek, személyek, akik a semmiből bukkantak elő, és akikkel szóba elegyedünk anélkül, hogy először megkérdeztük volna tőlük, honnan jöttek. Az álomban előfordulhat, hogy az ember folyékonyan beszél spanyolul, vagy találkozik valakivel Berlinben, miközben az előző pillanatban még otthon volt. Az álom alatt tényleg nem csodálkozunk semmin sem. Sok álom különleges jellege és a megjegyezhetősége közötti összefüggés tehát némileg meghatározatlan.

Épp az teszi az álmok elfelejtését olyan rejtélyessé, hogy úgy tűnik, álom és emlékezet között sokrétű, bensőséges kapcsolat áll fenn. Már önmagában az a gyakori jelenség, hogy a nappal történt események valamely részlete éjszaka az álomban visszatér, azt sugallja, hogy az álmok részben az emlékezetből merítenek. Sőt, olyan álmokra is találunk példát, melyek azt látszanak alátámasztani, hogy az álmodó személy több emlékhöz fér hozzá az álom alatt, mint az ébrenlét során. E jelenség neve *hipermnézia*: olyan, mintha az emlékezet olyan ajtókat is megnyitna az álmodónak, melyek napközben zárva vannak. Freud – nem kellett rá sokat várni! – az *Álomfejtés* című könyvében a belga filozófus és pszichológus, Joseph Delboeuf következő álmáról számol be.⁶

Delboeuf álmában háza behavazott udvarán gyalogol, és két félig megfagyott gyíkot talál. Felveszi őket, megmelengeti, majd behelyezi őket egy résbe a falon. Letép néhány levelet egy páfrányról, és odatartja nekik. Az álmában tudja a páfrány latin nevét: *asplenium ruta muralis*. Egy idő után újabb két gyíkot lát, akik szintén leveleket követelnek tőle. Majd, amikor körbenéz, egy hadseregnyi gyíkot lát, az egész utat ellepik, mindannyian a sziklaréshez igyekeznek.

Delboeuf alig tudott valamit a növényekről. De kíváncsi volt az általa álmodott névre, amely legnagyobb meglepetésére létező elnevezés volt: *asplenium ruta muraria* – álmában egyedül a *murariát* fordította el *muralisra*. Rejtély volt számára, hogy egy sosem hallott növénynevét hogyan bukkanhatott fel az álmában.

Tizenhat évvel később egy barátjánál van látogatóban, ahol egy herbáriumot lapozgat. Egyszer csak viszontlátja benne az álmában megjelent páfránylevelet. Ott áll alatta annak latin neve – *a saját kézírásával*. Csak ekkor emlékszik rá vissza, hogy 1860-ban meglátogatta a barátjának a nővére, aki magával hozta ezt a herbáriumot, amit az öccsének szánt ajándékba, és akkor ő felajánlotta, hogy egy botanikussal együtt beleírhatnák minden növény latin nevét. Az álom előtt két évvel tehát egyszer már hibátlanul leírta: *asplenium ruta muraria*.

De itt még nem ér véget a történet. Amikor Delboeuf egy nap egy általa előfizetett illusztrált folyóirat régi számait nézegette, az egyik 1861-es szám borítóján viszontlátta az álmában megjelent gyíkseregletet. Vagyis a helyes kronológiát csak tizennyolc évvel később tudta rekonstruálni: 1860-ban lejegyzí a latin nevet egy barát herbáriumába, 1861-ben lát egy gyíkseregletet ábrázoló borítót, 1862-ben van egy gyíkos álma, 1877-ben viszontlátja a borítón a gyíkokat, 1878-ban pedig újra a kezébe kerül az a herbárium.

Delboeuf 1885-ben publikálta ezt az álmát egy álmokról szóló monográfiában, de az álom maga 1862-ből ered.⁷ Feltűnő, hogy az álom olyan részleteket tartalmazott, melyek *akkor* nem estek annyira messze időben, csupán egy vagy két évvel korábbiak voltak, ráadásul az idézett latin név le is volt jegyezve. Ez utóbbit manapság a *dual coding* esetének neveznénk: kettős nyom, auditív és

vizuális, amit az alany várakozásunk szerint ezáltal éppen hogy jobban észben tarthatott volna. Delboeuf mégsem emlékezett sem a szóra, sem pedig a lejegyzés tényére. Az álomra viszont, amely legtöbbször olyan gyorsan elszáll, mégis emlékezett tizenhat év távolából is. Ha mindez valóban pontosan így játszódott le, akkor a hipermnézia tipikus esetét látjuk: az álmodó valami olyasmire emlékszik, amihez az éber tudata nem fér hozzá. Delboeuf egyébként 1896-ban hunyt el, négy évvel az *Álomfejtés* megjelenése előtt, így már nem olvashatta, hogy Freud az álmát a kasztrációval szembeni öntudatlan lázadásként értelmezte. Elvégre a gyíkok visszanyesztik letépett farkukat.

Freud és más álmokutatók egy sor példát gyűjtöttek az álmokban felbukkanó hipermnéziára. Havelock Ellis hiába próbált napközben egy kellemetlen kínai illatanyag nevére rájönni, de elalvás közben hirtelen az eszébe villant: „pacsuli”. A reggeli ébredés után azonban a név megint elszállt. Freud egy páciense az analízis alatt mesélte, hogy azt álmodta: egy kávézóban egy pohár kontuszóvokát rendelt, s egyúttal azt is elmondta, hogy korábban még sosem hallott erről az italról. Az kizárt, mondta Freud, ez egy lengyel brandy, egy ideje már feltűntek a városban az ezt hirdető plakátok. A férfi eleinte nem hitt Freudnak, amíg pár nappal később maga nem látott egy ilyen plakátot az egyik sarkon, ahol hónapok óta naponta legalább kétszer elhaladt. Freudot is üldözte egy templomtornyos álmoképe, amit nem tudott azonosítani: úgy tíz évvel később látta viszont a tornyot egy vonatúton, és rájött, hogy egy korábbi útja során, mikor ugyanerre haladt el, már látnia kellett. Az éberléti tudatnál, írja Havelock Ellis, az asszociációk irányítottak, koncentráltak, míg az álomban diffúzak, tágabban hozzáférhetők, de közben elveszítjük azt a képességünket, hogy irányítsuk őket: „A szemeink lecsukódnak, az izmaink elernyednek, a kezünkből kiesik a gyeplő. De a ló néha jobban ismeri a hazafelé vezető utat, mint mi.”⁸

A hipermnétikus álmokat annak az elméletnek a bizonyítékaként fogják fel, mely szerint az emlékezetből semmilyen átélt tapasztalat nem tűnik el többé (lásd alább 192 skk.). Futó pillantás egy képre, egy latin név egy hosszú felsorolásból, egy hirdetés, egy

távolba révedő pillantás a vonat ablakából (miközben máson jár az eszünk): még mindig ott vannak, e tapasztalatok neurológiai nyomai az élet hátralevő részében elmozdíthatatlanok, még ha csak véletlenségből aktiválódnak is újra.

Delboeuf néhány kortársa számára a hipermnézia egy másik rejtély magyarázatául szolgált, amely – vessünk rá egy gyors pillantást – nem más, mint a *déjà vu* tapasztalat. Minden tapasztalatunk, az álmok is, még azok az álmok is, amelyekre a következő nap már nem emlékszünk, elraktározódnak az agyunkban, és ha napközben valami olyasmit élünk át, ami elegendő közös asszociációval rendelkezik egy korábbi álommal, akkor az az érzésünk támad, mintha már korábban átéltük volna ugyanezt. Bizonyos értelemben ez így is van: a jelenlegi tapasztalatunk mögött ott található az álom árnyszerű képe, mely erre a tapasztalatra hasonlít. És mivel már nem tudjuk, mikor álmodtuk ezt az álmot, és a hozzá kapcsolt asszociációk is eléggé homályosak, réges-régi esetnek tűnik számunkra, mintha egy előző életünkben történt volna meg.

Az, hogy az emlékezetünk valóban mindent tartalmaz-e, amit valaha átéltünk, abszolút értelemben nem állapítható meg, és az ugyancsak nem, hogy az álomban valóban hozzáférünk-e egy nagyobb, mélyebb, gazdagabb vagy egyszerűen csak másik emlékadatbázishoz: ehhez Delboeuf, Havelock Ellis és Freud példáit össze kellene tudnunk hasonlítani azzal, ami egy álomban hozzáférhetetlen marad, miközben ébrenléti állapotunkban emlékezünk rá. Csakhogy lehetlenség efféle jegyzeteket készíteni. Az biztos, hogy az álmokban felbukkanhat valami, ami a mindennapi asszociációk ösvénye mellett található. Kevés ellenérvet lehet Havelock Ellis magyarázatával szemben felhozni. Az álom alatt kiesnek egyes asszociációs láncszemek, ami miatt a történet kevésbé lesz összefüggő, ugyanakkor létrejöhetnek olyan új kapcsolódások, melyek az emlékezet olyan területeire vezetnek, ahol olyan anyagok találhatóak, melyek már annyira régen bukkantak fel a tudatban, hogy elfelejtettnek látszanak. Havelock Ellis rejtett értelmű összefoglalója szerint: „Arra emlékszünk, amit elfelejtettünk, mert elfelejtjük azt, amire emlékszünk.”⁹ Bevándorlók, akik már ötven-hatvan éve az új nyelvükön beszélnek, legnagyobb meglepetésükre

újra az anyanyelvükön kezdenek álmodni. Az álom egy olyan szókincshez nyit hozzáférést, mely érintetlen marad a napközbeni aszociációktól.

Néha az álmodónak már az álom alatt olyan érzése támad, hogy amit hallott vagy látott, annyira tökéletes, és olyannyira túlmutat a hétköznapi tapasztalaton, hogy semmire nem vágyik inkább, mint hogy ezt az élményt azonnal és örökérvényűen megőrizze az emlékezetében. A francia csillagász, De Lalande 1766-ban olaszországi körutazást tett, melynek során Padovába, Velence egyetemi városába is eljutott. Itt úgy döntött, hogy meglátogatja Giuseppe Tartini-t, a zeneszerzőt és zenetudóst, továbbá – miután egy évvel ezelőtt egy párbaj során megsebesült a kezén – immár nyugalmazott hegedűvirtuózt. Tartini, aki akkor hetvennégy éves volt, elmesélte De Lalande-nak a *Sonata del Diavolo* történetét. 1713-ban, huszonkét évesen, egy éjszaka azt álmodta, hogy odaadta a hegedűjét az ördögnek, hogy meghallgassa, tud-e rajta valami szépet játszani.

De Lalande beszámolójából:

Mekkora volt a csodálkozása, mikor az ördög egy szonátát játszott, melynek szépsége és az előadás kiválósága mindent felülmúlt, amit korábban hallott. Elragadtatva, elvarázsolva érezte magát, megittasodott, a lélegzete elakadt, ám épp ez a zaklatott kedélyállapot felrázta az álmából. Azonnal a hegedűje után nyúlt annak reményében, hogy legalább néhány hangot megragadhat az imént hallottakból. De hiába – a darab, amit akkor írt, a legkiválóbb darab, amit valaha is komponált, és ördögszonátának is nevezte el, de mégis olyannyira eltörpül amellet, amit az álmában hallott, hogy még a hegedűjét is összetörte volna és örökre abbahagyta volna a zenélést az álombeli szonátáért.

Nincs okunk azt feltételezni, hogy Tartini hivalkodásból egyszerűen csak kitalálta ezt az álmot – éppen ellenkezőleg, a zeneszerző visszahúzódo, szerény ember hírében állt. Nem árult el semmit zenéje inspirációjáról, és a szerzeményei mottóit is kódolva adta meg, egy olyan kóddal, amit csak 1932-ben sikerült megfejteni, amikor is kiderült, hogy azok részben Petrarcától származnak. Az

azon az éjszakán átéltek lényege szóról szóra igaz lehet: az ember álmban hall valamit, ami földöntúli szépséggel bír, majd felébredve azt tapasztalja, hogy nem tudja felidézni. Sok embernek van személyes tapasztalata ilyesmiről, ha nem is a zenével, akkor egy bizonyos hanggal, egy verssel, egy tájjal vagy egy festménnyel összefüggésben. Olykor pedig valamilyen különleges fizikai tapasztalatról álmodunk, mint a lebegés vagy a repülés, melyet ébredés után megint csak nem tudunk az álombeli intenzitásával felidézni. Némi idő elteltével már nem is a zenére, a tájra, a lebegésre emlékszünk, hanem az eksztázisra, amit az álom alatt éreztünk. Valóban olyan ez, mint egy ördögi paktum: ahogy abba a helyzetbe kerülünk, hogy az álmot papíron vagy az emlékezetünkben rögzíthetnénk, az nyomban kezd eltűnni.

Mindannyiunkkal előfordult, hogy egy különös álom után a saját hegedűnkért nyúltunk, de egyikünk sem járt másképpen, mint Tartini: amit az álomból sikerült reprodukálnunk, akár írásban, akár szóban, csupán silány utánzata annak, amit álmodtunk. Bármennyire is meggyőzőnek tűnik a hallgatóság számára a beszámoló, a mesélő pontosan érzi, mennyire elégtelen a története. Természetesen még olyasvalakinek is nehéz jól megjegyeznie és reprodukálnia egy magával ragadó zenedarabot, aki fényes nappal hallotta. Az is gyakran előfordul, hogy ébrenléti állapotban történt dolgokat írunk le utólag úgy, hogy a ceruzánk tompának bizonyul. A kérdés inkább az: miért bajlódik annyival többet az emlékezet azzal, amit álmodunk, mint amit ébrenlétünk alatt átélünk? Nem azt kell megmagyaráznunk, miért felejtünk, hanem azt, miért épp az álmokat felejtjük el olyan könnyen.

Nappali maradványok

A hipermnézián kívül van egy másik jellegzetes kapcsolat az álmok és az emlékezet között: az ún. nappali maradványok (*Tagesrest*). Az elnevezés Freudtól származik, a jelenség maga pedig az álommal egyidős: éjszaka részletek bukkannak fel abból, ami nappal foglalkoztatott bennünket. Ezt már Freud előtti kutatók is

megállapították – és statisztikailag alátámasztották –, a modern álmokutatók pedig megerősítették.

A nappali maradványok százalékos aránya igen eltérő lehet: Mary Calkins szinte mindent, ami az álmban előfordult, vissza tudott vezetni nappal átélt eseményekre, míg másoknál ez az arány sokkal alacsonyabb. A REM-fázis alatti méréseket alkalmazó álmokutatók fényében az első rákövetkező éjszaka jelenti a nappali maradványok csúcsertékét; ezután azon alkotóelemek száma, melyeket az álmodó egyén az adott nap eseményeivel (tehát tegnapelőttel, három nappal ezelőttel és így tovább) össze tud kötni, rohamosan csökken. A francia álmokutató, Jouvet nem kevesebb mint 2525 saját álomemlék elemzése után nagyjából ugyanerre az eredményre jutott.¹¹ Álomemlékeinek 35%-a mondjuk vasárnapról hétfőre virradó éjszaka a vasárnapi eseményekkel volt kapcsolatos, a következő éjszaka már csak kevesebb mint 20%-a, majd a vasárnapkal kapcsolatos álomemlékek aránya gyorsan néhány százalékra csökkent. De Jouvet egy meglepő felfedezésre is jutott. Egy hét után, a nyolcadik éjszakán észlelt egy 10%-os csúcspontot, amely nem az előző napi vasárnapra vonatkozott, hanem az egy héttel azelőttire. Különös megfigyelés. Ez a csúcserték ellentmond az általános emlékezet törvénynek, mely szerint az idő múlásával rohamosan csökken annak az esélye, hogy valami korábban átéltet felidézzünk – de semmi esetre sem növekszik. Ennek a lehetséges magyarázata az, hogy a legtöbb ember számára a napok különböző érzelmi töltettel bírhatnak. Egy szerda más érzéseket ébreszt, mint egy péntek, és ha például a munkahét egy szabad hétfő miatt csak kedden kezdődik, akkor azon a napon is könnyen lehet hétfő érzésünk; a megtévesztés olykor egész héten kitart, és még pénteken is érezhetjük azt, hogy még csak csütörtök van. Ez a jelenség magával hozhatja azt is, hogy egy pénteki napon könnyebben emlékezünk vissza az előző pénteken történetekre, mint a három-négy nappal azelőtti eseményekre. Az „előző héten ugyanebben az időben”-hatás az egy héttel ezelőtti nappali maradványok felbukkanásának esélyét is növelheti.

Hasonlóan szokatlan és eddig megmagyarázatlan periodikuság lép fel akkor, ha az álom egy másik környezethez alkalmaz-

kodik. Utazók álmainak a vizsgálatából kiderült, hogy a nappali maradványok még hét-nyolc nappal később is a megszokott otthoni környezetben játszódnak, és az új környezet csak ezután lép be az álomba. Hazaérkezés után ugyanennyi ideig tartott, míg az utazás háttere eltűnt az álomból. Rabok álmaiban is ugyanezt a késleltetettséget figyelték meg: az elzárásuk első napjaiban történetek ugyan felbukkantak az álmaikban nappali maradványokként, de otthoni környezetbe helyezve, szabadulásuk után pedig mind ez fordítva történt. Ez a halasztott feldolgozás azt sugallja, hogy különböző emlékezetfolyamatok működnek az események elraktározásánál és felidézésénél, illetve ugyanezen mozzanatok vizuális-térbeli elrendezése során.

Emlékezetnyomok

Az álomnaplót vezetőknak gyakran feltűnik az, hogy a nappali maradványoknak nem sok köze van azokhoz a dolgokhoz, amelyeket nappal az életünk legfontosabb dolgainak neveznénk, melyek miatt aggódunk, vagy amelyek a mindennapi tevékenységeinket uralják. A nappali maradványok gyakran éppen hogy jelentéktelen képek, egy nappal alig tudatosított esemény vagy mozzanat felvillanása, valamely triviális részlet, egy beszélgetésfoszlány. Némelyekben ezáltal az a benyomás alakul ki, hogy éjszaka voltaképp újra lejátszunk a nappal filmjét, és a nappali maradvány nem más, mint ennek a filmnek egy pillanata. Két különböző neurofiziológiai elmélet is született, mely éppen erre a jelenségre próbál magyarázatot adni. Az első elmélet Francis Crick genetikusé és Graeme Mitchison molekuláris biológusé. Azt feltételezik, hogy az agy napközben telítődik asszociációkkal, és mivel a legtöbb közülük élısködő vagy irreleváns, ezért az agy éjszaka még egyszer teljes nyugalomban végigmege a nappalról származó információkon, és a legtöbbet kidobja.¹³ Ebből a „fordított tanulásból” (*reverse learning*) nem veszünk észre semmit, csak az álunkban kapunk el olykor egy-egy pillanatot a szortírozási folyamatból, és látunk egy-egy kidobásra ítélt részletet elhaladni.

A második elmélet Jonathan Winson neurológushoz köthető.¹⁴ Szerinte az agynak éjszaka van lehetősége az emlékeket egy ideiglenes tárolóból egy tartósabb raktárba áthelyezni. Ez az adatforgalom kimutatható az agy különböző áramköreinek aktivitásán és az ehhez szükséges ingerületátvivő anyagok termelésén. Ez egy az emberi evolúció korai szakaszában kialakult funkció, ami meg is látszik a működésén: az álom a nyelven kívül zajlik, leginkább képekben álmodunk. Az álom továbbá többnyire a tudatalattiban játszódik, mert a tudat csak az evolúció későbbi szakaszában alakult ki.

Mindkét tanulmányhoz rengeteg EKG-vizsgálat, látélet, biokémiai kutatási eredmény, az idegpályák leképezéseivel és sejtmérséssel összefüggő adat és állatkísérletekre való hivatkozás tartozik, de a szigorú tudományos apparátus sem leplezheti el azt a tényt, hogy a következtetések teljességgel ellentmondanak egymásnak: Crick és Mitchison azzal a hangzatos címszóval foglalták össze tanulmányuk lényegét, hogy „azért álmodunk, hogy felejtünk”, miközben Winson szerint épp azért álmodunk, hogy jobban megjegyezzük a dolgokat. Mégis, mindkét elméletben közös az a gondolat, hogy az álom szerepe szorosan összefügg az emlékek karbantartásával. Ám emiatt még inkább furcsa az, hogy éppen az álmokat felejtjük el.

Tehát újra felteszem a kérdést: miért ilyen rossz az álmokra irányuló emlékezetünk?

Álom és idő

Fredinand Zecca francia rendező *Histoire d'un crime* (1901) című filmje még nem egészen hat perces.¹⁵ Ezalatt öt jelenetet látunk: a főszereplő rablógyilkosságot követ el – letartóztatják egy kávéházban – a rendőrség szembesíti a holttesttel – egy cellában tartózkodik – guillotine-nal kivégzik. A film filmtörténeti jelentősége abban rejlik, ami a negyedik jelenetben történik. A gyilkos a cellájában fekszik a priccsén. A feje fölött egyszer csak megjelennek korábbi életének jelenetei: ahogy gyerekként belép apja munkahelyére,

ahogy ifjúként a szüleivel vacsorázik, ahogy fiatalemberként egy barátjával egy kávézóban ül. A *Histoire d'un crime* tartalmazza a filmtörténet első flashbackjét. A szakítás a lineáris kronológiával az idővel való manipulálás gyorsan fejlődő repertoárjának a része volt. Amikor Auguste és Louis Lumière 1895-ban bemutatták az első filmjeiket, a közönség még események felvételét láthatta: munkások kísétnak egy gyárból, megérkezik egy vonat az állomásra. De a századforduló utáni első évtizedben a film olyan médiummá vált, amely már történeteket tudott elmesélni. Mindez új montázstechnikákat kívánt. 1910-re a legtöbb filmben már alkalmazták az idő gyorsítását és lassítását szolgáló technikát, az időbeli átfedéseket, a flashbackeket és flashforwardokat, a közönség pedig megtanult az új konvenciók alapján filmet nézni.¹⁶

A film megváltoztatta az időélményünket, de egyúttal új metaforákat is kínált az álomról és az időről való gondolkodáshoz. Már a 19. század kilencvenes éveiben is heves vita zajlott az álmok objektív és szubjektív idejéről és az álmodott történések sebességéről. 1910 után lehetetlennek tűnt ezt a vitát a filmes metaforák nélkül folytatni. Havelock Ellis 1911-ben azt írta, hogy az álmok sebessége pusztán látszólagos. A valóságban az álmodó egy sor képet lát, melyek „együtt egy kinematografikus drámát alkotnak, ez van összesűrítve, többé-kevésbé úgy, ahogy a kinematografikus művész teszi”.¹⁷

Néhány kutató az álmok elfelejtésének magyarázatát az álmokban előforduló eltérő idősíkokban kereste. Az álombeli történések időtartama és kronológiája az emlékezetünkben sajátos változásokon esik át. Az olyan álomban, amelyből felriadunk, olykor egyszerre két eltérés is jelen van: a döbbenetes gyorsaság, amely az ilyen álmok kialakulását láthatólag jellemzi, és a kronológia megfordítása. A leghíresebb példa erre Alfred Maury francia művész és történész „guillotine-álma”. Még a szüleinél lakott, amikor egyik nap nem érezte jól magát, és ledőlt egy kicsit. Az anyja ott ült az ágyánál. Maury elaludt, és a Terrorról álmodott. Az álom nagyon eleven és részletes volt: kivégzéseken vesz részt, találkozik Robespierre-rel, Marat-val és Fouquier-Tinville-lel, majd letartóztatják, nyilatkozatot tesz a forradalmi Tribün mellett, halálra ítélik, óriási

tömegben a Place de la Révolutionra viszik egy kocsiban, felmászik a vérpadra, rákötözik a deszkára, érzi, ahogy a hóhér lebilenteli vele a deszkát, hallja, ahogy felhúzzák a nyaktilót, és ahogy hirtelen a nyakára csapódik, még azt is érzi, ahogy a feje elválik a törzsétől – és abban a pillanatban rémületében felébred. A nyakához nyúl: az ágytámla egyik deszkája keresztben a nyakára esett. Édesanyja szerint ez egy pillanattal azelőtt történt.¹⁸

Maury csak évekkel később jegyezte le az álmot, és az álombeszámoló az idő múlásával részletesebbé és hosszabbá válhatott. Az is lehetséges, hogy az álom már egy ideje zajlott, és csak a legvégén fordult a nyakat ért ütés irányába. Azonban majdnem mindenki átélte már azt, még ha kevésbé látványos formában is, hogy egy álom egy érzékszervi tapasztalatba torkollik, melynek a valóságban az álom elindulását kellett ösztönöznie. Havelock Ellis azt álmodta, hogy megkérdezi a feleségét, a szomszédos szobában volt-e, amire ő azt válaszolta: „Be van zárva”.¹⁹ Erre Ellis felébredt, és akkor tudatosult benne, hogy a felesége csakugyan épp most mondta ezt, de nem neki, hanem az inasnak, aki azért jött, hogy megkérdezze, bemehet-e abba a szobába. Havelock Ellis a kérdés és válasz megcserélését azon mélyen belénk ivódott szükséglet számlájára írta, hogy a történeket természetes menetükben lássuk – ez olyan erős ösztön, ami felülírja az idő logikáját. Az alváslaboratóriumok fénykorában is lejegyeztek hasonló álmokat. Dement és Wolpert álomkutatók különböző ingerekkel ébresztették fel a kísérleti alanyokat, hogy lássák, hogyan dolgozzák fel ezt az álomban.²⁰ Az egyik kísérleti személynek hideg vizet locsoltak a hátára. Miután felébredt, először egy meglehetősen bonyolult történetet adott elő arról, hogyan vetődött el egy színházi előadásra, majd ezután következett az a jelenet, amit a víz valóságos megjelenése kellett hogy elindítson: „A főszereplőnő mögött mentem, mikor láttam, hogy hirtelen összeesik, és víz csöpög rá. Gyorsan odamentem hozzá, és éreztem, ahogy víz csöpög a hátamra és a fejemre. Beázott a tető. Fogalmam sem volt róla, hogy miért esett el, arra gondoltam, hogy biztosan a plafonról leesett gipszdarabok találták el. Felnéztem, és egy lyukat láttam a tetőn. A színpad oldalára húztam, és elkezdtem behúzni a függönyöket. Ekkor felébredtem.”²¹

A kronológia különös megfordításának köszönhető, hogy az álomra úgy emlékezünk, mintha önmagából eredne. Ám az amerikai biológus, Julius Nelson 1888-ban a kronológia felborulásának egy másik formájára is felhívta a figyelmet. Egy álomból felébredve gyakran annak utolsó képére emlékszünk. Ahhoz, hogy az álom történéseit rekonstruálni tudjuk, az emlékezetünkben vissza kell mennünk az utolsó kép előttiekre, *and so on back into the night*.²² Ha az ember arra ébred, hogy saját magát látja egy pincében, megpróbál rájönni, hogyan is került abba a pincébe. Ekkor eszébe jut, hogy a házba betörő férfiak elől próbált elbújni. Ily módon valójában szembemegyünk az emlékezés szokásos irányával, hiszen a történéseket mindig időben előrehaladva idézzük fel. Amikor a hétköznapi életben elmesélünk egy általunk átélt eseményt, akkor az emlékeinknek van egy menete, amelyben az egyikből adódik a másik, a cselekedeteknek következményei vannak, és újabb cselekedeteket vonnak maguk után. Az elbeszélés során mindannyian a megszokott kronológiába fogódzkodunk. De az álom felidézésénél a sodrással szemben gázolunk: először a következmény mellett haladunk el, csak aztán jön az ok, először a válasz, és utána a kérdés, és csak a legvégén érjük el az álom kiindulópontját. A felidézés ráadásul döcögösen halad, mert olyan jelenetekhez ugrunk vissza, melyek maguk előre mennek. Nelson ezt a jelenséget 1888-ban egy lánchoz hasonlította: „A láncszemekre ellenkező irányban emlékezünk, míg a láncszemekhez tartozó eseményeket valós, előre haladó mivoltukban látjuk.”²³ Ha Nelson a mi időnkben élt volna, biztosan utalt volna a *Memento* (2000) című filmre, melynek válgása voltaképp egy álom rekonstrukciójának felel meg: a film a végponttal kezdődik, majd a közvetlenül előtte álló jelenetre ugrik, és így tovább, visszafelé a múltba, miközben az egyes jelenteken belül az idő a szokott módon előre halad.

Az, hogy a megszokott lineáris idővezetéstől eltérő történeteket nem tudjuk egyszerűen rekonstruálni, jól látszik akkor, mikor valaki flashbackeket tartalmazó filmet próbál elmesélni. Figyeljük meg, hogy először majdnem minden esetben az egyik történetet fogja kronologikusan elmesélni, majd külön a flashbackek történetét. Éppen úgy, ahogy az *Histoire d'un crime* című filmben: először

az egyik beszámoló, aztán a másik, nem pedig megszakításokkal. Ez nem csak a mesélés függvénye: miután megnéztünk egy filmet, olyan, mintha az emlékezetünk titkon újravágná: később a történet-szálakra emlékezünk, nem pedig az időben való ugrásokra, amelyekből a történet a filmben összeállt. Ez a nehezen leküzdhető elsőbbség, amit az emlékek lineáris kronológiában való lebonyolítása élvez, az álmok reprodukálásánál, amikor épp az idővel szemben kellene haladnunk, komoly hátrányt jelent. A kígyó farkánál kezdjük, és sok időbe és energiába telik, míg eljutunk a fejéig. Részben ez magyarázhatja, miért tudjuk olyan nehézkesen az emlékezetünkbe vésni az álmokat.

REM-fázis és az álmodás

1992-ban Michel Jouvet egy különös regényt publikált, melynek címe *Le château des songes* (Az álmok kastélya).²⁴ Jouvet akkoriban a lyoni egyetemen volt az orvostudományok professzora, elismert kutatója az alvás és az álmok neurofiziológiájának. 1959-ben felfedezte a „paradox alvást”, azt a fázist, amely alatt az EKG sok hasonlatosságot mutat egy ébren lévőével. A *Le château des songes* azzal indul, hogy valaki véletlenül hozzájut egy antik úti-ládához, melyben egy 18. századi kutató, egy bizonyos Hugues La Scève tudományos munkássága rejlik. Ez a La Scève több mint húsz éven keresztül lejegyezte az álmait, ami egy ötezer példából álló *oneirothékát*, vagyis álomkollekciót eredményezett. Ezenkívül végrehajtott egy sor kísérletet, melyekről naplót vezetett. Regényként a *Le château des songes* talán nem annyira magával ragadó, de rendkívül lebilincselő a benne rejlő tudománytörténeti gondolatkísérlet. Vagyis: mit fedezhetett volna fel egy 18. századi kutató a mai technika lehetőségei nélkül, ha azt azért tudta volna, hogy mire érdemes odafigyelni?

A 18. században a tudomány elsősorban megfigyelést jelentett. La Scève a kutatását azzal kezdi, hogy megfigyeli, hogyan viselkedik egy alvó. Az első kísérleti alanya a svájci Hans Werner, egy hórühorgas, szőke, a királyi gárda szolgálatában álló lovas katona.

Tizennégy aranydukátért hajlandó megengedni, hogy La Scève egy éjszakán keresztül alvás közben megfigyelje. Vacsora és egy illatos fürdő után Werner nyugovóra tér. Meleg éjszaka van, a lovas katona meztelenül fekszik egy lepedő alatt, gyorsan elnyomja az álmot. La Scève gyertyákat gyújt az ágy körül, majd jegyzetfüzettel, lúdtollal és kronométerrel felszerelve letelepszik egy asztalhoz. Körülbelül másfél óra múlva megváltozik az alvó katona lélegzetvétele. La Scève odasiet, és látja, ahogy Werner szeme félig nyitva ide-oda mozog. A nyaki ütőerei meg vannak duzzadva. A szíve rendszertelenül ver. De a legfeltűnőbb változás a lepedő alatt rajzolódik ki: egy teljes erekció. La Scève felébreszti kísérleti alanyát – „Hans Werner katona, ébredjen fel!” –, majd megkérdezi, hogy mit álmodott. Werner elmeséli, hogy álmában egy kertben sétált, és élvezte az illatokat. Azonnal újra elalszik. Úgy fél óra múlva megismétlődik az előbbi jelenet. A megfigyelő ismét szemtanúja lesz egy erekciónak, amely kevesebb egy percen belül jön létre. Felébreszti a katonát, aki ezúttal is mindenfajta erotikus mozzanat nélküli álmról számol be. Reggel felé újabb erekciót figyel meg La Scève, amely az álmot végéig kitarat, úgy húsz percen keresztül.

E megfigyelés összehasonlító kutatás után kiált. A tudomány érdekében hivatkozva La Scève rábeszéli a szeretőjét, Béatrixot, hogy töltsön vele egy éjszakát. Addig vár, amíg a félig nyitott szemhéjak alatt észre nem veszi a gyors szemmozgást. A nyugtalan légzés arra utal, hogy a hölgy álmodik. La Scève megbizonyosodik róla, hogy a nő hüvelye meleg és nedves. Elégedetten jegyzi fel a naplójába a kísérleti bizonyítékot, mely arra utal, hogy a nők álmot alatti reakciói megegyeznek a férfiakéval.

La Scève a természet és a sors kegyessége által adott kísérletekre van utalva, de mindig képes hasznot húzni belőlük. Így történt, hogy egyik nap egy szomszédjához hívták segítségül, akit megrágtott egy ló. A ló patája a koponya bal oldalát találta el. A koponyaszilánkok behatoltak az agyba, a férfi nem nyerte többé vissza az eszméletét. Miután La Scève eltávolította a koponyaszilánkokat, egy dukát nagyságú luk maradt a férfi fején. Ezen keresztül látni lehetett a vörös, duzzadt szövetet, amelyben az agykéreg erei lüktettek. A sebet vékony kötéssel fedték be. A beteg lánya jelen-

tette, hogy éjszakánként, amikor az apja ágya mellett virrasztott, néhányszor látta, ahogy az agy megduzzad, és a kötést nyomva kezd kitüremkedni a lukon. A dolog rendkívüli módon felkelti La Scève érdeklődését, és a legapróbb részleteket is szeretné tudni. Eljön virrasztani a beteghez, és alig egy óra múlva már látja is a katonától már jól ismert jelenségeket: zilált légzés és gyors szemmozgások. Lopva felemeli a takaróját: az erekció is megvan. Mikor a koponyán lévő luk fölé hajol, látja, ahogy az agy felszínén megemelnek a hajszálerek, és egyre vörösebbé válnak. Negyed óra múlva csökken a duzzadás, és az agy is újra rózsaszín.

Történeti nézőpontból a periodikus agytevékenységről, az éjszakai erekciókról és a gyors szemmozgásokról szóló megfigyelések nem csak ebben a regényben előzik meg az ötvenes években megjelenő alváslaboratóriumokat. Már Arisztotelész is megfigyelte a szemmozgásokat. Az agyi erek megduzzadására az alvás során 1831-ben figyelt fel Pierquin francia orvos egy páciensénél, akinek egy betegség következtében hiányzott a koponyacsontja egy része. A torinói fiziológus, Mosso 1877-ben elsőként regisztrált ilyen duzzanatot. Egy tizenegy éves fiú agyának lüktetését rögzítette egy nyomásmérővel. A grafikon nagyobb hullámain, vélte Mosso, „azok az álmok hozhatták létre, amelyek e boldogtalan fiút jöttek alvás közben felvidítani: édesanyjának a képe vagy az első gyermekévéinek emlékei, melyek újra előjöttek, beragyogták elméjének sötétségét, és rezgésbe hozták az agyát”.²⁵ Burkolt kifejezésekkel még az éjszakai erekciók is jóval korábban belekerültek a tudományos szakirodalomba. De ezeknek a periodikus jelenségeknek az integrációja és annak a lehetősége, hogy megbízhatóan mérhetőek legyenek, megkövetelték az alváslaborok megjelenését.

1953-ban Kleitman és Aserinsky felfedezte az alvás REM-fázisának jelenségét: az alvás bizonyos fázisai alatt gyors szemmozgást végzünk.²⁶ A REM-fázis első ciklusa úgy az elalvástól számított másfél óra múlva lép fel, és körülbelül tíz percig tart. A második és harmadik ciklus már rövidebb időn belül jelentkezik, és valamivel hosszabb ideig is tart. A negyedik ciklus pedig majdnem fél óráig tart, amit az ébredés követ. Álmodni többnyire a REM-fázis

alatt szoktunk: akiket ebben a fázisban ébresztenek fel, álomról számolnak be, míg a mély alvásból ébresztettek sokkal ritkábban. A REM-fázis alatt blokkolva vannak a motorikus tevékenységek, ami megmagyarázhatja, hogy bizonyos álmokban miért léphet fel a lebegés vagy repülés érzése, illetve hogy életveszélyes helyzetben sem tudunk megmozdulni.

A REM-fázis felfedezése hatalmas lökést adott az álomkutatásnak. A szemmozgások mérése talán nem ad kulcsot az álmokhoz, de az álmodás folyamatához igen. Lehetségessé vált az álmodás közbeni viselkedés laboratóriumi körülmények közötti vizsgálata, az álmodás alatti fiziológiai változások megfigyelése (szívverés, vérnyomás, agyi aktivitás), továbbá az álom megjegyzéséhez kapcsolódó kísérletek. Ha a REM-fázisnak és az alatta történő álmodásnak valami funkciója van, akkor azt várnánk, hogy annak megvonása testi vagy pszichológiai következményekkel jár.

Fél évszázad elteltével megállapíthatjuk, hogy a rengeteg REM-fázissal kapcsolatos kutatás a világ tucatnyi alváslaboratóriumában egy sor érdekes felismerést hozott az álmokról. Ezek közül az egyik az, hogy a REM-fázis negyedik, utolsó periódusa alatt peregnek le a leghosszabb, legélénkebb és legbizarrabb álmok. Egy másik eredmény az, hogy a felejtés nagy része már az álom utáni első percben fellép: ha a kutatók az álmodás fiziológiai jegyeinek elmúlása után még néhány percet vártak, és csak utána ébresztették fel a kísérleti személyt, valamennyivel kevesebb lett annak az esélye, hogy emlékezni fog az álomra. A kísérletek igazolták: a REM-fázis úgy nyolcvan százaléka jár együtt erekcióval és a hüvely vérbőségével. Ez nem erotikus álmok következménye, ahogy azt már a svájci katonánál is láttuk: semleges álmoknál és rémálmoknál is előfordul az erekció. Legfeljebb minden tizedik álomnak van erotikus tartalma. A bizar szemmozgásoknak sincs semmi köze az álom tartalmához. Egy ideig azt gondolták, hogy a szemmozgás azért alakul ki, mert megpróbáljuk az álombeli jelenetet a szemünkkel követni. Ám ezt a „szkennelő hipotézist” megcáfolták: a gyors szemmozgás vakon született felnőtteknél is megfigyelhető volt, akiknek nincsenek vizuális álmaik, és újszülötteknél is, akik még egyáltalán nem tanulták meg azt, hogyan kövessenek valamit a tekintetükkel.

De az alváslaboratóriumokban végzett kutatások is megteremtették a maguk viszonylagosságát. Először is az álmodás nem esik szigorúan egybe a REM-fázissal: REM-fázison kívül is álmodunk, csak ritkábban. Egyesek, akiknél valamilyen neurológiai hiba miatt nincsen REM-fázis, mégis álmodnak. Ennek az ellenkezője is előfordul: vannak olyanok, akik egy agysérülés után nem álmodnak többé, pedig a REM-fázisuk érintetlen maradt. Azoknak az embereknek, akik – a megszokott REM-mennyiség szerint – sohasem álmodnak, láthatóan idővel sem származik ebből semmi hátrányuk. Némely antidepresszáns elnyomja a REM-fázist, mégsem okoz memóriazavart. És végül ott van az L-DOPA, egy olyan anyag, melyet a Parkinson-kórban szenvedőknél is alkalmaznak, hogy kompenzálja a neurotranszmitter dopamin csökkent aktivitását: ez növeli az álmok gyakoriságát (sajnos velük együtt a rémálmokét is), miközben a REM-fázisok mértéke nem növekszik. Az álmodás és a REM-fázis tehát a tudomány mai állása szerint nem feleltethető meg egy az egyben egymásnak.

Az utóbbi tíz-tizenöt évben az álmokat olyan képalkotó eszközökkel vizsgálják, mint a PET/CT, amit a REM-fázis kutatásának első éveikhez hasonló feszült várakozás övez. Az egyik ilyen vizsgálaton felfedezték, hogy álmodás alatt az agy alsó fele heves aktivitást mutat, míg az emlékezetért felelős területek semmilyen aktivitást nem tanúsítanak. Ez nagyon egyszerű, ám döntő bizonyíték lenne arra a kérdésre, hogy miért felejtjük el az álmokat: nem tudjuk rögzíteni őket, mert az agy emlékezetért felelős területei ideiglenesen ki vannak kapcsolva. A valóságban azonban egy ilyen eredmény egy sor problémát vet fel. Mert akkor hogyan lehetséges, hogy néhány álomra *mégis* emlékszünk? Nem beszélve arról, hogyan lehetnének *ismétlődő* álmaink. És hogyan viszonyul e megfigyelés Francis Crick elméletéhez, aki épp azt állítja, hogy az álmok során az emlékezet nagyon is munkában van, tudniillik teljes erővel válogat? Vagy Winson elméletéhez, aki szerint az emlékezet az álmodási fázisban szilárdítja meg az emléknymokat? Az új technikák bevezetése a bonyolult pszichofiziológiai kérdéseknél, mint amilyen az álom esete is, általában új hipotézisekhez vezet, de nem képes a régi hipotézisek döntő cáfolatára vagy bizonyítására.

Bármennyire is objektívnek látjuk a neurofiziológiai mércével mért kutatást, a „miért felejtjük el az álmokat?” kérdésre adott válaszok továbbra is homályosak és többértelműek maradnak.

Bal agyfélteke, jobb agyfélteke

Ha van valami, ami összekapcsolja az elmúlt másfél század álomkutatását a Freud előtti korszaktól egészen a legújabb alváslaboratóriumi kutatásokig, akkor az az álmodás két folyamatra való felosztása. Ilyen dichotómiák magától értetődően változó megfogalmazásban jelennek meg. De végül mindig ugyanarra a végeredményre jutnak: egyfelől van egy az álmot létrehozó rendszer, másfelől van egy az álmot feldolgozó vagy értelmező rendszer, és az álmok elfelejtéséért az e két rendszer közötti hiányos átvitel a felelős. Ezek a dichotómiák átjárják a különböző tudományos diszciplínákat, a neurológiában ugyanúgy kimutathatóak, mint a pszichiátriában és a pszichológiában. Nevezzük az első rendszert „előállítónak”, a másikat „értelmezőnek”. Íme, néhány példa:

Előállító	Értelmező
Id, tudattalan jobb félteke agytörzs vizuális aktiválás diffúz aktiválás	Ego bal félteke cortex verbális visszaadás narratív intelligencia

Ezekben a kettősségekben közös, hogy ennek fényében az álomnak nemcsak egy forrásra, egy eredetre van szüksége, hanem valamire, ami gondolkodik, közvetít, fordít, rendez, értelmez, elmesél, magyarán olyan formába önti, amivel aztán éber állapotunkban kezdeni tudunk valamit. Az álmokhoz fordítás is szükségeltetik, márpedig a fordításnál könnyen félresiklik valami. A hetvenes évektől fogva aztán elsősorban az az elmélet sarkallt újabb kutatá-

sokra, mely szerint a jobb és bal agyféltekének különböző szerepe van az álmodás folyamatában.²⁷

Kezdetben sok minden arra utalt, hogy a jobb agyféltekénkkel álmodunk, miközben a bal agyféltekénk formálja történetté az álmot, amelyről később, szintén a bal agyféltekének köszönhetően, be is tudunk számolni. Ez egy funkciók szerinti felosztás, ami tökéletesen beleillik a jobb és bal agyféltekéről napjainkban elfogadott elméletekbe. A beszédközpont majdhogynem minden jobbkezésnél a bal agyféltekében található, ahogy a balkezesek többségénél is. A bal agyfélteke a szigorú és egzakt sorrendiségben zajló feladatokat koordinálja, amibe természetesen az olyan folyamatok is beletartoznak, mint a beszéd és az írás. A jobb agyfélteke a térbeli információ feldolgozására specializálódott, és inkább szinkrón irányultságú, mint sorozatos, érzéke van a képek szimbolikus jelentéséhez, és érzékenyebb az információ érzelmi tartalmára. Mivel az álmoknak erőteljes a vizuális összetevője, kézenfekvő volt azt gondolni, hogy az alvó agyában elsősorban a jobb agyfélteke tevékenysége állítja elő az álmokképeket.

Ennek az elméletnek egy specifikusabb változata vetette fel, hogy az alvás során mind a jobb, mind pedig a bal agyfélteke létrehoz képeket, de a bal agyfélteke képei azonnal egy logikus, elbeszélésre épülő folyamat részei lesznek, míg a jobb agyfélteke nincs ehhez kötve, és így ő gondoskodik az olyan bizarr, asszociatív és olykor szinte hallucinációs töredékekről, melyek oly sok álomban felbukkannak.

Különféle kísérleti vizsgálatok és esettanulmányok támasztják alá ezt a felosztást. A jobb agyfélteke sérülését követően sok páciens elvesztette a metaforák értelmezésének képességét. Többé nem voltak képesek arra, hogy a metafora verbális összetevője halatán létrehozzák azt a mentális képet, amely értelmezi az átvitt jelentést. Olyan jobbagyfélteke-sérülésekről is beszámoltak, amely után a páciensek elvesztették az álmodás képességét. Ráadásul úgy tűnt, hogy a REM-fázis nagy része alatt a jobb agyféltekéjükben nagyobb az agyi aktivitás, mint a balban. E szerint a nézet szerint az álom elsősorban a kreatív jobb agyfélteke produktuma, mely nemcsak regisztrálja az érzelmeket, hanem egy szimbolikus

és túlnyomórészt vizuális kifejezésmódot is hozzájuk rendel. A bal agyféltekének jutna az a hálátlan feladat, hogy ezeket az érzelmeikkel telített képeket valami szavakkal kifejezhetővé redukálja. Nem csoda, hogy e folyamat során sok minden elveszik, miként az sem, hogy az lesz a benyomásunk: az álom sokkal gazdagabb és mélyebb volt, mint azok a silány verbális maradványok, amelyeket a bal agyféltekénknek sikerült összehoznia.

De a kezdeti elképzelés, mely szerint „a jobb álmodik, a bal beszél”, az újabb kutatások után egy fokkal árnyaltabbá vált. Az utolsó REM-fázis alatt adódnak a legéletszerűbb álmok. Egyben ez az a fázis, amikor a *bal* agyfélteke épp a legnagyobb aktivitást mutatja. A jobb és bal agyféltekét szétválasztó operáción átesett emberekkel kapcsolatos kutatások tovább árnyalták a képet. Ilyesfajta műtétet a súlyos epilepsziában szenvedők esetében alkalmaznak. Ilyenkor a kérgeket alján belevágnak a két agyféltekét összekötő szövetbe, ezzel megakadályozva a két oldal közötti jelátvitelt. Ezek az emberek továbbra is álmodnak, és el is tudják mesélni az álmaikat. Ami azt jelenti, hogy a bal oldal elmeséli, amit a bal oldal álmodott – majdnem azt mondhatnánk: azt, amit a bal oldal „maga” álmodott. Ezek az álmok is tartalmaznak képeket, habár a korábbi álmokhoz képest laposabbak és unalmasabbak.

Ez és több más kutatás is árnyalta azt az elképzelést, mely szerint az álom kizárólag a jobb agyfélteke terméke. A mai álláspont szerint az álom létrejöttéhez mindkét agyfélteke integrált aktivitása szükséges, továbbá a verbális részletek is képeket hívhatnak elő, és fordítva, s így a bal oldali sérülések a létrejövő képek minőségét is érintik. Az álom mintája, egyszerűen megfogalmazva, egy olyan szövőgépen jön létre, amelyben a vetelő láthatatlan gyorsasággal mozog ide-oda. Mindez megkérdőjelezi azt az elméletet, hogy amiatt felejtjük el az álmokat, mert a bal oldal nem tud mit kezdeni azzal, ami jobbról érkezik.

Halandzsa

Régóta él az a felfogás, mely szerint az álom értelem nélküli véletlenszerű töredékekből áll össze, és ennek megvannak a neurológiai okai. Descartes a 17. században az idegrendszert végtelenül keskeny fiolák finom hálózatának tekintette. A fiolák egy *spiritus animales* elnevezésű, gázszerű anyaggal vannak megtöltve, olyasféleképpen, hogy az egész egy hidraulikus rendszerként működik. Descartes szerint annak következtében jönnek létre az álmok, hogy az alvó agyban a *spiritus animales* gyenge és önkényes mozgásai is elérik a lelket, körülbelül úgy, ahogy a szélroham könnyen meglebegteti egy hajó vitorláját, ha ki vannak engedve a kötelek. Az álmok ezért rendszerint értelmetlenek, zavarosak, töredezettek.

Még mindig vannak követői ennek az álmok létrejöttére vonatkozó elméletnek, habár a szélroham és a kiengedett kötelek képe időközben másfajta, neurofiziológiai kifejezést kapott. Allan Hobson és Robert McCarley, akkoriban a Harvard kutatói, 1977-ben azt a feltevést fogalmazták meg, hogy az agytörzsben lévő sejtek periodikus és véletlenszerű kisülése felelős a REM-fázis fellépéséért és az utána létrejövő álmokért.²⁸ Az agytörzsből érkező ingerek működésbe hozzák a homloklebenyt, mely ebből a rakás véletlenszerű ingerből megpróbál valamiféle történetet összerakni. Az álmok bizarr jellege annak a következménye, hogy az agytörzs relatíve primitív része az agynak, és a kisülésekben nincs semmilyen törvényszerűség. Ebből adódik a jelenetek hirtelen helycseréje, a semmiből felbukkanó emberek, a szokatlan asszociációk. Hobsonnál az „aktiválás-szintézis-hipotézis” folyamat egy a hallucinációkról, az epilepsziás rohamokról és a skizofrén betegek gondolkodásának és élményeinek felbomlásáról szóló átfogóbb elmélet része – mind az agy primitívebb részeinek véletlenszerű aktiválódására mutatnak példát, mely folyamatok során más agyi tagozódásokra hárul a feladat, hogy azoknak értelmet adjanak.

Ezzel az elképzeléssel mutat rokonságot David Foulkes elmélete, aki azzal hozakodott elő, hogy az álmok az emlékezetnyomok részét képező sejtek spontán tüzelésével jönnek létre.²⁹ Ezek a kisülések teljesen önkényesek – megint csak innen ered az összhang

hiánya az álmokban. Foulkes saját szavaival: „Annak oka, hogy az álmodók nem értik meg saját álmaikat, és hogy miért ennyire nehéz adekvát magyarázatot adnunk arra, hogy mit is jelenthetnének, igazából az, hogy egyáltalán nem jelentenek semmit.”³⁰ Jól lehet léteznek „kitisztult tudatból eredő álmok”, melyek esetében az álmodó egyén felfogja, hogy álmodik, és mégis álmodik tovább, sőt néha még az az érzése is támad, hogy irányítani tudja az álmát, ezek csupán a kivételek. A legtöbb álom passzív szerepre kárhoztatja álmodóját a történetben. Az, hogy az álmot az álmodás alatt nem álmoként, hanem valóságként érzékeljük, Foulkes szerint abból adódik, hogy az álmot nagyrészt ugyanaz az idegi gépezet termeli, amely napközben az érzékszervi benyomásainkat és élményeinket feldolgozza. Az álmodónak valóban fogalma sincs semmiről: azt hiszi, hogy mindent ténylegesen átél, lát, hall, miközben az agya keményen dolgozik azon, hogy valami értelmeset eszkábáljon össze abból, ami az agyból véletlenszerűen előkerül: emlékek, fantáziák, elvárások, félelmek. Eszerint valóban van valami közös az álmokban és a hallucinációkban, melyek látszólag kívülről érkeznek, de valójában az agy maga hozza őket létre. Az álmok nem azért vesznek gyakran különös és bizarr fordulatot, mert elfelejtjük a történet egyes láncszemeit, hanem mert hiányzik a külvilágból jövő vezetés mozzanata. Még az úgynevezett hüpnagóg képek is, azok, melyek elalváskor, már félálomban suhannak át az ember agyán, és amelyek, ha még elég éberek vagyunk, tudatosítják bennünk, hogy épp elalszunk, beleillenek ebbe az elméletbe. Találomra felbukkanó képek gyors sorozatát észleljük, mert a külsődleges ingerek irányította rendezés kezd kimaradozni.

Világos beszéd. Aki az álmokat próbálja megfejteni, rendet lát ott, ahol valójában a káosz uralkodik, és mintát fedez fel a véletlenszerűben; az agyunk igazából szintiszta halandzsát álmodik.

Azt, hogy képesek vagyunk véletlenszerű részletekből egy koherens történetet felépíteni, egy Daniel Dennett filozófus által ismertett társasjáték igazolja.³² Az „áldozatot” rövid időre kiküldik a szobából. Mikor visszajön, elmondják neki, hogy egyikük elmesélt egy álmot, és neki az a feladata, hogy eldöntendő kérdésekkel kitalálja az álom lefolyását. A többiek eközben jól tudják, hogy nincs

semmiféle álmom, és egyszerűen igennel kell felelniük, ha a kérdés utolsó betűje az ábécé első feléből van, a többinél pedig nemmel. Ettől a szabálytól csak akkor térhetnek el a résztvevők, ha ezáltal ellentmondás lépne fel egy korábban feltett másik kérdésre adott válasszal. Dennett szerint a vicc a játékban az, hogy a történet menetét meghatározó válaszok teljesen véletlenszerűek, miközben mégis mindig kialakul belőlük egy történet. Ebben a hasonlatban a válaszok az agytörzs véletlenül tüzelő neuronjai (Hobson) vagy az emlékezet-áramkörök önkényes aktivitásai (Foulkes), a történet pedig, amellyel az áldozat előrukkol, maga az álmom.

Dennett a társasjátékot „pszichoanalízisnek” nevezi, de ez nekem fölöslegesen lekicsinylőnek tűnik. Még ha az álmom különálló elemei véletlenszerű kiséleteken nyugszanak is, az álmom menete és élménye nem kell hogy értelmetlen legyen. Talán épp az ellenkezője igaz, és az a mód, ahogy valaki rendet próbál teremteni a káoszban, nyújt betekintést abba, hogyan gondolkodik, mitől fél, mire vágyik. Ez a bizonyos történet nagyon is jelentésteli lehet, hiszen annyiféle különböző mintát lehetne szőni ugyanazokból a fonalakból.

„Elinált előlem”

Uralkodásának második évében történt, hogy Nabukodonozor, Babilónia királya, egy éjjel oly feldúltan és balsejtelemmel tele ébredt egy rémálomból, hogy nem volt képes visszaaludni.³² A következő reggel az udvarba hívatta az összes jóvendőmondót, varázslót és bölcsőt, annak reményében, hogy az álmom magyarázata majd megnyugtatja. Az egybegyűlt jóvendőmondók arra kérik a királyt, hogy mondja el az álmát, azután majd megfontolják, hogy mit jelent. De Nabukodonozor elutasítja a kérésüket: azt akarja, hogy ők meséljék el *neki*, hogy mit álmodott, akkor biztos lesz abban, hogy az igazat szólnak. Ha sikerül elmesélniük és megfejtetniük az álmát, akkor elárasztja őket ajándékokkal, ha nem sikerül nekik, akkor felnégyelteti őket, és elpusztítja otthonukat. A rémült jóvendőmondók tapintatos szavakkal megpróbálják megértetni a királlyal, hogy senki sem ismerheti másvalaki álmait. Nabukodonozor ezt szánal-

mas időhúzásként értékeli, és kitart a fenyegetés mellett. Mikor a jövendőmondók még egyszer kifejtik, hogy senki nem képes más álmaiba belelátni, és a világ egyetlen uralkodója sem kért még hasonlót a jövendőmondóitól vagy bölcseitől, bármekkora hatalma is volt, Nabukodonozor végleg elveszti a türelmét, és parancsba adja, hogy végezzék ki birodalma összes bölcseit. A katonák Dániel ajtaja előtt is megjelennek. Szerencsére Dániel Istene segít rajta: egy éjszakai vízióban kinyilatkoztatja neki az álmot. Dániel gyorsan az udvarba siet, és felajánlja, hogy ismerteti, sőt meg is fejtí az álmot. Nabukodonozor egy szörnyűséges méretű szoborról álmodott. A feje színaranyból, a törzse ezüstből, a lábai rézből, a lábfejei részben vasból, részben agyagból voltak. Egy ismeretlen okból leszakadó kő épp a szobor lábaira esett, amely összedőlt, szétmállott, és egy halom por lett belőle, amit széthordott a szél, mint a polyvát a nyári szérűn. Dániel ezután a megfejtéssel folytatja. Az ő Istene álmot adott Nabukodonozornak az utolsó időkről. Az arany fej a saját birodalma, az ezüst, réz és vas az utána következő királyságokat jelöli. A részben vas, részben agyag lábak az utolsó királyság megosztottságára utalnak. A magyarázat végeztével Nabukodonozor hálából Dániel lábai elé térdel, és elismeri, hogy az ő Istene az istenek Istene, majd Babilónia bölcseinek fejévé nevezi ki Danielt.

Ezt a történetet olvashatjuk a modern bibliafordításokban. De e fordításokból két helyen hiányzik egy különös mondat, mellyel együtt a szöveg némiképp más történetet ad ki.³³ Mikor a jövendőmondók Nabukodonozor elé járulnak, először még nem kéri meg őket, hogy *ők* mondják el neki, mit álmodott, hanem azt mondja: már nem emlékszik rá. Az 1545-ös Luther-fordításban (és az 1637-es első teljes holland bibliafordításban) ez áll: „elinalt előlem”. Kicsit később pedig, amikor a jövendőmondók megpróbálják rávenni, hogy mondja el ő az álmát: „Biztosan tudom, hogy csak időt akartok nyerni, mert látjátok, hogy a dolog elinalt előlem.” *Nabukodonozor tehát elfelejtette az álmát.* Hogy a jövendőmondóktól azt követelte: mondják el az álmát, csak másodsorban volt próbatétel – a király szükségéből érényt kovácsolt, nem is volt más lehetősége. Az álom, bármennyire is rémisztő volt, elszállt – legalábbis

annyira rejtve maradt, hogy a Dániel által elmesélt képeket ugyan felismerte a király, de maga már nem tudta előhívni őket.

Nem sikerült döntő végkövetkeztetésre jutnunk arról, hogy e felejtésnek, legyen az Nabukodonozoré vagy a miénk, mi az oka. De a sötét, öreg házban való bolyongás a semminél azért több eredményre vezetett. Ott vannak azok a tényezők, amelyeknek az álom struktúrájához van közük. A mindennapok során is nagyobb kihívást jelentenek az emlékezetünknek a különálló, töredékes elemek, mint egy összefüggő egész; az álmok gyakran zavarosak. Azt is tudjuk, hogy az emlékezet könnyebben rögzíti azt, amit előrehaladó irányban tudunk megjegyezni; sok álmot pedig szükségképp a kronológiával szemben kell követnünk. Az alvás peremén észrevehetően rosszabbul működik az emlékezet. Mindenki átélte már azt, hogy összefüggő beszélgetést folytatott valakivel éjszaka, aki épp csak egy rövid időre volt ébren, és ez a valaki másnap semmire sem emlékezett az egészből; az álom, ami azt illeti, szerencsétlen pillanatban érkezik. És ott vannak még azok a tényezők, amelyeknek a két, egymással nem automatikus kapcsolatban lévő kognitív rendszer közötti transzformációhoz vagy fordításhoz van közük, mint például a kép és a szó. A vizuális jelenetek hihetetlenül sok információt tartalmaznak: nézzünk egy képet négy másodpercig, és négy percen keresztül tudnánk mesélni szóban, hogy mi mindent láttunk rajta. Nemcsak maga a fordítás nehézkes, pusztán az a tény is, hogy a fordítás időt vesz igénybe, kritikus tényező: miközben magunknak vagy valaki másnak a végénél kezdve elmeséljük, hogy mit álmodtunk, az álunk eleje a másik oldalon szép csendben átbukfencezik az emlékezetünk peremén. Szó szerint másodpercek kérdése az, hogy meg tudunk-e ragadni egy álmot, egy szempillantást sem késlekedhetünk. Nabukodonozor éppen így érezhetett Kr. e. 603-ban azon a napon, és Mary Calkins is ugyanezt tapasztalta, mikor 1893-ban a gyufa után nyúlt; de nem volt ez másként azokkal az álmodókkal sem, akik egyik vagy másik alváslaboratóriumban az EKG-gép alatt feküdtek. Mikor Dement és Wolpert megengedték kísérleti alanyaiknak, hogy rögtön az ébresztés után néhány másodpercig valami mást csináljanak – megigazítsák a takarót, iganak egy korty vizet –, mielőtt a diktafonhoz nyúlának, már *nem volt* mit a diktafonba mondaniuk.³⁵

3. IN MEMORIAM HENRY M.

Henry Gustaf Molaison 2008. december 8-i, az esti órákban bekövetkezett halála senkit sem ért váratlanul. 82 éves volt, és az egészsége már régóta megromlott. A tizenhat éves kora óta szedett antiepileptikumok mellékhatásaként fellépő csontritkulás miatt már sem járni, sem állni nem tudott. Molaison egy kerekesszék segítségével közlekedett a connecticuti Harford idősek otthonában, ahová a nyolcvanas évek közepén vették fel. Apnoé, vagyis alvás közbeni légzéskimaradás zavarta alvását. A lépe felpuffadt. Több mint egy tucat különböző gyógyszert szedett. A végén még légzési nehézségek is növelték a szenvedéseit. Nem voltak hozzátartozói, akik az ágyánál virrasztottak volna, agglegény maradt, már csak egy távoli unokaöccse élt. Öt után öt perccel halt meg. A halál hivatalos okaként tüdőelégtelenséget jegyeztek fel.

Az idősek otthona személyzete pár órával korábban elintéztet néhány fontos telefonhívást. Az egyik telefonhívás a kontinens másik felére irányult, Jacopo Annese neuroanatómusnak, a Kaliforniai Egyetem Agykutató Intézete vezetőjének. 2006-ban már egyszer eljött San Diegóból, hogy megismerkedjen Molaisonnal.¹ Mivel Molaison halála közeledni látszott, Annese ismételten átrepült a keleti partra. Nem sokkal Molaison halála után érkezett az idősek otthonába. Egy másik telefonhívás célpontja Suzanne Corkin neurológus volt, aki a kétszáz kilométerre fekvő Massachusettsi Technológiai Intézet munkatársa volt. Azonnal időpontot foglalt néhány halál utáni MRI-felvételre.

Miután hivatalosan is megállapították a halál beálltát, az események gyors fordulatot vettek. Néhány órával később a test már a massachusettsi intézetben feküdt az MRI alatt. Utoljára még készí-

tettek néhány felvételt Molaison agyáról. Majd kiemelték az agyat a koponyából, és előkészítették, hogy átszállíthassák az Agykutató Intézetbe. Időközben 2401 szeletre vágták fel Molaison agyát. Mindegyik szeletről felvétel készül, amit aztán digitalizálnak. Az egész folyamat eredménye a tervek szerint egy online megtekinthető virtuális agy lesz.

Miért ez a nagy felhajtás egy öreg és gyógyszerek által kikezdett agy miatt? Ki volt ez a Molaison?

HM története

A teljes nevét a haláláig gondosan titokban tartották, és valószínűleg gyorsan újra feledésbe is merül. De HM-ként már fél évszázaddal korábban bevesződött a neurológusok kollektív emlékezetébe. Az 1957-es cikk, amely arról a katasztrofálisan végződött agyműtétről tudósított, mely megfosztotta őt az emlékezetétől, a mai napig a leggyakrabban idézett cikk a neurológiában.²

HM története több száz neurológiai kézikönyvben és neuropszichológiai bevezetésben szerepel, és 1953 nyarán kezdődik, amikor HM-et, aki akkor huszonhét éves, felveszik a hartfordi kórházba. Súlyos epilepsziás rohamai vannak, melyek egyre sűrűbben követik egymást. Az epilepsziája nem reagál semmilyen gyógyszerre. A sebész műtétet javasol, amelynek során az agy mindkét oldalából eltávolítanának egy részt. Remélhetőleg ezzel a beavatkozással sikerül kiiktatni az epilepszia gócpontját.

Az operáció elsősorban a hippokampuszt érinti, egy olyan szervet, amely a halántékben belsejének jobb és bal oldalán található, a halánték magasságában. Csikóhal formájú

> Henry Molaison
(1926–2008)
a hetvenes években

– innen kapta a nevét is –, és nagyon érzékenyen reagál az elektromos ingerekre. A műtét után valóban csökkent a rohamok száma. De gyorsan fény derült arra, hogy milyen árat fizetett ezért Molaison: múltjának egy része teljesen kitörlődött az emlékezetéből, és ami még ennél is rosszabb, elvesztette azt a képességét, hogy új emlékeket raktározzon el. Ezt a fajta emlékezetvesztést hívják „anterográdnéziának”. Bármennyire tragikus is volt mindez HM számára, folytatódik a történet, amely fontos lépés volt a neuropszichológiának. Az Alzheimer- és a Korsakov-kór is okoz emlékezetvesztést, de ezek a betegségek az egész agyat támadják meg, ezért nem lehet belőlük semmiféle következtetést levonni az emlékezet lokalizációjára vonatkozóan. Egy külső trauma, mind például egy fejlövés, nem tud úgy mélyebb területen sérülést okozni, hogy a külső agyszöveteket ne roncsolná. HM-nek köszönhetően beigazolódott, hogy a hippokampusz, amelyet nála részben mindkét oldalon eltávolítottak, elengedhetetlen az új emlékek elraktározásához. De az emlékek maguk nyilvánvalóan nem a hippokampuszban vannak elraktározva, mert HM továbbra is rendelkezett „régiből” emlékeinek egy részével. Az, hogy ezeket az emlékeket még elő tudta hívni, azt jelenti, hogy nem egy és ugyanazon idegi gépezet gondoskodik az emlékek elraktározásáról és reprodukálásáról.

Sokáig HM maradt az orvosi világ által ismert anterográdnézia legbiztosabb esete. A Massachusettsi Technológiai Intézet kutatói gyakran hívták be a laboratóriumukba, hogy kísérletekben vegyen részt, melyek egy sor új eredményt hoztak az emlékezés folyamatának idegi reprezentációjáról. HM, akit mindenki barátságosnak és készségesnek ismert, mindig szívesen vett részt kísérletekben, vagy hagyta, hogy sérült agyát újabb és újabb képalkotó eszközökkel szkenneljék. Még 2004-ben is, amikor már elmúlt hetvenéves, készségesen megengedte, hogy egy MRI géppel megvizsgálják.³ Egy a *Lancet*-ben megjelent memorandum mérleget készített HM huszonöt éven át tartó szolgálatkészségéről: körülbelül száz kutató vette igénybe kísérleti alanyaként szolgálatait, és a monogramja csaknem tizenkétezer tudományos cikkben szerepelt.⁴

Akárminnyi helyet is szenteltek e cikkek HM történetének, az állandóan visszatérő elemek mindig ugyanazok: 1953-ban kezel-

hetetlen epilepszia, egy bátor sebész, egy kísérleti operáció és egy az epilepsziából majdhogynem teljesen kigyógyult beteg, akinek készsége néhány nagy lépéssel előrébb vitte az agytudományt. De HM sorsáról létezik egy másik történet is.

Henry Molaison (1926–1953)

Az, hogy Molaison anterográd amnéziában szenvedett, még nem jelentette azt, hogy a műtét előtti emlékei érintetlenül megmaradtak. A beavatkozást közvetlenül megelőző néhány hónap emléke nyomtalanul eltűnt. Egyik kedvenc nagybátyjának 1950-ben bekövetkezett halála is kitörlődött az emlékezetéből. A múltban visszafelé haladva: az iskolás évek, a szünidei munkák, a kisgyerekkor emlékei gyorsan foszlányokká, töredékekké váltak, nem akartak többé történetévé összeállni. Vagy talán azt kell mondanunk, hogy épp azokká váltak: végtelenül ismételtetett anekdotákká, sokadszorra felemlített kalandokká. A műtét után továbbra is felbukkantak a régi emlékek, de Molaison azt már nem volt képes visszaidézni, hogy negyed órával azelőtt vagy akár egy perce valakivel megosztotta azokat. A régi emlékek az évek során egy egyre szegényesebb repertoár részeivé váltak. A Molaisonnal való érintkezés sok türelmet igényelt.

Mikor a kilencvenes évek elején Philip Hiltz tudományos újságíró megpróbált biográfiai adatokat gyűjteni egy róla szóló könyvhöz, addigra már Molaison nagyszülei, szülei és minden nagybátyja és nagynénje is elhunyt. Be kellett érnie néhány ismerős történetével, az anamnézis felvételekor készített jegyzetekkel és a hatvanas éveinek közepén járó Molaison saját, időközben nagyon homályossá vált emlékeivel.⁵ Fotó alig volt róla, nem voltak családi dokumentumok, semmi, ami segíthetett volna további emlékek előhívásában. Hiltznek azt sikerült kiderítenie, hogy Henry 1926. február 26-án született, és Hartfordban és a környékbeli falvakban nőtt fel. Ez szabadban eltöltött gyerekkort jelentett sok horgászással, úszással a helyi tározóban, és mindenekelőtt vadászattal. Molaison lőfegyverek iránti szenvedélye élete végéig

megmaradt. A többi kedvteléséről csak annyit tudni, hogy szeretett keresztretjvényt fejteni, és szerette Sousa indulóit. Apja villanyszerelő volt, és Henry kisfiúként elhatározta, hogy egyszer majd ő is az lesz. De a tizenhatodik születésnapján egy kirándulásból hazatérve az apja mellett a Chevrolet anyósülésében epilepsziás rohamot kapott – a sorozatban az elsőt, amit aztán egyre gyakoribb és egyre súlyosabb rohamok követtek. Ez nemcsak Henry jövőjét változtatta meg. Az apja, aki először aggódott, később csalódott lett, végül pedig megkeseredetté vált amiatt, ami megszületett fiával történt, egyre inkább kivonta magát a családi életből, és rászakott az alkoholra. Henrynek le kellett mondania a villanyszerelői pályáról: az ő betegségével túl veszélyes lett volna a létrán való munka. Befejezte a középiskolát, de a bizonyítványosztásnál nem mehetett fel az emelvényre, mert az iskola vezetése attól tartott, hogy rohamot kap. Az iskola befejezése után egyszerű állásokba került: egy szőnyegbolt raktárában cipekedett, vagy az Underworld írógépgyár futószalagja mellett állt. 1953 nyarán az epilepsziája olyan súlyossá vált, hogy már naponta tíz rövidebb eszméletvesztése volt, és hetente egy komoly rohama. Még a maximálisan adagolt antiepileptikumok sem tudták megelőzni ezeket a rohamokat. Henry és az édesanyja elment a hartfordi kórházba, hogy megbizonyosodjanak róla, a specialisták tényleg semmit sem tehetnek a szenvedései enyhítéséért. Abban a kórházban két sebész vezetett egy közös rendelőt. Az egyiket Ben Whitcombnek hívták, és az epilepszia műtéti kezelésére specializálódott. Henry a másik sebészhez került, William (Bill) Scoville-hez. Soha rosszabbkor nem keresztezhette volna az útját.

► Henry Molaison
huszonegy évesen

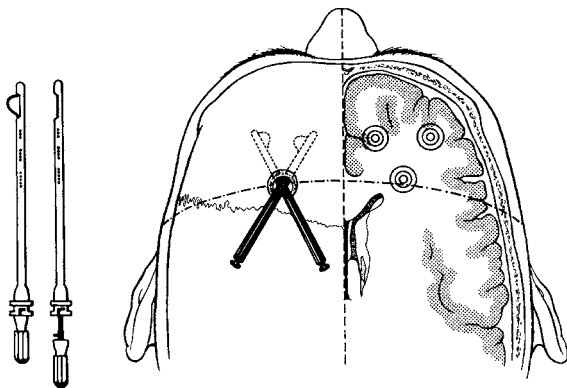
Lobotómia

Scoville a Henryvel és az anyjával folytatott beszélgetés során – Henry apja sohasem ment velük – egy „kísérleti műtétet” javasolt. Az általa elképzelt beavatkozás egy olyan technikának volt a variánsa, amelyért pár évvel ezelőtt, 1949-ben az orvosi Nobel-díjat odaítélték. A díjazott, egy portugál agysebész, Egas Moniz nevezte el ezt a beavatkozást „prefrontális leukotómiának” (a görög *leukosz*, „fehér” és *tomé*, azaz „vágás” szavakból). Az operáció lényege az, hogy mindkét homloklebeny elülső részén sérüléseket okoznak a fehérállományban, az agy szürkeállománya alatt található, nagyrészt idegi végződésekből álló szövetben. Többször dokumentálták ennek a beavatkozásnak a történetét, de a részletekhez nem lehet hozzászokni.⁶

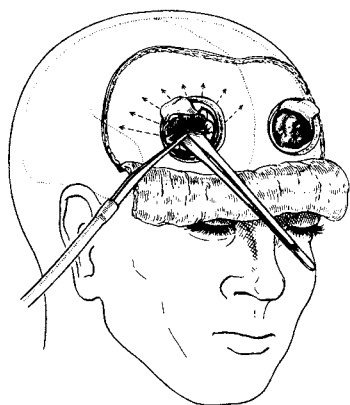
Az első operációt 1935-ban végezték egy hatvanhárom éves nőn, aki depresszióban és paranoid tévképzetben szenvedett. Helyi érzéstelenítésben mindkét oldali homloklebeny tetején egy lyukat fúrtak a koponyába. Moniz asszisztense – köszvénye miatt a hatvanéves Moniznak az operációt másoknak kellett átengednie – egy injekciós tűt szúrt a lyukba, és tiszta alkoholt fecskendezett a fehérállományba. Az operáció után az asszony visszakerült a pszichiátriai részlegre. Moniz pár hónappal korábban egy londoni konferencia alatt szerezte az ötletet. A Yale két neurológusa, Jacobsen és Fulton ott mutatták be két nőnemű csimpánz homloklebenyének részleges eltávolításából adódó megfigyeléseiket. A beavatkozás az állatoknál komoly tanulási zavarokat eredményezett. Melékesen Jacobsen elmesélte, hogy az egyik állatnál viselkedésbeli változásokat is megfigyeltek. A csimpánznak a műtét előtt gyakran voltak dührohamai, és rettegve tiltakozott, hogy bevigyék a vizsgálati helységbe, a műtét után azonban önként, majdnem derűsen vetette magát alá a vizsgálatoknak. Az előadás után Moniz felállt, és megkérdezte, hogy az ezen a területen végzett műtét nem alkalmazható-e az emberi szorongás megszüntetésére.⁷ Lisszabonba visszatérve Moniz belekezdett egy programba, melynek során a homloklebenyt nem eltávolították, hanem olyan mértékben ronsolták, hogy részben elvesztette az agy többi része feletti kontroll-

ját. A szövetroncsoló alkoholinjekciók hamar átadták a helyüket a „leukotómiának”, amellyel az agy belső területein lehetett az összeköttetéseket eredményesen átvágni anélkül, hogy az agyfelszín komolyabban megsérült volna.

A beavatkozás igazolására hivatott elméletre sem kellett sokáig várni. Moniz hitt abban, hogy a kóros mentális folyamatok, melyek a pszichiátriai szenvedést okozzák, a fehérállományban stabilizálódnak, és ezeket a rögzüléseket sem gyógyszeres úton, sem terápia segítségével nem lehet onnan eltüntetni. Bármi legyen is a kór jellege – függés, depresszió, paranoid tévképzetek, hallucinációk, megszállottság –, csak az idegi körpályák radikális megszakítása hozhat tényleges enyhülést. Az operációt nem próbálták ki állatkísérletekben. A rongálást azonnal kétoldalián végezték el. Elmaradt a hosszú távú következmények szisztematikus vizsgálata. Egy dolog biztos volt: a páciensek a műtét után apatikusnak, lassúnak, dezorientáltak bizonyultak. Moniz állította, hogy ez talán röviddel a műtét után igaz, de utána rendbe jönnek. Amit egyébként Moniz nem várt meg: az első cikkeit az első húsz operáció után két hónapon belül írta meg. Más-

> A leukotóm egy pecekből és egy nyélből áll, amelyben egy éles drót van. Mihelyt a pecek a fűrt lyukon keresztül elérte a megfelelő pontot, a drótot benyomták, hogy egy része kidomborodjon a pecekből (balra). Ezután a sebész néhányszor körbeforgatta a pecket, és egy kör alakú részt kivágott a fehérállományból. Ezután a kötelet újra feszésre húzták a pecekben. A kivágott rész az agyban maradt, de funkcionálisan inaktívá vált. A behatolási szöget és annak mélységét variálva ugyanazon a koponyán fűrt lyukon keresztül több részt is ki lehet vágni. Az eszköznek az almacsutkázóval mutatott hasonlósága miatt az eljárást az angolszász szakirodalomban „core operation”-nak hívják.

> A lobotómia William Scoville által 1949-ben kifejlesztett változata: a homloklebény tekervényei között bedugtak egy szívószálat, hogy agyszövetet szívjanak le. 1953-ban HM-en végzett operációján nagyjából ezt a technikát alkalmazta a homloklebény hátrébb fekvő területeinek eltávolításához.

fél év múlva pedig már egy tucat cikkét publikálta hat különböző országban. Ez annak a programnak a központi figurájává tette, amit ő maga pszichosebészetnek nevezett el, és kísérlet volt arra, hogy pszichiátriai problémákat sebészeti úton oldjanak meg.

A leukotómiát sok országban rutinműtétként kezdték alkalmazni az agysebészek. Ennek a durva és elméleti szinten is kevésbé meggyőző beavatkozásnak a gyors elterjedése mindenképpen összefügg az akkori terápiás lehetőségekkel való elégedetlenséggel. Komoly zavarok esetében a pszichoterápia kevés eredményt tudott felmutatni; egzaltált, agresszív vagy öngyilkos hajlamú betegeknél ebben a korban, hatékony gyógyszerek hiányában,

még nem tudtak túl sokat tenni az elzárás, a megkötözésen, a benyugtatózáson vagy az inzulin-túladozással előidézett kómán kívül. A leukotómia praktikus, olcsó és könnyen elsajátítható megoldás volt. Főként Amerikában lendült be egy intenzív pszichosebészeti kampány. Az ottani elterjesztésért Walter Freeman, egy washingtoni sebész volt a felelős.⁸ Freeman részt vett ugyanazon a londoni kongresszuson, amely Monizt inspirálta a beavatkozás kifejlesztésében, és 1936 tavaszán olvasta is annak egyik első cikkét az eredményekről. Azon nyomban két leukotómot is rendelt. A nyári szünet után végezte el az első műtétet egy depresszív, ideges páciensen. Mindkét agyi oldalon nem kevesebb mint hat magot vágott ki. A műtét után Freeman feltett néhány kérdést a nőnek:

- Boldog?
- Igen.
- Emlékszik arra, mennyire félt, mikor ide érkezett?
- Igen, nagyon féltem, ugye?
- Tulajdonképpen miért?
- Azt már nem tudom. Azt hiszem, elfelejtettem. De már nem is igazán számít.⁹

Freeman a beavatkozást lobotómiának nevezte el, mert szerinte a műtét során magukat az idegeket, és nemcsak a nyúlványaikat vágják át. Monizhoz hasonlóan, aki időközben elküldte Washingtonba a leukotómiáról szóló monográfiájának szignált változatát, Freeman is számos pácienszt műtött meg, amilyen rövid időn belül csak lehetett, hogy elég esetet prezentálhasson cikkeiben és a konferenciákon. A beavatkozás alatt pácienseit tudatuknál tartotta: énekelniük kellett valamit, vagy százból hetesével visszszámolni. A legjobb eredményeket akkor érte el, ha addig folytatta a kapcsolatok átvágását, amíg a páciensnél a félelemérzet helyébe hirtelen álmos közönyösség nem lépett. Ez után a *final cut* után a nyílásokat bevarrta.

1936 karácsonyának estéjén Freeman aznap már a tizenötödik páciensnél tartott – bár ez utóbbit a beavatkozás után újból fel kellett keresnie: a férfi, egy alkoholista, az osztályra visszatérve felöltözött, a még bekötözött fejébe kalapot nyomott, és elhagyta az intézményt, hogy egy környékbeli kocsmába betérve igyon valamit. Ez az incidens rávilágít arra, hogy Freeman – újfent Monizhoz hasonlóan – elég tágan értelmezte a lobotómia lehetséges indítékainak körét. A jelöltek „melankóliában”, szorongásban, fóbiában, skizofréniában vagy kényszerképzetekben szenvedtek, de Freeman szerint az alkoholizmus, a szerencsejáték-függőség és a homoszexualitás is indokoltá tette a műtéti beavatkozást.

Az évek során a pszichosebészet felvirágzóban lévő praxisában a lobotómia többféle variánsa alakult ki. Freeman maga végül az *orbital undercutting* elnevezésű módszert részesítette előnyben, egy olyan procedúrát, amely során közvetlenül a szem felett, a szemüregén keresztül egy keskeny kétoldalú kést vertek a kopó-

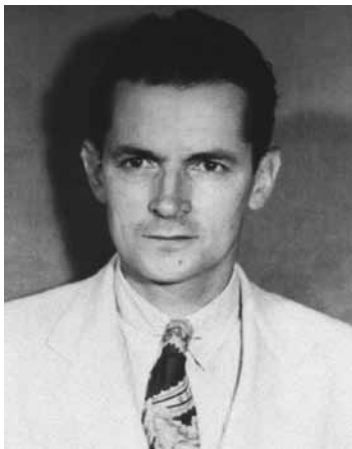
nyaüregbe, amit épp a homloklebeny alatt, mint egy ablaktörlőt, ide-oda mozgattak. Az operáció mindkét oldalon való elvégzésével – amit az ellenfelei csak *ice pick surgery*ként emlegettek – ugyanazt a hatást lehetett elérni, mint a koponyán fúrt lyukkal és leukotómmal véghezvitt, komoly beavatkozásnak számító operációval, azzal a mellékes előnnyel, hogy ezt ambulánsan el lehetett végezni. Ezzel a változattal Freeman egész Amerikát bejárva bemutató operációkat tartott. Munkaigényesebb, de pontosabb volt az eljárás egy 1949-ben publikált változata, amelynél mindkét szem felett lyukat fúrtak a koponyába, amin keresztül a sebész beszúrt egy csipeszszerű eszközt. Ezzel teret csinált a homloklebeny tekervényei között, hogy aztán egy ezüst szívószállal ki lehessen szívni a mélyebben fekvő agyszöveteket. Ennek a technikának a kifejlesztője Freeman egyik lelkes követője volt: Bill Scoville, a Hartfordi Kórház sebésze.¹⁰

Két lépés

William Beecher Scoville legszívesebben autószerelő lett volna, de az apja miatt orvosnak kellett tanulnia.¹¹ Élete végéig szenvedélyesen szerette a gyors sportkocsikat, leginkább a piros Jaguarokat. Sebészként a szakma technikai oldalához volt a legtöbb affinitása: különböző eszközöket tervezett, és egy új, csigolyatöréseknél alkalmazható műtéti technikát vezetett be. Kollégája, Whitcomb úgy írta le Scoville-t, mint aki utálja a szabályokat és az előírásokat. A negyvenes évek végén Scoville a pszichosebészet útjára lépett. Néhány éven belül több száz műtétet végzett skizofrén, neurotikus, mániákus depressziós vagy pszichotikus pácienseken. Mikor Henry 1957 nyarán belépett Scoville doktor rendelőjébe, és szépen bemutatkozott, csak két lépésre volt Egas Moniztól.

De mitől is tarthatott volna? Ő az epilepsziás rohamai miatt jött, a lobotómiát pedig pszichiátriai panaszokra fejlesztették ki, nem neurológiai zavarokra. Csakhogy időközben a lobotómiát a pszichiátriai zavarok spektrumán kívül is használni kezdték, például krónikus fájdalmak kezelésében. De még ennél is veszélyesebb

volt az a mentalitás, amely ekkoriban terjedt el a pszichosebészlet területén. Némely pszichiáter a legreménytelenebb betegeket „kísérleti” műtétek rendelkezésére bocsátotta. Ezeket a beavatkozásokat rögtön kétoldalúan hajtották végre, viszonylag nagyszámú páciensen. Az újabb műtétekkel nem várták meg a hosszú távú hatások dokumentálását. A leukotómmal vagy késsel végzett beavatkozásokat „vakon” végezték – persze nehéz is lett volna meghatározni a roncsolás pontos helyét. Nem voltak elméletek arra nézve, hogy az agy különböző területei milyen

› William Beecher Scoville
(1906–1984)

funkciót töltenek be: a homloklebeny *terra incognita* volt, és azok a sebészek, akik erre a területre merészkedtek, a nagy felfedezőkhöz hasonlóan érezhették magukat. Messze nem az összes agysebész operált olyan vakmerően, mint Freeman és követői – a lobotómia a neurológusok között mindig nagy ellenállást váltott ki –, de nem volt lehetőség arra, hogy bizonyos műtéteket betiltsanak. Hiányzott a felülvizsgálat és a kollegiális kontroll, és még ha szóba is kerültek a problémák, a döntés az adott orvos kezében volt. Az, hogy Scoville praktizáló társa, Whitcomb, aki epilepszia-specialista volt, nem javasolta azt a műtétet, amin aztán Henry átesett, semmin sem változtatott. Scoville még akkor is nyugodtan operálhatott volna, ha nem kezelte volna lazán az előírásokat, hiszen *nem voltak* előírások.

Henry balszerencés sorozata nem fejeződött be azzal, hogy Whitcomb helyett Scoville rendelésére került. Az ötvenes évek elejére Amerikában már több tízezer lobotómia-műtétet hajtottak végre, és a páciensek háziorvosai és hozzátartozói már szembesültek a mélyreható és tartósan fennálló mellékhatásokkal. A beavatkozás a beteg egykedvűségéhez és a kezdeményezőkézség elveszté-

séhez vezetett. A fizikai következmények is súlyosak voltak, olykor fatálisak: epilepszia, vérzések, fertőzések. Ez vezette Scoville-t arra, hogy egyre inkább az agy homloklebeny mögötti területére koncentráljon: a halántéklebenyre. Azt gyanította, hogy az ott található limbikus rendszer roncsolása vagy eltávolítása jó hatással lenne a pszichiátriai vagy neurológiai panaszokra. Egy 1953 október közepén a *Journal of Neurosurgery*nek küldött cikkében Scoville azt írta, hogy jó eredményeket ért el kimetszéssel és az agy ezen területén található összeköttetések elvágásával, akkor is, mikor mindkét oldalon a limbikus rendszer nagy területét távolította el. Két betegénél sajnos a beavatkozás eredménye „*a very grave recent memory loss*” volt.¹² Az egyik páciens a 47 éves D. C. volt, egykori orvos, akit paranoid skizofrénia miatt vettek fel. A másik HM.

Henry hat héttel korábban esett át a helyi érzéstelenítésben végzett műtéten. Ennek menete sok hasonlóságot mutatott azzal a technikával, amit 1949-ben Scoville maga fejlesztett ki a lobotómia egy változataként. Először keresztvágást végeztek Henry bőrén a homlokán, lefejtették, majd a bőrt félig a szemére engedték. Ezután Scoville elővett egy kézi fúrót (a műtéti jegyzőkönyvben az áll: „egy dollárért kapható szerszámboltokban vagy autóalkatrész-üzletben”), és két lyukat fúrt a szemüreg felett, mindkettő bő három centiméteres átmérőjű.¹³ A lyukakba egy-egy spatulát dugott, melyek megemelték a homloklebenyt. Ez olyan benyomódásokat okozott, melyek még fél évszázaddal később is kimutathatóak voltak a felvételeken. Ezzel tette szabaddá az utat a tulajdonképpeni beavatkozásnak.

A spatulák alá csúsztatta be Scoville az ezüst szívószálat. Addig tolta, míg el nem érte a halántéklebeny belső területét, majd belekezdett egy úgy nyolc centiméter hosszú szövetrészt elszívásába. A limbikus rendszer legnagyobb része eltűnt a szívószálban, az egész amygdala és a hippokampusz kétharmada. Henry agyának mindkét oldalában természetes lyuk tángott. Scoville a lyukakat fémkapcsokkal jelölte meg, melyek jól láthatók az operációt dokumentáló röntgenfotókon.

Későbbi cikkeiből kiderül, hogy Scoville sokszor végrehajtotta ugyanezt a műtétet, majdnem mindig kétoldalasan. Épp ez utóbbi

tényt vetették a szemére azok az orvosok, akik nagyobb tapasztalattal rendelkeztek az epilepszia műtéti kezelésében: konzervatíván kellett volna műtenie, egyoldalasan, főként akkor, mikor a beavatkozás Scoville szavaival is még „*frankly experimental*” volt. Az, hogy akkoriban nem jegyezték fel több anterográd amnéziás esetet, valószínűleg azzal a ténnyel hozható kapcsolatba, hogy a legtöbb páciens olyan mélyen zavart volt, hogy az amnéziájuk már fel sem tűnt. Henry azonban átlagon felül intelligens volt, és nem volt semmilyen pszichés zavara.

Akkoriban egyébként nem úgy tűnt, hogy Scoville nagyon a szívére vette volna Henry emlékezetproblémáit; talán arra számított, hogy az évek során javulni fog a helyzet. Az egyik cikkében, amelyben arra emlékeztet, hogy már 230, többnyire skizofrén beteget operált meg a halántéklebenyükön különböző beavatkozásokkal, Henry emlékezetzavarára csupán egy futó megjegyzéssel tér ki. Az operáció a páciensek felénél hozott javulást. Depressziós és neurotikus pácienseknél az *undercutting* módszerével jó eredményeket ért el. Néhány, a pszichosebészet számára reményteljes kilátással kecsegtető gondolattal zárja a cikkét: a limbikus rendszer kutatása idővel talán lehetővé teszi majd a hipotalamuszra irányuló szelektív elektrosokkot, és a pszichoanalízis végre kiűzhető lesz a tudományból. És ki tudja, lehet, hogy az agy bizonyos területeinek sebészeti úton való eltávolítása „magnöveli az epilepsziás rohamok küszöbét, hogy ezentúl már gyógyszerészeti antiepileptikumok nélkül is meg lehetünk”,¹⁴

Ennek épp az ellenkezője történt. Néhány éven belül az antiepileptikumok javuló hatékonysága marginálissá tette a sebészeti beavatkozásokat. Az 1953-as év valóban szerencsétlen időpont volt arra, hogy Henry felkeresse Scoville rendelését. Néhány évvel korábban valószínűleg „csak” a standard lobotómián kellett volna keresztülmennie. Néhány évvel később pedig már gyógyszereket kapott volna. Mindkét esetben megmaradt volna az emlékezete.

Örökké harminc

Milyen is az az élet, amely már elhaladt mellettünk, de még nem múlt el?

Miután Henry hazatért a kórházból, hamar nyilvánvalóvá vált fogyatékának mértéke. Bizonyos embereket többé nem ismert fel. Egyszerű feladatokat csak akkor tudott elvégezni, ha közben nem szakították félbe. Ha a fűnyírás közben valamiért behívták a házba, a maradék pázsit már úgy maradt. Elfelejtette, hogy hol talál bizonyos holmikat, akkor is, ha állandó helyük volt. Henry maga is felfogta, hogy valami komoly gond van. Csakúgy, mint az emlékezetvesztés e formájában szenvedő több ember, az állapotát ő is a mély álomból való ébredés utáni első néhány másodperchez hasonlította. Egy normálisan működő emlékezetrel rendelkező embernél ez a dezorientációs zavar soha nem tart tovább két-három másodpercnél, ezután az emlékezetünk újra felépíti az emlékek és tervek megnyugtató hálózatát. Henrynek csak az állandó zavartság maradt, egy nap félelemkeltő kezdete, amely bármit hozhat, és az állandó üresség maga mögött, a folytonos nyugtalanság érzésével: az előbb épp nem valami illetlenséget csinált? Nem mondta azt, hogy „pofa be”, nem káromkodott?

1956-ban a Molaison család ugyanabban az utcában egy kicsit távolabb álló házba költözött. Attól a pillanattól kezdve Henry nem mehetett kíséret nélkül az utcára: folyton a régi házukhoz ment vissza, egyszerűen nem sikerült az új címet az emlékezetébe vésnie. Barátokat szerezni teljességgel kizárt volt ezzel a zavarral. Már korábban is, mikor még csak epilepsziában szenvedett, azt tanácsolta neki az orvos, hogy jobban teszi, ha nem alapít családot; a műtét után minden ilyen irányú érdeklődése kihunyni látszott. A házba bárkit beengedett, még teljességgel idegeneket is, mert túl udvarias volt ahhoz, hogy kimutassa: nem ismeri fel őket. A szobája idővel valamiféle időkapszulává alakult ifjúkorának a negyvenes évekből származó holmijaival, újságjaival, plakátjaival.

Henry zárójelentésébe Scoville az állapotához azt jegyezte be: „*improved*”, azaz meggyógyult, de ez csak az epilepsziás panaszokra vonatkozhatott. Mikor hónapok múltán sem jött rendbe

Henry emlékezete, Scoville felhívta Wilder Penfield idegsebészt, aki a Montreali Neurológiai Intézetben nagy tapasztalatra tett szert az epilepszia műtéti kezelésében. Penfield felháborodottan hallgatta végig Scoville-t, hogy mit vitt véghez Henry agyában.¹⁵ De azt is rögtön felismerte, hogy e sérülés fontos lehet a tudomány számára, hiszen olyan emberről volt szó, akinek nem volt pszichés zavara, és akinek intellektuális képességei nyilvánvalóan épek maradtak. Penfield Hartfordba küldte kolléganőjét, Brenda Milnert, hogy tájékozódjon. Ő volt az első a maroknyi neurológus és neuropszichológus közül, aki karrierjét nagy részben a Henryvel végzett kísérleteire építette. *Loss of Recent Memory after Bilateral Hippocampal Lesions* című cikke – Scoville & Milner 1957, a későbbiekben a téma minden kutatója által hivatkozott tanulmánya – jelölte ki Henry életének a kezdetét HM-ként.

Milner 1955. április 26-án vizsgálta meg először Henryt. Henry kérdésre válaszolva azt állította, hogy 1953 van. Az életkorát 27-nek mondta – a valóságban 29 éves volt akkor. Azt teljesen elfelejtette, hogy közvetlenül a szobába lépése előtt még egy másik neurológussal is beszélt. Az intelligencia-, számolási és logikai érvelés-teszteken kitűnően teljesített. A történetek megjegyzésére irányuló teszteken azonban éppen ellenkezőleg: semmire sem emlékezett a történetből, tulajdonképpen még arra sem, hogy egy történetet meséltek neki. Milner meglátogatta az egykori orvost, D. C.-t is, egy skizofrén pácienset, akit a felesége ellen elkövetett gyilkossági kísérlet után vettek fel. Az ő mindkét oldali hippocampusza is eltűnt Scoville kis szívószáljában, és Milner megállapította, hogy a beteg pontosan ugyanazt a zavart mutatja: az intelligenciája és a szókinccse megmaradt, rendelkezett minden korábbi orvosi tudásával is, de a két perccel korábbi események teljesen kiestek az emlékezetéből. Mikor egy elefántot kellett lerajzolnia, nem sokkal később letagadta, hogy ő készítette a skiccet. Fogalma sem volt róla, hogy hol van, de ez nem csoda, magyarázta, hiszen csak tegnap este érkezett. D. C. ekkor már hat hete az intézetben volt. Henryvel ellentétben azonban, pszichés zavara miatt, nem futhatott be kísérleti alanyként karriert.

Már ebben az első cikkben is, amelyben HM kísérleti alanyként szerepel, érzékelhető az afeletti döbbenet, hogy egy ilyen

mélyreható zavar esetében is, amikor valaki képtelen új emlékeket elraktározni, mennyi minden sértetlenül megmarad. HM-nek megmaradt a szemantikus emlékezete: továbbra is rendelkezett a szókinccsével, még ha az 1953-ban meg is rekedt. Az asztronauták neve az ő számára *rocketeers* („rakétások”) volt, Muhammad Alit pedig Joe Louisnak tartotta. Sosem tudta meg, hogy mi az az ajatollah. A Watergate-ről azt hitte, hogy egy hatalmas gátépítő projekt neve. Mivel a munkaemlékezete még működött, nem kellett felhagynia régi hobbijával, a keresztrejtvényfejtéssel. Haláláig megszállott keresztrejtvényfejtő volt. Az egyik utolsó, még élete során megjelent cikk csaknem háromszáz általa kitöltött keresztrejtvény elemzését tartalmazza.¹⁶ Arra a pszichológusoknak gyakran feltett kérdésre, hogy a keresztrejtvény segít-e karbantartani az emlékezetet, HM után azt kell válaszolnunk: az az egy biztos, hogy az embernek még egy komolyan megtépázott emlékezettel sem kell felhagynia ezzel a tevékenységgel.

HM-nek köszönhetően az emlékezetpszichológiában olyan megkülönböztetéseket vezettek be, melyek időközben annyira meghonosodtak, hogy ma már úgy tűnik, mintha mindig is léteztek volna. Gyakran gondolják ezt a rövid és a hosszú távú emlékezetről is. Valójában, ahogy Kurt Danzinger pszichológiai történész kifejti, a pszichológusok csak a 20. század második felében kezdik el az emlékezetet egy időtengely mentén felosztani.¹⁷ Igazán csak 1970 körül honosodott meg teljesen az emlékezet ilyen jellegű megkülönböztetése. Korai kivételnek számít William James, aki már 1890-ben különbséget tett egy „elsődleges” és egy „másodlagos” emlékezet között. Az elsődleges emlékezet tulajdonképpen még a tudathoz tartozik: olyan megfigyeléseket és érzékeléseket tartalmaz, melyek még nem hagyták el a tudatot, ez az az emlékezet, amely segít tudatosítani, hogy mit is élünk át ebben a pillanatban. James szerint szigorú értelemben véve egyedül a másodlagos emlékezet számít emlékezetnek: innen kerülnek felszínre azok az emlékek, melyek már egyértelműen a pillanatnyi tudatunkon kívül tárolódnak. Ez a különbségtétel pontosan elárulja, hogy mi nem volt rendben HM-nél. Meg tudta jegyezni azt, ami a tudatos fi-

gyelmén belül játszódtott le. Képes volt a legkülönbözőbb témákról összefüggően társalogni. Időintervallumok megbecslésénél mindenki máshoz hasonlóan jó teljesített – feltéve, ha az intervallum nem tartott tovább körülbelül húsz másodpercnél. Innentől viszont a negyed órát egy percnél is saccolhatta, vagy a két percet egy órának. Mindannyiszor a tudatos figyelem volt a döntő. Mihelyt valami egy pillanatra kiesett a tudatából – valaki valami másra terelte a szót, vagy valaki épp belépett a szobába –, már nem volt képes a korábbi témára visszatérni, minden asszociációs kapocs megszakadt. Az, hogy az emlékezetében semmi sem került további feldolgozásra, maga után vonta azt, hogy az életkorát a későbbi vizsgálatokon is „úgy harminc körülire” tette, akkor is, amikor már hatvan felé járt: a tükröből visszatekintő, egyre idősödő arcot elfelejtette, mihelyt elsétált onnan. 1982-ben nem ismerte fel magát egy fényképen, amely 1966-ban készült a negyvenedik születésnapján.¹⁸ Ami az elsődleges emlékezetéből kicsúszott, abból semmit sem tudott a másodlagos emlékezete számára átmenteni.

Valószínűleg senki sem járult inkább hozzá a rövid távú és a hosszú távú emlékezet közti különbségtételhez, mint HM. Henry memóriazavara alátámasztja azt a feltevést, hogy a hippokampusz elengedhetetlen az információ készenlétben tartásához és annak az agy olyan területeire való átviteléhez, melyek tartósabb tárolásra vannak berendezkedve. A sérülés előtt elraktározott anyag egy része vissza tudott térni a rövid távú emlékezetbe, úgyhogy HM alkalomadtán elmesélhette vadászkalandjait. Ám ez az egyirányú forgalom azt jelentette, hogy a történet újbóli elmesélése már *nem* lett elraktározva.

A sérülés utáni első években azt hitték, hogy a rövid távú és hosszú távú memória közti egyoldalú blokádnak mindenféle információra igaz. De 1962-ben Milner egy korszakos felfedezésről számolt be. Egészséges kísérleti alanyok néhány foglalkozás alatt el tudják sajátítani a tükkörrajzolást: csak a tükröt nézhetik, mikor – mondjuk – két párhuzamos vonal közé egy csillagot kell rajzolniuk. Milner HM-mel is elvégezte ugyanezt a kísérletet. Nagy meglepetésére Henry tanulási görbéje alig tért el az egészséges kísérleti alanyokétól. Más szavakkal HM ugyanúgy képes volt megtanulni a tükkörraj-

zólást, de elfelejtette, hogy megtanulta. Suzanne Corkin, aki akkor még Milner tanítványa volt, pár évvel később bebizonyította, hogy ez más motorikus készségekre is igaz: HM megtanulta őket, de elfelejtette a tanórákat¹⁹ – akárcsak az órán oktatókat. HM számára Suzanne Corkin még negyven év rendszeres kapcsolat után is csak távoli ismerősnek tűnt: „Valaki, akivel egy iskolába jártam az East Hartford High-ba?”²⁰

A tükörrajzoláshoz hasonló készségeket ma az ún. procedurális memóriához sorolják, ez az emlékezet raktározza el azt is, hogyan kell úszni vagy biciklizni. HM esete után egyértelmű lett, hogy ez a típusú emlékezet akkor is képes működni, ha az önéletrajzi emlékezettel valami gond van. A tanult dolgok megmaradnak, az órák kitörlődnek. Ez érvényes azokra a feladatokra is, melyeknek az explicit és implicit emlékezet közötti különbséghez van közük. Milner, Corkin és Teuber egy alkalommal egy képet mutattak HM-nek, melyből hiányoztak részletek, majd megkérdezték tőle, mit ábrázol a kép. Ha nem sikerült rájönnie, akkor még egyszer megmutatták, de most már több részlettel, és ez így ment mindaddig, míg fel nem ismerte, mit ábrázol. A teszt néhány nappal későbbi megismétlésekor HM-nek sokkal hamarabb sikerült felismernie a képet.²¹ Nyilvánvalóan mégis sikerült valamit elraktároznia, még ha tagadta is, hogy korábban látta volna a képeket.

Cselekedeteiben, és ahogy megélte a dolgokat, HM sokban hasonlított egy Korszakov-szindrómás betegre. A „régii” emlékei idővel történetek végtelenül ismételtetett és egyre szűkebb repertoárjává zsugorodtak. Soha nem tudott szabadulni attól a homályos, senki által nem enyhíthető aggodalomtól, mely arra irányult, hogy mi is történt éppen. Sok Korszakov-szindrómás beteghez hasonlóan ő is megpróbálta az emlékezetében lévő hézagokat kitölteni. Az egyik utolsó vizsgálat alatt valaki megkérdezte tőle, hogy hol van a szemüvege. HM azt válaszolta, hogy ellopták az otthonban. Valójában néhány évvel korábban átesett egy lézeres szemműtéten, így nem volt többé szüksége szemüvegre.

HM emlékezetéből még az olyan történetek is néhány percen belül kitörlődtek, melyek mindenkinek biztosan belevésődnének az emlékezetébe. A Massachusettsi Technológiai Intézet kutatója,

Teuber egy nap eljött érte, hogy egy újabb kísérletsorozatra vigye. A zuhogó esőben az előttük haladó autó megcsúszott. Az autó megperdült a tengelye körül, és fejre állt. Teuber megállt, és az útszélén fekvő felborult autóhoz futott. A bent ülő anya és lánya nagyon zaklatott állapotban volt, de nem szenvedtek komolyabb sérülést. Nem sokkal később megérkezett a rendőrség. Az autót átfordították a kerekeire, és Teuber teljesen átázva visszatért HM-hez az autóba. Még izgatottan váltottak néhány szót a balesetről, majd elhajtottak. Úgy negyed órával később Teuber megkérdezte HM-et, hogy tudja-e, miért lett ilyen vizes. – Mert ki kellett szállnia – mondta HM –, hogy megkérdezze az utat.²²

Így teltek az évek Henry Molaison számára egy olyan életben, amely egyszerre volt üres és produktív. Édesapja 1966-ban halt meg, az édesanyja 1980-ig, kilencvenöt éves koráig otthon gondozta Henryt. Végül egy otthonba került, ahol egy kétszemélyes szobán osztozott egy másik beteggel, akitől csak egy függöny választotta el.

Molaison anélkül, hogy tudta volna, sokban hozzájárult William Scoville karrierjéhez. HM neurológiai esetként való növekvő ismertsége fontos meghívásokat hozott Scoville-nek, akitől személyesen akarták hallani a műtét menetét és következményeit. Egyik cikkét így kezdi: „Meghívtak, hogy röviden beszámoljak HM-ről, egy fiatalemberről, aki a pszichofiziológiai emlékezetkutatás *cas célèbre*-jévé vált.”²³ Scoville nem tapasztalta, hogy a HM-en – és még valószínűleg számos más, az ismeretlenség homályában maradt páciensen – elvégzett katasztrofális műtétje bármilyen módon ártott volna a hírnevének. Továbbra is töretlenül ívelt fel a karrierje, díszdoktorrá avatták, és elneveztek róla egy tanszéket is. A Society of Neurological Surgeons honlapja megemlíti, hogy nem kevesebb mint huszonöt neurológiai társaság elnöke vagy tiszteletbeli tagja volt külföldön és hazájában egyaránt. Scoville 1984 februárjában hunyt el autóbalesetben.

HM – a film

Minden korszaknak megvan a maga neurológiai relikviáival kapcsolatos konvenciója. Phineas Gage vasúti pályamunkásról, akinek 1848-ban egy robbanásban egy rúd átlukasztotta a homlokát, de túlélte a balesetet, és két lábon járó demonstrációja lett a homloki agylebeny funkciójáról szóló elméleteknek, a Harvardi Warren Anatómiai Múzeumban emlékeznek meg. Gage koponyája és a rúd a múzeum gyűjteményének kiemelkedő darabja, a múzeum honlapján is ezek jelennek meg legelőször.

Az afáziában szenvedő foltozóvargának, Leborgne-nak, aki a „Monsieur Tan” becenévre hallgat, a bal oldali homloklebenyében volt egy sérülés, aminek segítségével Broca 1861-ben a nyomára bukkant annak, amit ma Broca-területnek hívunk. Leborgne tovább él agyként formalinban a párizsi Musée Dupuytrenben.

Henry Molaison agya egyszerre van mindenhol és sehol sem.

2009. február 16-án Jacopo Annese HM agyát a Boston–San Diego repülőjáraton egy műanyag dobozban tartotta maga mellett az ablak melletti ülésen, hogy senkinek se kelljen elhaladnia mellette.²⁴

Miután az agy megérkezett a Brain Observatoryba, néhány hónapra egy zselatinkádba helyezték, hogy szilárdabbá váljon. Ezután lefagyasztották. 2009. december 2-án, pontosan Henry ha-

> Jacopo Annese, a Kaliforniai Egyetem Brain Observatory részlegének vezetője

lálának egyéves évfordulóján agya másodszorra és egyben utoljára kés alá került.

Egy az interneten élőben közvetített 53 órás vállalkozás alatt Annese és munkatársai 2401 ultravékony szeletre vágták fel az agyat, függőlegesen előlről hátrafelé haladva, nagyjából a homlok síkjával párhuzamosan. A szeletek 70 mikron* vékonyak. A könyv írásának pillanatában – 2010 nyarán – Nissl-festést alkalmaznak rajta, hogy a sejtek szerkezete jobban kirajzolódjon. Végül

► Henry Molaison lefagyasztott agya, röviddel azelőtt, hogy 2401 darabra vágták volna

beszkennelik, és virtuális aggyá alakítják át, mérési eredmények képekké alakított, az interneten előhívható éteri gyűjteménye lesz. Annese a projektet valamiféle neurológiai *Google Earth*-nek tekinti: mindegyik kutató a kívánt részletességig nagyíthatja a képet, egy bizonyos agyterülettől elindulva egészen az individuális neuronokig. Tulajdonképpen – ahogy egy interjúban fogalmazott – a látogató talán magára az életre nagyít rá: „Némiképp romantikusan tekintek erre, hiszem, hogy egy életrajzot írok. Újra végighaladunk Henry életén, ahogy szeletről szeletre áthaladunk az agyán, és megvizsgáljuk azokat a szerkezeteket, amelyek az általa élt sajátos életet adták neki.”²⁵

Egy valamivel kevésbé romantikus kérdés: hogyan juthatott hozzá Annese Henry Molaison agyához? Tulajdonképpen ki adott arra engedélyt, hogy eltávolítsa az agyat, egy mikrotóm segítségével felszelje, és elérhetővé tegye az interneten?

2002-ben Suzanne Corkin bejelentette, hogy HM beleegyezett abba a kérésébe, hogy halála után az agyát a tudomány rendelkezésére bocsássa.²⁶ Henry törvényes gyámja, a távoli unokaöcs

* A mikron a milliméter századrésze, vagyis 70 mikron = 0,07 mm.

is aláírta a nyilatkozatot. Corkin egy évvel később hallotta, hogy Annese támogatást szerzett egy olyan gép építésére, mellyel egész agyakat lehetséges preparálni és felszelni, ezzel pedig az ő laboratóriuma vált képessé arra, hogy Molaison agyát feldolgozza. 2006-ban már minden valószínűség szerint körvonalazódott a terv, hogy ha eljön az idő, San Diegóba szállítják Henry agyát, mert annak az évnek a nyarán Annese Hartfordba utazott, hogy együtt ebédeljen azzal az emberrel, aki ilyen nagyvonalúan rendelkezésre bocsátotta az agyát.

Molaison agyát ünnepi hangulatban fogadták Kaliforniában. Egy kolléga büszkén mesélte, hogy Annese milyen leleményesen lépett fel: „Jacopo meglátott egy rendkívüli kutatási lehetőséget, és kihasználta – *pretty much under everyone’s radar*.”²⁷ Annese maga úgy gondolja, hogy Molaison agyának dokumentálása más donorkat is hoz majd az intézet számára. Vannak olyanok, akik eddig is készek voltak szerveiket a tudomány rendelkezésére bocsátani, de elrettentek attól, hogy az agyukat is felajánlják. „Ahogyan HM agyát kezeljük, másokat is arra fog indítani, hogy az agyukat is ránk bizzák. Hát nem csodás, ha az ember agya ennek a könyvtárnak az egyik könyve lesz?”²⁸

Kérdés, hogy Henry Molaison agya milyen mértékben járul majd hozzá valójában ahhoz a tudományhoz, amelynek előrehaladását ő maga olyannyira szerette volna segíteni. Az internetre végső soron egy öreg és beteg agy fejlett virtuális modellje kerül. Az emlékezt zavart okozó sérülés pontos helye már korábban megállapítható volt a felvételeknek köszönhetően. Egyelőre egészen másféle lehetőségeket próbálnak San Diegóban kiaknázni. A Brain Observatory honlapjának nyitó oldalán egy *Help with project HM* gomb hívogat. Ezt követően egy ügyes kis menübe lépünk: *Three easy ways to designate your gift*. Mivel a projekt a második, színezési és szkennelési fázisába lépett, 50 dollárért támogathatjuk az üveglapokat, amelyekre a szeleteket helyezik (*Sponsor a Slide*).²⁹

Phineas Gage-től és Monsieur Tantól, a 19. századi viszonyoknak megfelelően, senki nem kért engedélyt, koponyájukat és agyukat különösebb skrupulusok nélkül lefoglalták és kiállították. Molaisontól hivatalos engedélyt kértek. Corkin meg van róla győ-

zódve, hogy Molaison szívből beleegyezett abba, hogy odaadományozza az agyát. „Ezzel beteljesedik az a kívánsága, hogy másokon segítsen” – írja.³⁰ De mit ér annak a beleegyezése, aki azt egy szempillantás alatt újra elfelejti? Vagy a kérdés végén már el is felejtette az elejét? Mit jelenthetnek számára azok a fogalmak, hogy internet és online?

Az utolsó hír az, hogy HM a virtuális relikvián kívül egy másik módon is tovább fog élni. Suzanne Corkin egy könyv írását tervezi Henry Molaisonról. A megfilmesítés jogát már eladták a Columbia Pictures-nek és Scott Rudinnak, aki elsősorban a *Nem vénnek való vidék* című film producereként ismert.

4. AZ EMBER, AKI ELFELEJTI AZ ARCOKAT

A mozipénztár előtt várakozom a sorban. Egy nő áll mellettem, aki homályosan ismerősnek tűnik. Barátságosan odabiccent nekem. Bizonytalanul visszabiccentek. Mindeközben az emlékezetemben kutakodom: úristen, ki lehet ez a nő? Csak a film felénél ugrik be hirtelen, hogy ez a nő szokott kiszolgálni a pékségben. Szégyenkezve gondolok arra, hogy már jó pár éve legalább heti két alkalommal találkozom vele.

Gyakran nehéz azokat az embereket beazonosítani, akiket nem a megszokott környezetükben látunk viszont. De egy ilyen eset nem világít-e rá valami másra is? Minden alkalommal, mikor ránéztem, miközben egy szeletelt félbarna kenyeret kértem, nyilvánvalóan sokkal kevésbé figyeltem az arcára, mint azt gondoltam, mert épp az arca az egyetlen, ami *nem* változott rajta, amikor a mozipénztár előtti sorban megpillantottam. Tulajdonképpen mennyire vagyunk biztosak abban, hogy az embereket elsősorban az arcukról ismerjük fel?

Létezik egy neurológiai betegség, amelyet egyszerűen „arcvak-ságnak” neveznek, és amely abban áll, hogy valaki nem képes arcokat megjegyezni. Még olyanokat sem ismer fel, akikkel napi kapcsolatban áll, például a közvetlen kollégáit vagy a lakótársait – legalábbis nem arcról. Hogy gyakran mégis sikerül ismerősöket azonosítani az ebben a zavarban szenvedő betegeknek, az azoknak az ismertető jegyeknek köszönhető, melyektől – legalábbis ők így gondolják – az ebben a fogyatékoságban nem szenvedők nem függenek: a ruházat, a frizura, a hang, vagy annak a tudása, hogy ebben a környezetben az adott személlyel találkozni fogunk. Mint ha valaki a képkeretről ismerné fel a portrét.

Valószínűleg mindig voltak olyanok, akik nem voltak képesek arcokat felismerni. Azonban ennek a neurológiai zavarnak a hivatalos azonosítása csak 1947-re tehető, és sok más neurológiai felfedezéshez hasonlóan ez is a második világháború közvetlen következménye volt.

S. katona

A háború alatt messze a frontvonaltól, a Fekete-erdő egyik völgyében megbújó német városkában, Winnendenben berendeztek egy klinikát agysérültek számára. A legtöbb beteg egyenesen a frontról érkezett. Lőtt sebük volt, vagy gránátrepeszek találták el őket, gyakran még a golyókkal vagy szilánkokkal az agyukban kerültek a klinikára. Egyikük egy huszonnégy éves katona volt, akinek a nevéből csak az S. kezdőbetű maradt fenn. 1944. március 8-án eltalálta egy gránát. A műtéti leírás megemlíti, hogy az agyából a fül magasságában ötvenpfennigés, illetve ötmárkás nagyságú sörétdarabokat távolítottak el. A tarkólebenybe csontszilánkok kerültek. Mindkét agyfélteke komoly mértékben megsérült.

S. Winnendenben Joachim Bodamer neurológus kezei közé került, aki ismerte a fronton uralkodó körülményeket. Katonaorvosként szolgált Oroszországban és Franciaországban. Winnendenben rehabilitációra szoruló betegekkel került kapcsolatba, akik hónapokig, olykor évekig ott maradtak. Ez lehetőséget biztosított Bodamernek arra, hogy hosszasan megfigyelje a betegeit. Magáért a sérülésért a legtöbb esetben már nem tehettek semmit, Bodamer elsősorban az agysérülés következményeként fellépő zavarokra és fogyatékokra koncentrált, az *a* betűvel kezdődő neurológiai betegségek lehangolóan hosszú listájára: amnézia, afázia, apraxia, agnózia, alexia, agráfia. Két évvel a háború után három olyan katonának az esettanulmányát publikálta, akik egy eddig a neurológiai kézikönyvekben nem szereplő zavarban szenvedtek: elveszítették az arcok felismerésének képességét.¹ A görög *proszópon* (arc) és *agnószia* (nem tudás) alapján prozopagnóziának nevezte el ezt a zavart. S. volt a legfontosabb esete.

Bodamer S.-ről szóló beszámolója kiemelkedő példája a korlátozott eszközökkel való megfigyelés képességének és a kísérletezésnek. Bodamert kezdettől fogva izgatta ennek a zavarnak a szelektivitása. Figyelem, koncentráció, intelligencia, motorika – mindezek említésre méltó fennakadás nélkül működtek a betegnél. S. emlékezete is teljesen ép maradt. Úgy tűnt, hogy nem a memóriában fellépő defektus miatt nem tudja az arcukról azonosítani az ismerősöket. A zavar leginkább a látásában volt keresendő. S. mindent fekete-fehérben látott, „mint a moziban”.² Holott emlékezett a színekre, és színesben is álmodott, legnagyobb csalódására újra meg újra egy fakó, szürke világra ébredt, és nem is reménykedhetett a változásban. A sérülése előtti időből ismert tárgyakat ugyan felismerte, de új tárgyakat nem tudott az emlékezetébe vésni. Problémát okozott neki a részletek összefüggő egészbe való integrálása is. Bár egy benzinkutat ábrázoló képen felismerte a ki- és behajtó autókat, az embereket, a táblákat, azt nem értette, hogy miért jöttek ide az emberek. A dokumentumfilmeket csak úgy tudta követni, ha nagyon figyelmesen hallgatta a kommentárt. Egy zenei aláfestéssel kísért filmből, amely a vidéki életről szólt a Bodensee egyik szigetén, nem értett meg semmit.

Azok a szimptomák, amelyek meggyőzték Bodamert arról, hogy egy új típusú zavart fedezett fel, alig voltak észlelhetők, még magának a betegnek sem tűntek fel. Az ezt kompenzáló stratégiák és trükkök olyan gyorsan kialakultak, hogy S. az elején alig volt annak tudatában, hogy már nem ismeri fel arcról az embereket. Csak a hosszú kísérletsorozat, amelynek Bodamer alávetette, tárta fel fogyatékának teljes mértékét. S. az arcokat igenis arcként azonosította. Az arc különálló részeinek az azonosítása sem okozott neki gondot, tehát az orré, a szemeké, a ráncoké és barázdáké – egyedül arra nem volt képes, hogy ezeket úgy rakja össze, hogy a belőlük összeálló egészben felismerje annak a bizonyos arcnak az egyediségét. Még az arckifejezés változását is észlelte, csak éppen nem volt képes értelmezni, nem tudta megmondani, hogy valaki épp mérgesen néz, vagy nevet. Egy nap Bodamer egy tükör elé ültette. S. először azt hitte, hogy egy festményt lát, majd később megértette, hogy egy tükör előtt ül, és hogy a saját arca

kell hogy visszanézzon rá. Hosszan és figyelmesen nézte, de nem ismerte fel. Még hónapokkal később is ismeretlen maradt számára a tükörben látható arc. Azt mondta, ha hosszan nézi, homályos emlékek tűnik egy arcról, mely a sajátjához hasonlít. Bodamer megkérte néhány szobatársát, hogy álljanak S.-sel együtt a tükör elé. S.-nek beszélnie és nevetnie kellett, míg a többieknek mozdulatlanul csöndben kellett maradniuk. S. még ekkor sem volt képes felismerni a többi arc között a sajátját.

Bodamer egyik látogatása alkalmával magával hozta Dürer egyik rajzát, egy bársonysapkában és bundában megörökített öreg férfi portréját. S. felismerte, hogy egy arc van a képen, megmutatta az orrát és a szemeit, de nem tudta megmondani, hogy az egy férfinak vagy nőnek az arca-e, fiatal-e, vagy öreg. Bodamer elmondta neki, hogy ez egy bársonysapkás idős férfi portréja. Néhány nappal később újra magával hozta a rajzot. S. most azonnal rávágta: „Ja, az öreg férfi bársonysapkában múltkorról.” Bodamer megkérdezte, honnan tudja. S. rámutatott a sapkára. Az arc nem mondott neki semmit. A következő látogatásakor Bodamer még egyszer magával hozta a portrét, de most a sapka és a kabát le volt takarva. S. azt állította, hogy még soha életében nem látta ezt az arcot.³

Ebben a betegségben az volt a paradoxon, hogy az arcokról való *emlékek* S.-nél sértetlenül megmaradtak. Szülei és húgai arcát pontosan maga elé tudta képzelni, de amikor látogatóba jöttek hozzá, már nem ismerte meg őket. Férfiak, akikkel hónapokig egy szobában feküdt, csupán ismeretlen arcok maradtak számára. A mindennap vizitet tartó teremorvost a szemüvegéről ismerte meg, és ha azt éppen levette, S. már nem tudta őt hova tenni.

Bodamer felfedezte, hogy ez a zavar az állatokra is kiterjed. Egy szemből fotózott hosszú szőrű kutya fényképéről S. azt mondta, hogy egy ember látható rajta, „csak olyan furcsán áll a haja”. Még miután Bodamer elmondta neki, hogy egy kutyát lát, akkor sem sikerült kutyának látnia: „Ugyanannak látom, aminek az előbb, lehet akár egy kutya is, bár nagyon furcsának tűnik nekem ez az egész.” Bodamer egy teljes, állatfejeket tartalmazó képeskönyvet átvett vele, de egyik állatot sem ismerte fel. Valódi állatokkal sem ment jobban a dolog. Egy nap az utcán egy kocsi elé befogott nagy állat

előtt állt egy ideig. Nem tudta magában eldönteni, hogy ököre, vagy ló, csak amikor oldalról is megnézte, látta, hogy egy ló az.

S. meglepően jól boldogult a fogyatékoságával. A mindennapi életben szinte mindig pontosan felismerte az embereket. Egyszerűen az arcok helyett más ismertetőjegyekre támaszkodott. Lehetett ez a ruházat, a szemüveg vagy a frizura, de legtöbbször az adott ember hangjára vagy egyéb hozzá kapcsolódó hangokra hagyatkozott. Ebben hihetetlen nagy gyakorlatra tett szert. Már a folyosóról hallatszó léptekből, sőt az ajtókilincs mozgásából tudta, hogy ki lépett be a szobába. De előfordultak olyan incidensek, melyek fájdalmasan egyértelművé tették számára, hogy valami nincs rendjén. Egy eltávozás alkalmával az utcán véletlenül szembetalálkozott anyjával, és nem ismerte fel őt. Betegsége egy másik szerencsétlen folyamánya volt – jegyezte fel Bodamer –, hogy mivel képtelen volt értelmezni az arckifejezéseket, a saját mimikája is eltűnt. Merev és kifejezéstelen arccal nézett, ami arra enged következtetni, hogy az arckifejezésekért ugyanazon idegi gépezet felel, mint azok megértéséért. Noha S. a sebesülése előtt nagy természetbarát volt, még a tájak is elvesztették jelentésüket. Nem léteztek számára többé kedves vagy barátságosan tájak.

A prozopagnózia, fejtette ki Bodamer, egy nagyon specifikus sérülés következtében jön létre. Ő maga a sérülés helyét S. néhány önmegfigyelésének köszönhetően a tarkólebenyben valószínűsítette. Néhányszor ugyanis előfordult S.-nél, hogy a látómezőjében lévő tárgyak kontúrjai egyik pillanatról a másikra remegni és villogni kezdtek. Körülbelül tíz percig minden remegett előtte. Bodamer ismerte ezt a jelenséget: a tarkólebenyi epilepsziás kisülések során is előfordul. A szakirodalomból tudta, hogy kísérleti úton úgy állíthatóak elő, ha ezen terület agyfelszínét elektródákkal ingereljük. A meglepő az volt, hogy S.-nél az arcok kontúrjai nem remegtek.

A sérülés lokalizálásához vezető másik utalást egy szerencsétlen incidensből nyerte, mely S. egyik eltávozása alatt történt. Jelentkeznie kellett a katonai hatóságnál, amikor is egy hadnagy felelősségre vontta, mert nem a rangjának megfelelően köszönt neki. S. bocsánatot kért, utalva az agysérülésére, de a tiszt nem elégedett meg ezzel. Szóváltássá fajult a dolog, amelynek során S. igen fel-

izgatta magát. Negyed órával az incidens után a körülötte lévők arca hirtelen hófehérré vált előtte. Teljesen kétdimenziósak lettek. Fekete lyukként tátongtak a szemek és az orrlyukak a fehérségben. Minden egyéb, amit látott, nem változott meg.

Ez a két megfigyelés együttesen kettős disszociációt hozott: az egyik funkciót zavar éri, miközben a másik zavartalanul működik, és fordítva – a neurológiában ez megbízható érvet jelent egy funkció független voltára, vagyis arra, hogy az „saját” szubsztrátummal rendelkezik az agyban.

„Karl, bist Du es?”

Bodamer további két prozopagnóziás páciensre is kitért cikkében: A. hadnagyra, aki a kelet-porosz fronton sérült meg, és B. tizedesre, akinek gránátzilánk érte a tarkóját Normandiában. A. hadnagy is a folyosóról beszűrődő lépteik hangjából ismerte fel az embereket. Ő is elgondolkodva szemlélte a tükörben lévő arcot, anélkül hogy valakihez tudta volna kötni. Ő is alávetette magát azoknak a kísérleteknek, melyek egyúttal betekintést nyújtanak egy rehabilitációs klinika hétköznapjaiba. A főnővér komolyan kétségbe vonta, hogy A. hadnagy nem ismeri fel az arcokat, hiszen őt mindig már messziről köszöntötte. Bodamer utánajárt ennek. Megkérte a főnővért, hogy egy osztályos nővérral együtt néma csendben álljon A. hadnagy elé. A két nővértel teljesen különböző arca volt, ráadásul volt közöttük húsz év korkülönbség is. A. percekig nézett az egyikről a másikra, de nem volt képes megmondani, melyikük a főnővér. A kísérletnek akkor lett vége, mikor az osztályos nővér már nem bírta tovább magába fojtani a nevetését, és A. rögtön felismerte szép fehér fogairól.

De a saját feleségét, tűnődött el ekkor a hadnagy, csak képes felismerni? Újabb kísérlet következett. Bodamer megkérte A. feleségét, hogy vegyen fel egy nővéregyenruhát, majd kiválasztott néhány nővért, akik nagyjából vele egymagasságúak voltak, és sorba állította őket a hadnagy előtt. A. lassan sétált a csendben maguk elé néző nők előtt, mindegyik arcot figyelmesen megvizsgálta, de a

felesége előtt is elhaladt anélkül, hogy felismerte volna. Még egyszer végigment a sor előtt, és ismét elhaladt a felesége előtt, amikor a szeme sarkából észrevett valamit a szemében, ami homályosan ismerősnek tűnt neki.

Bodamer több olyan betegről is olvashatott a szakirodalomban, akik nem ismertek fel arcokat, de az ő esetükben legtöbbször ennél többről volt szó. Tárgyakat sem tudtak felismerni, vagy emlékezetkiesésben szenvedtek. Egy nő nem tudta a lányát a cselédlánytól megkülönböztetni, habár az egy fejjel magasabb volt. A férjét csak a hangjáról ismerte fel, így a szobában minden férfihoz oda kellett mennie: „Karl, bist Du es?” (Te vagy az, Karl?)⁵ Bodamer szerint a saját eseteiben az volt a különleges, hogy a zavar gyakorlatilag önmagában állt, és nem valamilyen általános formafelismerési képesség hiányából vagy emlékezetkiesésből eredt.

Az S. katonáról, A. hadnagyról és B. tizedesről szóló beszámoló Bodamer utolsó munkája volt a neurológia területén. Az orvostudomány mellett Karl Jaspersnél tanult filozófiát, és karrierjét a továbbiakban egzisztencialista irányultságú kultúrfilozófusként folytatta. Rendkívül sikeres könyveket írt az ember helyzetéről a technológia által dominált társadalomban. Joachim Bodamer 1985-ben hunyt el, hetvenöt éves korában.

Arcvaktság

Ugyanabban az évben megjelent a *The Man Who Mistook His Wife for a Hat* (Az ember, aki összetévesztette a feleségét egy kalappal) című könyv.⁶ Oliver Sacks a címet a Doktor P.-hez kötődő élményeiből kölcsönözte, aki muzikológus és konzervatóriumi tanár volt. P. nem ismerte fel a diákjait, csak akkor tudta, hogy melyikük áll előtte, ha az illető elkezdett beszélni vagy énekelni. A konzultáció végén a kalapja helyett a felesége fejét ragadta meg, azzal a szándékkal, hogy a fejére tegye. Sacks: „A felesége nézéséből azt lehetett kiolvasni, hogy valamelyest már hozzászokott az ehhez hasonló dolgokhoz.”⁷ Egy lábjegyzetben Sacks megjegyzi: csak könyve befejezése után jutott tudomására, hogy ez nem egyedi

eset, hogy különböző nyelvterületeken elszórtan több ugyanilyen zavarban szenvedő ember esetét is feljegyezték, és a betegségnek még külön neve is van. Az, hogy egy jól képzett és tapasztalt neurológus sohasem hallott még a prozopagnózia betegségről, arról tanúskodik, hogy Bodamer munkája kiesett a neurológia kollektív emlékezetéből. Aki alaposan keres, az több tucat esettanulmányt találhat a neurológiai folyóiratok régi évfolyamaiban, de ezek különböző nyelvterületekről származnak, és közöttük igen csekély volt az információcsere: a német kutatók németeket idéztek, a franciák kizárólag franciákat, legfeljebb néhány svájci németet és svájci franciát, de ezek közül egyik sem jutott el az angol nyelvű kutatókhoz. Időközben ez a helyzet megváltozott: manapság majd minden tanulmány angolul jelenik meg, és az egyetlen még fellelhető német nyelvű hivatkozás éppen Bodamer „Die Prosop-Agnosie” (1947) című cikke.

A tudomány mai állása alapján megállapítható, hogy Bodamer elejétől fogva pontosan megértette, hogy az arcok „elfelejtése” egy folyamat távoli következménye volt, mely folyamat már egy sokkal korábbi fázisban félresiklott. Betegei nem úgy felejtették el az arcokat, ahogy neveket vagy eseményeket felejtünk el; a probléma onnan eredt, hogy ezek az arcok mint arcok eleve nem is jutottak el az emlékezetükig. Nem volt mit felismerniük. Bodamer azt is jól gondolta, hogy ennek a defektusnak semmi köze sincs a szemhez vagy a szemidegekhez. A probléma távolabb, az agyban keresendő, azon területeken, melyek a vizuális ingereket mintákká integrálják, ezt követően pedig összekötik azzal a tudással, amit az emlékezet ezekről a mintákról elraktároz. A sérülés a halánték-lebenyben vagy a nyakszirti lebenyben található. Ezért is olyan félrevezető a ma szokásos *face blind* vagy „arcvaktság” elnevezés: a szemünkkel *nézzünk*, de a tarkónkkal *látunk*.

A prozopagnóziának két fő formája létezik, attól függően, hogy a vizuális ingerek vezetése és feldolgozása milyen gyorsan megy tönkre. Az *apperceptív* prozopagnóziánál a beteg elveszíti azt a képességét, hogy integrálja az arc alkotórészeit. Ez az arcfelismerés folyamatának „korai” defektusa. Az ebben a zavarban szenvedő betegek nem tudják megmondani, hogy két fotó ugyanazt az arcot

vagy két különbözőt ábrázol-e. S. katona és A. hadnagy, ahogy Doktor P. is, minden bizonnyal apperceptív prozopagnóziában szenvedett. Az *asszociatív* prozopagnóziás beteg képes lerajzolni egy arcot, vagy meg tudja ítélni, hogy a fotókon ugyanazok vagy különböző arcok láthatók-e, de nem képes az ismerős arc észlelését az adott ismerősről tárolt ismeretekkel és emlékekkel összekapcsolni. Az emlékezetéből nem tűnnek el az ismerős arcok, csak nem tudja őket előhívni, ami az ismerősökkel való mindennapi érintkezésben végül is ugyanazt eredményezi.

A brit neurológus, Larnier ez utóbbi betegség korai leírását vélte felfedezni Lewis Carroll *Alice Tükörországbán* (*Through the Looking-Glass and What Alice Found There*) című, 1871-ben megjelent regényének egy epizódjában.⁸ Egy Humphthly Dumphyval (Révbíró Tamás fordításában: Dingidungi) folytatott kellemetlen beszélgetés után Alice búcsúzni készül.

Így hát kezet nyújtott.

- Viszontlátásra! - mondta olyan vidáman, ahogyan csak tudta.
- Nem hiszem, hogy megismernélek, ha csakugyan viszontlátnánk egymást - felelte Dingidungi mogorván, és egyik ujját nyújtotta kézfogásra -, pontosan úgy nézel ki, mint a többi ember.
- Általában az arcról szokás felismerni valakit - jegyezte meg Alice komolyan.
- Hát éppen ez az én bajom - mondta Dingidungi. - A te arcod is ugyanolyan, mint akárki másé: két szem, ilyenformán - mutatta a helyüket a levegőben -, középen az orr, alatta a száj. Mindig ugyanaz. De ha például a két szemed az arcodnak ugyanazon az oldalán volna, mondjuk... vagy a szád lenne fölül... az már segítené valamit.⁹

A részlet humora persze abból ered, hogy éppen egy tojás az, aki az arcok egyformasága miatt panaszkodik.

Régóta elfogadott tény volt, hogy a prozopagnózia szerzett defektus, egy baleset, szélütés, oxigénhiány vagy tumor okozta agykárosodás következménye, ahogy az Doktor P.-nél is fennállt. Azonban már 1976 óta szórványosan felbukkantak eseteleírások

olyan prozopagnóziában szenvedő emberekről is, akiknek nem volt kimutatható agykárosodásuk, vagy már gyerekkoruktól kezdve nem ismerték fel az arcokat. Az elmúlt tíz évben nyilvánvalóvá vált, hogy e betegségnek valóban létezik egy veleszületett változata, amely a fejlődési prozopagnózia nevet kapta. Mivel e zavar a kezdetektől fogva elkíséri az adott személyt, gyakran rejtve marad, még a gyermek számára is. Legtöbbször egyik vagy másik incidens kapcsán lesz világossá, hogy az illetőnél nem működik az arcfelismerés. Egy ötéves kislány megharapott az óvodában egy másik kislányt, aki gúnyolta, de mikor az óvónő rendre utasította, már nem volt benne biztos, hogy a megfelelő gyereket harapta meg. Egy hatéves kislány egy forgalmas áruházban szem elől tévesztette az édesanyját, és egyik nőtől a másikig rohant, s mindegyiket megkérdezte, hogy nem az édesanyja-e. A betegségnek ezt a fajtáját egy 2003-as áttekintő tanulmányban még „különösen ritka zavarnak” nevezik.¹⁰ Azóta azonban kiderült, hogy a becslések alapján az emberek körülbelül két százaléka annyira nehezen ismer fel arcokat, hogy esetükben indokolt zavarról beszélünk. Az internet döntő szerepet játszott ebben a felismerésben. 2001-ben a Harvard és a London College létrehozott egy közös honlapot a prozopagnóziáról, www.faceblind.org címen. Ez nem várt mennyiségű ember jelentkezését hozta, akik a prozopagnózia szimptomáiban a saját panaszukat vélték felismerni. A kapcsolatfelvétel és vizsgálat után feltűnt, hogy sok esetben ezen emberek családjában többen is szenvednek prozopagnóziában. A betegség tehát nem csupán veleszületett, hanem, úgy látszik, létezik egy genetikai faktor is, mely szelektív módon zavarja az arcok felismerését.¹¹

A fejlődési prozopagnózia segíthet az autizmus bizonyos jellegzetességeinek megértésében is. Az autizmusban szenvedőknek ugyancsak nehézséget jelent az arcok felismerése, és máshogy is veszik szemügyre az arcokat.¹² Nem kétséges, hogy ezen a ponton a két rendellenesség között fennáll valamiféle kapcsolat, azonban a kapcsolat *iránya* már kevésbé egyértelmű. Az autista gyerekek számára nehézséget jelent az arcok felismerése, és ennek következtében hiányzik náluk a szociális kontaktus egy fontos eszköze, aminek következtében súlyosbodik az autizmusuk? Vagy épp for-

dítva: a szociális irányultság hiányának következtében a kritikus időszak alatt nem stimulálódik megfelelő mértékben az arcfelismerés, és az emiatt nem is fejlődik?

Aki rendszeren felismeri az arcokat, annak nagyon nehéz elképzelnie, milyen olyasvalakinek az élményvilága, aki erre nem képes. Az arcok befogadása nagymértékben automatizált, tudattalan lefolyása van, és e képességünk annyira erőteljes és megtéveszthetetlen, hogy még az itáliai Giuseppe Arcimboldo (kb. 1527–1593) portréiban is majdnem mindenki gond nélkül felismeri az arcokat, még ha nála a könyvtáros arca könyvekből is áll, más arcokat pedig zöldségekből, gyümölcsökből és halakból állít össze. Egy prozopagnóziás teljesen tanácstalan egy ilyen portré láttán: ő csak bogyókat, almákat és szőlőfürtöket lát. De Arcimboldónak létezik egy olyan képe – a címe *Portré zöldségekkel*, de *A zöldségkertész* néven is ismert –, amely azok számára is érzékeltet valamit a prozopagnóziás élményből, akiknek nincs gondjuk az arcok felismerésével. Egy répákkal, gumókkal, hagymákkal és a sárgarépa zöldjével telt tálat látunk. Bármilyen hosszú ideig is meredünk rá, nem fogunk tudni benne egy arcot felfedezni, átmenetileg prozopagnóziában szenvedünk. De csak átmenetileg, hiszen amint megfordítjuk a képet, szembetűnik az arc.

Az arcok fel nem ismerése vagy ismert arcok „elfelejtése” – hiszen ez utóbbi az, amit mindenki észrevesz – mélyreható következményekkel járhat az illető szociális életére. A prozopagnózia mint betegség nem annyira ismert, mint a színvakság vagy a dislexia, ebből adódóan a kellemetlen helyzeteket nem lehet egy gyors utalással megoldani. A páciensekkel készült interjúk rávilágítanak arra, hogy a prozopagnózia komoly alkalmazkodást igényel a mindennapi életben.¹³ Fennáll annak a veszélye, hogy bemutatkoznak egy közeli kollégájuknak, vagy egy ismeretlenekből álló társasághoz csatlakoznak abban a meggyőződésben, hogy ismerősökről van szó. Van olyan beteg, aki nagy tömegben pánikba esik attól a gondolattól, hogy szem elől téveszti a társaságát, és nem fogja újra megtalálni. Valaki azt mesélte: folyamatosan attól retteg, hogy más gyereket viszi el az óvodából. Az emberek közönyösségnek és arroganciának értelmezik, ha valaki egy ismerős mellett köszö-

nés nélkül megy el. A legtöbb prozopagnóziás ember különböző trükköket fejleszt ki, hogy elkerülje ezeket a helyzeteket. Az utcán kerülük a szemkontaktust. Mások a biztonság kedvéért mindenkít kitörő szívélyességgel köszöntenek. Van, aki arra kéri a partnerét, hogy találkozásuk alkalmával mondja a saját nevét. Sok prozopagnóziában szenvedő ember inkább kerül a szociális érintkezési formákat, bizonytalannak és feszélyezettnek érzi magát, és nem tudja, hogy ez a jelleme része vagy a tapasztalatai következménye.

A betegség maga nem gyógyítható. Nincs rá orvosság vagy terápia. A tanácsadás arra irányul, hogy a beteg megtanuljon együtt élni betegsége következményeivel. Az a sokakban meglévő késztetés, hogy titokban tartsák a rendellenességüket, még inkább elmérgesíti a helyzetet. Az orvosi irodalom első prozopagnóziás betegének esetét 1844-ben egy londoni házi orvos, egy bizonyos Wigan jegyezte le (róla szól a 7. fejezet), aki azt a tanácsot adta neki, hogy nyíltan ismerje el fogyatékosságát, és bízson családtagjai és barátai megértésében. Máiig ez a legjobb tanács, amit az ebben a zavarban szenvedő pácienseknek adhatunk.

► Giuseppe Arcimboldo: A zöldségkerítész (1590 körül)

5. ENYHE LEJTŐ, AZTÁN A SZAKADÉK

Alzheimer és Korszakov – mindkettejük neve azért őrződött meg az emberek emlékezetében, mert a nevük összekapcsolódott egy-egy súlyos emlékezetzavarral. Kettejük közül Alois Alzheimer (1864–1915) neuropatológus az ismertebb. 1906-ban leírta egy nő esetét, akit a frankfurti intézetében gondoztak, és aki az elmúlt évek eseményeit csaknem teljes egészében elfelejtette. A nő halála után Alzheimer fehérje-lerakódásokat talált az agyában, amelyek gátolták az agysejtek közti kommunikációt, és ezáltal emlékezetzavart okoztak. Mai tudásunk szerint az Alzheimer-kór felel az összes demenciás eset kétharmadáért. Alzheimerről magáról több életrajz is készült.¹ Korszakovról sokkal kevesebbet tudunk. A mai napig nem készült róla biográfia, és az átlagember Korszakov-szindrómáról alkotott tudása gyakran arra a meggyőződésre korlátozódik, hogy az emlékezetzavart az alkoholizmus okozza – ami ráadásul nem is igaz.²

Szergej Szergejevics Korszakov 1854-ben, Oroszországban, Gusz-Khrusztalnij városában született. Orvosi tanulmányai után neurológiára és pszichiátriára specializálódott, végül egy moszkvai pszichiátriai intézet főorvos-igazgatója lett. 1887-ben az alkoholizmus pszichés és fizikai hatásaiból doktorált. A következő években főként orosz, de francia és német lapokban is publikált arról, amit ő „polyneurotikus pszichózisnak” nevezett. A polyneuritis az általa felismert többszörös ideggyulladásra utal, a pszichózis pedig a betegek akut zavartságára és dezorientációjára. A zavar – mindenestre a kezdeti stádiumban – „pszeudo-reminiszcenciákkal” jár együtt: a beteg mindenfélét kitalál, miközben meg van győződve arról, hogy valóban átélte az elmondottakat. A konfabulálás a ku-

tatás jelenlegi állása szerint is a Korszakov-szindróma egyik szembetűnő tünete.

Az idegkárosodás megnyilvánulhat kettős látásban, imbolygó járásban, görcsökben, paralízisben és sérült reflexekben. Ezen szomatikus tünetek miatt olykor észrevétlen marad az, hogy súlyos *pszichés* defektus is kialakult: annak a képességnek az elvesztése, hogy a beteg megjegyezze, ami épp az imént történt. A betegség kezdetét gyakran krízis jelöli ki:

A beteg nem tudja elhessegetni azt a tolakodó és nyugtalanító gondolatot, hogy valami szörnyűség fog történni – halál, valamilyen roham, maga sem tudja, hogy tulajdonképpen mi csoda; fél egyedül maradni, folyamatosan embereket hív magához, sóhajtozik, panaszkodik a sorsára. Időről időre vad kiáltásban tör ki, hisztériához hasonlatos rohamok törnek rá, melyek alatt a páciens végtelenül szeszélyes, a környezetét szidalmazza, tárgyakat vág az emberekhez, vagy a mellkasát ütögeti. Gyakran éjszaka tetőzik ez a nyugtalanság: a betegek legtöbbször alig alszanak, és másokat sem hagynak aludni, folyamatosan szölongatnak, azt akarják, hogy odaülj hozzájuk, hogy törődj velük, stb.³

► Szegej Korszakov
(1854–1900)

Ha az agitáció kicsit már alábbhagyott, a betegek újra uralkodni tudtak magukon. Rendezni tudták a gondolataikat, majd egy idő után a lakonikus közöny állapotába kerültek. Olykor olyan érzésük támadt, hogy semmi különös nem történt. De az emlékezetük soha többé nem jött rendbe: bármi is történt velük a krízis után, abból már semmit nem tudtak megjegyezni.

Hántolatlan rizs

Korszakov maga mutatott rá arra, hogy Magnus Huss svéd orvos – 1849-ben ő vezette be az „alkoholizmus” elnevezést – már korábban jelezte, hogy kapcsolat áll fenn a hosszantartó alkoholizmus és az emlékezetzavarok között. De saját kutatásai alapján alkoholistá előélet *nélkül* is létrejöhet ugyanez a zavar. Korszakov beszámolt olyan esetekről, amelyeknél a károsodást tífusz, tuberkulózis vagy gyermekágyi láz, esetleg arzén, szénmonoxid, ólom vagy romlott gabona általi mérgezés okozta. Szerinte valamilyen anyag a felelős, amely a véráramba kerülve megmérgezi az idegeket. Mikor Korszakov 1897-ben egy nagy orvosi kongresszus házigazdája volt, egy berlini kollégája, Friedrich Jolly felvetette, hogy nevezzék el Korszakovról a szindrómát. A zavart leszűkítették az emlékezetben fellépő károsodásra. A kiváltó okra vonatkozó kérdést egyelőre nyitva hagyták, bár valamennyi orvos egyetértett abban, hogy az egy eddig azonosítatlan fertőzésben keresendő.

A Korszakov-szindróma okozójának a felfedezése tipikus példája a szerencsés véletlennek, a nem keresett kincsnek. Az 1890-es években nyugtalanság alakult ki Holland Kelet-Indiában, mert egyre többen, bennszülöttek és hollandok egyaránt, kapták el a beri-berit. A beri-beri a Korszakov-féle polyneuritishez hasonló idegrendszeri károsodásokkal jár, ugyanazokat a zavarokat okozza az érzékszervi észlelésben, és ugyanolyan leépülést eredményez az izomzatban. A betegség terjedése a hadsereg ütőképességének romlásával fenyegetett. Batáviában döntés született egy laboratórium felállításáról Christiaan Eijkman katonaorvos vezetésével.⁴ Eijkmannak feltűnt, hogy a csirkék, amelyeket kísérleti állatként tartottak, mind egy szálra elkapják ugyan a beri-berit, de egy idő után rendbejöttek. Kiderült, hogy egy újonnan felvett szakács véteknek tartotta, hogy a csirkéket főzött fehér rizzzel etessék, és saját elhatározásából áttért a hántolatlan belföldi rizsre. További kísérletekből Eijkman rájött, hogy a csirkék nem attól lettek betegek, ami a fehér rizsben volt, hanem ami *hiányzott* belőle: egy anyag, amit nyilvánvalóan a rizs lehántolt héja tartalmazott. A beri-beri tehát nem fertőzőes megbetegedés volt, hanem hiánybetegség.

A kontrollvizsgálatok – ezúttal jávai fegyencekkel – az orvosi hatóságokat is meggyőzték. 1911-ben sikerült a lengyel fiziológusnak, Funknak azt az anyagot elkülönítenie, mely a madaraknál fellépő polyneuritist meggyógyította. 1936-ban szintetizálták a tiamint – ma ismert nevén a B1 vitamint.

Szergej Korszakov már nem élte meg ezeket a fejleményeket. 1900-ban, negyvenhat évesen elhunyt szívelégtelenségben. A beri-beri és a „saját” szindrómája között fennálló kapcsolatra ő maga is felhívta a figyelmet. A Korszakov-szindróma valódi okának a B1 vitamin huzamosabb ideig tartó hiánya bizonyult. A szindróma általában alkoholizmus következtében alakul ki, még ha nem is közvetlenül maga az alkohol, hanem a rendes étkezés elhanyagolása miatt. A 6-7 hétnél hosszabb ideig fennálló B1 vitaminhiány már komoly emlékezetzavarokat okoz. De ugyanezt a hiányt egészen más okok is kiválthatják: Korszakov-szerű szimptomákat írtak le gyomorszűkítő műtét, anorexia, éhségstrájk után vagy az emésztőcsatorna egy betegsége esetében. Mindegyik esetben, amilyen gyorsan csak lehet, hozzá kell látni a B1 vitamin pótlásához.

Kettős emlékezetvesztés

Egy Korszakov-szindrómás beteg szigorúan véve kétfajta emlékezetvesztésben szenvedhet. A különbség az idő irányában van. Az anterográd amnézia esetében a beteg nem képes többé új információkat az emlékezetébe vésni. Az emlékezetvesztés előrefelé irányul: bármit is fog még a jövőben átélni a beteg, az már nem kerül bele az emlékezetébe. A retrográd amnézia az ellenkező irányra, a múltra terjed ki: a korábban átélt események emlékei tűnnek el. A választóvonal minden esetben az a pillanat, amikor a károsodás végbement: vagy az merül feledésbe, ami ezt megelőzi, vagy az, ami utána következik.

Vagy mindkettő. Az anterográd vagy retrográd amnéziának ritkán találkozhatunk a tiszta formájával. A legtöbb agykárosodásnál vagy betegségnél kevert változatok jönnek létre. Depresszív betegeknek, akik súlyos kétoldali elektrosokban részesültek, gyakran

gondjaik vannak a bevésődéssel, de múltjuk egy részét is elvezíthetik akár három-négy évre visszamenőleg. Gyakran az agykárosodás következtében fellépő emlékezetzavarok is időben kétirányúak. Azonban a demensektől eltekintve a Korszakov-szindrómás betegek képezik a kombinált formájú emlékezetvesztés legnagyobb kategóriáját. A napi érintkezés során az anterográd amnéziájuk a legszembetűnőbb. Nem képesek úgy elraktározni az imént átélteket, sem amit épp mondtak vagy tettek, hogy később elő is tudják hívni, akkor sem, ha csupán néhány percről van szó. Ez oda vezet, hogy folyamatosan ugyanazokat a történeteket mesélik, vég nélkül ismétlik ugyanazt a kérdést, vagy nem ismernek fel valakit, ha pár percre elmegy. A távolabbi múlttal kapcsolatos emlékek sok esetben sértetlennek tűnnek. A középiskolai tanulmányok, a szaktudás, a fiatal felnőttkori élmények még mind megvannak. Ezek az emlékek adják a hosszabb történetek alapjait, gyakran szó szerint elismételve, és emiatt lehet az a benyomásunk, hogy az emlékezetzavar csupán a Korszakov-szindróma megjelenése utáni időszakra korlátozódik.

Nem csak a végeláthatatlan ismétlés terheli a napi érintkezést az ebben az emlékezetzavarban szenvedő emberekkel. Korszakov maga kezelt egy negyvenhat éves nőt, aki a tífusból felépülve komoly mértékű emlékezetzavarban szenvedett. Nem csupán feledékeny volt, a betegség távolabbi múltjának emlékeire is kiterjedt. Az elméjében – írta Korszakov – „egy bizonyos üresség honolt”.⁵ Betegségének második évében úgy tűnt, hogy ez az üresség újra telítődik, de sajnos nem emlékekkel, hanem „pszeudo-reminiszenciákkal”. Az lett a rögeszméje, hogy a férje olykor nőkkel kezd ki a városban. Korszakov szerint a férje „előrehaladott életkorú, tiszteltre méltó orvos”, aki semmilyen okot nem szolgáltatott a gyanakvásra, de a nő fejéből nem lehetett kiverni ezt a téveszmét. A férj a nő által odavetett részletekből összerakta, hogy a felesége „emlékezete” azokat a történeteket kapcsolta össze az ő viselkedésével, amelyeket egykor ő maga mesélt neki egy ismerős fiatal agglegény életéről. A nő kis idő múltán más esetekre is „emlékezni” kezdett, amikor a férje megcsalta – ezeket részletről részletre vissza lehetett vezetni a valaha általa olvasott regények jeleneteire. Mindez persze kellemetlen helyzetbe hozta a férjét, különösen mert a nő értelmi

képességei egyéb tekintetben teljesen rendben voltak. A probléma abból adódott, hogy az elméjében felmerülő gondolatokat már nem tudta összekapcsolni a megfelelő forrással. Tehetetlenül állt szemben mindazzal, ami az emlékezetéből előkerült.

A Korszakov-szindrómás emberek emlékezetére irányuló kísérleti vizsgálatoknak megvannak a sajátos nehézségei. Korszakov-szindróma leggyakrabban huzamosabb ideje fennálló alkoholizmus eredményeként jön létre. Ez azt jelenti, hogy a Korszakov-szindrómában szenvedő alkoholisták kísérleti csoportja mellett össze kell állítani egy kontrollcsoportot Korszakov-szindrómában *nem* szenvedő alkoholistákból. Persze ilyen embereket lehet találni, de nem könnyű őket rávenni arra, hogy egy emlékezetkísérletben részt vegyenek. Egy másik felmerülő probléma, hogy a kutatóknak csak nagyon szűk rálátása van arra, hogy valaha mit tudott a beteg. A kísérletekben meg lehet próbálni betájolni a felejtés mélységét és kiterjedését, de egyúttal bizonyos mértékben arról is meg kell győződnünk, hogy ami feledésbe merülni látszik, a Korszakov-szindróma előtt valóban megtalálható volt az emlékezetben. Sok kutatás épít olyan tesztekre, melyekben az ötvenes, hatvanas vagy hetvenes években híresnek számító emberek fotóit mutatják, de azt már senki sem tudja, hogy a kísérleti alany emléke mondjuk egy híres színészről valóban az ötvenes évekből eredeztethető-e, amikor az illető filmjeit bemutatták, vagy a hetvenes évekből, amikor azokat ismételték a tévében. Sőt ha egyáltalán nem ismeri fel, az még nem jelenti azt, hogy elfelejtette: talán egyszerűen csak nem szeretett moziba járni. Az anterográd amnézia kutatása módszertanilag sokkal egyszerűbb. Ebben az esetben a kísérletvezető maga kínálja fel a megjegyzendő anyagot – egy szavakból álló listát, fényképeket, egy történetet –, majd később teszteli, hogy mennyi maradt meg belőle. És ha legtöbbször nem is sok, mégis lehetőséget nyújt annak a kutatására, hogy a különböző fajta információk megjegyzésének képessége ugyanolyan súlyos mértékben sérült-e. A pszichológia egyik főtörvénye itt is alkalmazandó: a kutatás mennyisége egyesek arányában áll a kísérleti hozzáférhetőséggel. A retrográd amnézia kutatását majdnem teljesen kiszorítja az anterográd amnéziára irányuló kísérletek áradata.

De azért azt nem mondhatjuk, hogy egyáltalán nincs jelen. A híres emberek arcait tartalmazó teszten kívül fontos nyilvános eseményekre vagy tévéműsorokra is rá lehet kérdezni, és hangok felismerését is lehet tesztelni. Az eredmények azt mutatják, hogy a Korszakov-szindrómás betegek jobban elő tudnak hívni „régibbi” emlékeket, mint újabb keletűeket, de még az előbbi esetében is jelentősen rosszabbul teljesítenek, mint a kontrollcsoport. Az a néha fellépő benyomás, miszerint a közelmúlt még sértetlenül megmaradt náluk, úgy tűnik, csupán kontraszthatás: valójában abból is sok elveszett.

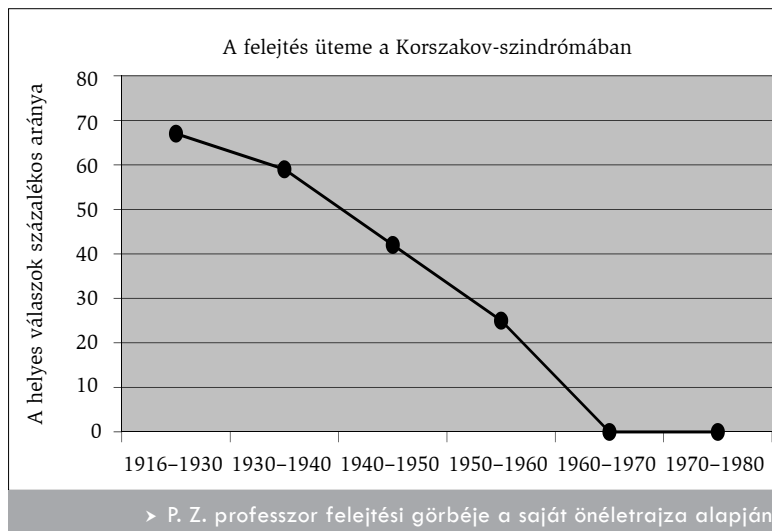
A második fontos eredmény az, hogy a felejtés időgrádiensét mutat: minél közelebbi valami, annál nagyobb a felejtés mértéke. Még ha egy harmincéves periódust vizsgálunk is, amelyből sok minden feledésbe merült, kimutatható a különbség a harminc és a tíz évvel korábbi emlékek között. A Korszakov-szindrómás betegek felismernek egy színészt a karrierje kezdetén készült fotóról, de későbbi fotókról már nem, és könnyebben azonosítanak egy olyan embert, akit negyven évvel ezelőtt közepesen ismertek, mint egy nagyon híres személyt tíz évvel ezelőttről.⁶ Ebből a gradiensből adódóan nem egyetlen nagy „lyukról” beszélhetünk az emlékezetben, hanem a jelenhez közelítve egyre több lyukról.

P. Z. professzor felejtési görbéje

Egyetértés van abban, hogy a Korszakov-szindrómás betegek memóriaavarát tiaminhiány okozza. Bizonyos enzimek, melyek létfontosságúak az agysejtek anyagcseréjéhez és a sejtmembrán sértetlenségéhez, valamint az idegvégződéses körüli védő funkciót betöltő mielinek is a tiamintól függnek. Az agy majdnem annyi tiamint vesz fel, mint amennyi a rendelkezésére áll, ami azt jelenti, hogy az akadozó ellátás gyorsan gondot okoz: az ingerek lassabban vívődnek át, a sejtanyag sorvadni kezd, némely agyi struktúrák mérhetően összezsugorodnak. MRI felvételeken jól látható, hogy a hippokampusz akár 10%-kal is kisebbé válhat. Manapság még mindig sok minden tisztázatlan. Ugyanilyen agyi eltéréseket

lehet felfedezni olyan alkoholistáknál is, akiknek *nincsen* memóriazavaruk. Az összezsugorodott hippokampuszal való kapcsolat sem egyértelmű. A hippokampusz érintett az emlékek tárolásában, így az ezt a szervet érő károsodás megmagyarázhatná a Korszakov-szindrómában szenvedő betegek anterográd amnéziáját. De a korai emlékek *reprodukálásához* nincs szükség sértetlen hippokampuszra: Henry M.-nek nagyrészt eltávolították a hippokampuszát, miközben képes volt ifjúkori emlékeket előhívni.

Az egyik rejtély, amit ez a neurofiziológiai elmélet felvet, az, hogy miért lesz egyre nagyobb mértékű a rombolás, ahogy az egyre újabb keletű emlékek felé haladunk. Az egyik hipotézis szerint az, amit most retrográd amnéziaként észlelünk, valójában már egy régebb óta fennálló anterográd amnézia következménye.⁷ Az alkohol rombolja az idegszövetet, és ezáltal a bevesődés képességét. Könnyen lehet, hogy az alkoholizmusnak már a Korszakov-szindróma akut fázisa előttre visszanyúló hosszú története alatt egyre rosszabbul működött az emlékezet, úgyhogy sok évvel később úgy tűnik, hogy lyukak jöttek létre, miközben valójában arról van szó, hogy az agy

egyre kevesebb emléket tárolt el. Az emlékezetromlás progresszív karaktere egyúttal a grádiensre is magyarázatot adhat. Az alkoholisták és későbbi Korszakov-szindrómás egyén emlékezetére nem a radírozás, hanem inkább az egyre kevesebb írás metaforája illik.

Ezt az elméletet tesztelte a nyolcvanas évek elején egy egyetemi tanár – igaz, nem kutatóként, hanem betegként és kísérleti alanyként –, aki a fiktív P. Z. monogrammal vált ismertté. Z. 1916-ban született. Habár már a harmincas éveitől kezdve keményen ivott, mégis sikerült prominens kutatóvá válnia a természettudomány területén. Több száz tudományos cikket és néhány fontos alapművet írt, meghatározó folyóiratok szerkesztőségének a tagja volt, kongresszusokat szervezett, tanított, doktori dolgozatok témavezetője volt, és a világ minden táján tartott előadásokat. 1979-ben publikálta önéletrajzát. Két évvel később, időközben hatvanöt évesen, egy krízis során akut emlékezetkiesés alakult ki nála. A diagnózis: Korszakov-szindróma. Z. az emlékezetkutatás rendelkezésére bocsátotta magát.

Az első, felületes diagnózis egyébiránt anterográd amnézia volt. Z. nem volt képes listákat megjegyezni olyan szópárokkal, mint például „nyak és só”, ahogy számok és mértani ábrák kombinációját sem. A retrográd amnéziára irányuló teszt – a híres emberek arcai – is komoly mértékű károsodást mutatott ki nála, bár a harmincas és a negyvenes évekből még megmaradt egy s más. A szakterületén betöltött prominens helye és az önéletrajza lehetőséget adott a kutatóknak arra, hogy kidolgozzanak egy szigorúan személyre szabott tesztet. Összeállítottak egy 75 híres tudósból álló listát. A neveket többnyire a professzor önéletrajzából kölcsönözték: közvetlen kollégák, szerkesztőtársak, szerzőtársak és mások, akiről bizonyosan lehetett tudni, hogy Z. valaha jól ismerte őket. A listát három részre osztották: olyan emberekre, akiknek a legfontosabb írásai 1965 előtt jelentek meg, olyanokra, akiknek 1965 körül, és olyanokra, akiknek 1965 után. Megkérték Z.-t, hogy minden egyes névnél mondja meg, mi az adott személy szakterülete, és melyek voltak a legfontosabb tanulmányai. A válaszokra 0, 1 vagy 2 pontot kaphatott. 1 pontot kapott, ha például egy kollégáról meg tudta mondani, mi a szakterülete, de azt már nem tudta, hogy

mivel járult hozzá az adott szakterülethez. Z. egyik kollégája – aki nagyjából egyidős volt velem, és hasonló tekintélyre tett szert a szakterületükön, de nem volt alkoholista múltja – kész volt alávetni magát ugyanennek a tesztnek. Az eredmények magukért beszéltek. Habár Z. saját kollégáiról volt szó, mégis minden tekintetben lényegesen kevesebbet tudott elmondani, mint a kontroll kísérleti alany. Főleg az „1965 utáni” csoportból kerültek ki olyan nevek, akikről egyáltalán semmit sem tudott mondani, de az „1965 előtti” csoportban lévőkről is sok mindent elfelejtett. A legrejtélyesebb ebben az, hogy ugyanezekről a személyekről az 1981-ben fellépő akut Korszakov-szindrómája előtt néhány évvel, az önéletrajzában még számos dolgot el tudott mesélni.

Ezt követően ugyancsak az önéletrajz alapján összeállítottak egy kérdőívet, mely a családtagokkal átélt eseményekre, a konferenciák alatt történetekre, figyelemre méltó kutatási beszámolókra és könyvekre kérdezett rá. Az eredmény azonnal látható. Ahogy előrehaladunk az időben, a helyes válaszok aránya rohamosan csökken, de még egy relatíve érintetlenül megmaradt időszakból, a Z. tizenöt éves koráig keletkezett emlékek esetében sem haladja meg a 70%-ot. A töréspont 1940 és 1950 közé tehető, mikor Z. huszonöt és harmincöt év között volt, és amikor az alkoholizmusa kezdődött: a kérdések csupán valamivel több mint 40%-ára adott helyes választ. A grafikon alját 1960-ban érte el: a negyvenöt és hatvanöt éves kora közötti húsz évről semmit sem tudott elmesélni. Ismétlem: a kérdéseket Z. *néhány évvel* a krízis előtt saját kezűleg papírra vetett önéletrajzából kölcsönözték.

Az az elképzelés, hogy egy Korszakov-szindrómás beteg önéletrajzi emlékezete nagymértékben sérül, miközben a szakmai tudása, amit a szemantikus emlékezet tárol, nagyrészt megkímélve marad, vezetett Z.-vel a harmadik és talán legfájdalmasabb kísérlethez. Saját tudományos cikkeiből és könyveiből emeltek ki harmincöt szakkifejezést. Megkérték Z.-t, hogy definiálja őket a lehető legtöbb példa és részlet megemlékezésével. A kontroll kísérleti alanyal is elvégezték ugyanezt a tesztet. Most is szomorú végeredmény született: sok, Z. által valaha jól ismert fogalom már nem jelentett számára semmit.

A Z.-vel végzett vizsgálatok viszonylagossá tettek néhány leegyszerűsítő dichotómiát. Z. agyának elraktározó képessége már egyáltalán nem működött, de a saját múltjához való hozzáférése is nagymértékben károsodott. És bár a szemantikus emlékezete jobban funkcionált, mint az önéletrajzi emlékezete, kiderült, hogy abból is nagyon sok mindent eltűnt. Egy saját munkáiból tett szóbeli vizsgán – ahogy az utolsó teszt világossá tette – minden bizonnyal megbukott volna. Mindennek alapján valószínűtlen, hogy a retrográd amnézia az anterográd amnézia valamiféle burkolt formája lenne, vagyis annak következménye, hogy az alkoholista emlékezete egyre rosszabbul működik. Az időgrádiens valóban szerepet játszik, de a diagnózis felállítása előtt néhány évvel a legtöbb emlék még hozzáférhető volt. Az akut krízis kritikus pontját elhagyva számos ajtó egyszerre zárult be ebben az emlékezetben. Ez teszi a Korszakov-szindróma közeledtét olyan alattomosná. Enyhe lejtőként indul, amelyet egy szakadék követ.

A Claparède-hatás

A Z.-vel végzett kísérletek, mivel végig egyetlen kísérleti alanyra koncentrálnak, rokonságot mutatnak Korszakov egy évszázaddal korábban publikált esettanulmányaival. Ő is megpróbálta intenzíven feltárni a beteg hátterét, és ily módon pontosítani, hogy az mit jegyez meg és felejt el, és ezáltal olyan megfigyelésekhez jutott, melyek, ahogyan a Z.-vel folytatott kísérletek is, árnyalták az egyszerű dichotómiákat. Abszolút értelemben semmi sem vált működésképtelenné az ily módon sérült emlékezetben, vonja le a következtetéseket Korszakov, még a komoly mértékben, szemmel láthatóan helyrehozhatatlanul sérült bevésődési képesség sem. Ha először jött egy beteghez, és megkérdezte, kicsoda ő, azt a választ kapta tőle, hogy fogalma sincs. De ha pár perccel később újra belépett a folyosón, a beteg már nem úgy üdvözölte Korszakovot, mint egy tökéletesen idegent. Néhány látogatás után már nem kellett elmagyaráznia, hogy ő az orvos, habár a beteg kitarzott amellett, hogy még sohasem találkozott Korszakovval. Láthatóan *valami*

mégis elraktározódott, még ha az a beteg emlékezetének tudatosan nem hozzáférhető részébe is került. Ehhez hasonló megfigyeléseket másutt is megerősítettek. Asile Bel-Airben, Genf egyik pszichiátriai intézetében Édouard Claparède neurológus megpróbált kísérleti bizonyítékot szolgáltatni erre a „tudattalan emlékezetre”. Egy 1900-ban felvett, negyvenhét éves, Korszakov-szindrómás nő még rendelkezett a korábbi ismereteinek nagy részével, például tudta Európa fővárosait, de emellett súlyos anterográd amnéziában szenvedett. Az öt naponta ellátó nővér idegen maradt számára („Asszonyom, kit tisztelhetek önben?”), az orvosokhoz hasonlóan, akik már évek óta kezelték.⁹ Claparède-et az a kontraszt foglalkoztatta, ami aközött állt fenn, amiről a nő azt *állította*, hogy nem tudja, és aközött, amit igenis tudnia *kell*ett: annak a bizonyos ismeretlen nővérnek mégiscsak olyan kérdéseket tett fel, amiket egy nővérnek tesz fel az ember; nem tudta elmondani, hol van a mellékhelyiség, de simán odasétált; azt mondta, hogy nem ismeri ki magát az intézmény folyosóin és termeiben, de könnyedén odatalált bárhová. Az egyik mindennapi vizit során Claparède egy rajzszöveget rejtett el a kezében. A nő megszúrta vele magát, de aztán gyorsan elfelejtette az esetet. A következő nap az orvos újból nyújtotta a kezét, most rajzszög nélkül, mire a nő ösztönösen visszahúzta a sajátját. Az orvos kérdésére, hogy miért utasította el a kézfogást, megrökönyödötten azt felelte: „Csak jogában áll az embernek visszautasítani egy kézfogást?” Mikor Claparède tovább erősködött, a nő azt kérdezte:

- Nincs véletlenül egy rajzszög a kezébe rejtve?
- De asszonyom, miért gondolja, hogy meg akarom szúrni?
- Ez csak úgy felmerült bennem. Tudnia kell, hogy előfordul, hogy valaki rajzszöveget rejt a kezébe.¹⁰

Tehát egyetlen pillanatra sem ismerte fel emlékként ezt a gondolatot. Mégis, azok a tapasztalatok, amelyek elraktározódnak, de tudatosan mégsem hozzáférhetőek, néha hatást gyakorolnak a gondolkodásra és a tapasztalásra. E jelenséget később Claparède-hatásnak nevezték el, és azóta részévé vált annak az elmé-

letnek, amely 1985 óta „implicit emlékezetként” ismert.¹¹ Ahogy Claparède után fél évszázaddal Henry M. esetéből is kiderült, egy súlyos anterográd amnéziában szenvedő egyén is képes lehet bizonyos képességek elsajátítására (az ő esetében a tükörrajzolásra), vagy képes lehet személyekről vagy helyekről öntudatlan tudást elraktározni. A retrográd amnézia fennállásakor is több dolog megkímélődhet, mint ami a beteg számára hozzáférhető, ahogy egy agyhártyagyulladás következtében kialakult súlyos emlékezetkiésésben szenvedő rendőr esetéből is kitűnik.¹² A férfi elfelejtette nászútjának a helyszínét, a három gyerekének a születését, a karrierjét, a korábbi otthonait és autóit, a barátait. Szolgálati idejéből csak arra emlékezett, hogy Egyiptomban állomásoztak, de hogy pontosan mit csinált ott, vagy miket élt át, az nyomtalanul eltűnt. A fertőzés majdnem mindent teljesen kitörölt. A Claparède-hatás akkor lépett fel nála, amikor egy MRI vizsgálatnak próbálták alávetni. Pánikrohamot kapott, ami miatt félbe kellett hagyni a vizsgálatot. Azt mondta, hogy amikor az alagútba betolták, olyan volt, „mintha egy piramisba ment volna be”.¹³

Korszakov idejében még nem léteztek azok a fogalmak, mint önéletrajzi emlékezet és szemantikus emlékezet, Claparède-hatás vagy implicit emlékezet. De a genfi hölgyről, Henry M.-ről vagy a brit rendőréről készült megfigyelések megerősítették volna abbéli meggyőződésében, hogy még a legsúlyosabban sérült emlékezetben is megmarad valami, valami felejtethetetlen, amire azonban már nem lehetséges visszaemlékezni.

6. A KOLLÉGÁJÁNAK TÁMADT EGY REMEK ÖTLETE: AZ ÖNÉ

Jules Verne eredetileg 1865-ben megjelent, *Utazás a Holdba* című regényében három úr egy kapszulában fellöveti magát a Holdra.¹ A valaha épített legnagyobb ágyú lövi ki őket. A fedélzet nem nélkülöz minden lakályosságot: díványok vannak benne, gázláng világítja meg a helyiséget, és az utasok több hónapra elegendő borpárlatot visznek magukkal. Két vadászkutya is utazik velük – talán még hasznukat vehetik a Holdon. Sajnos az egyik kutya, akit Őrzőnek hívnak, a kilövésnél fájdalmasan beütötte a fejét, azóta egy kicsit kedvetlen. A következő reggel pedig élettelenül fekszik a földön. Szomorú dolog. De mit csináljanak a tetemmel? Nem lehet csak úgy kinyitni egy hajóablakot, hogy kilökjék a kutyát a fedélzetről: a kapszulából nem szabad kiszöknie a levegőnek. De bent sem tarthatják. Úgy döntenek, hogy mégis vállalják a kockázatot: két úr egy pillanatra kinyitja az egyik padlóba vágott csapóajtót, a harmadik pedig a végtelen űrbe löki Őrzöt.

Senki sem számított arra, ami ezután történt. Néhány nappal később az egyik férfi az ablakon kinézve legnagyobb rémületére megpillantja a kutyát. Elfelejtették, hogy bármit is dob ki az ember az úrben, továbbra is ott fog lebegni. A halott kutya később is a legalkalmatlanabb pillanatokban jelenik meg a hajóablak előtt.

Léteznek ehhez a kutyához hasonló *emberek* is.

Kizárjuk őket az életünkből, azt reméljük, hogy soha többé nem látjuk őket, nem akarjuk, hogy többé bármi közünk legyen hozzájuk, mégis folyton felbukkannak az életünkben, sohasem akarnak ténylegesen eltűnni.

Gyakran gondoltam már arra, hogy valamelyik munkámban felhasználom ezt a metaforát, de sohasem tudtam megszabadulni attól a nyugtalanító érzéstől, hogy valahol már olvastam. Talán Rudy Kousbroeknál? Vagy Hoflandnál? Sehol sem bukkantam a nyomára.² De nem akarok plagizálni, még véletlenül sem. Ezt a metaforát használva azt kockáztatom, hogy magam is a felejtés egy szokatlan formájának esem áldozatul, melyet „kriptomnéziának” hívnak: valakitől olvasunk vagy hallunk valamit, majd valamikor később pontosan ugyanarra a gondolatra jutunk, de időközben elfelejtjük, hogy valaki mástól vettük.

A kriptomnézia, szó szerint „rejtett emlék”, elég gyakori jelenség. Valaki például meg van arról győződve, hogy maga gondolta ki valamire a megoldást, amit már valójában valaki más is javasolt egy korábbi értekezleten. Kriptomnézia lehet a magyarázata annak a plasztikai sebészeti folyóiratban megjelentetett, „egy új műtéti eljárásról” szóló cikknek is, mely egy olyan eljárást ismertet, amely már évek óta a sebészképzés részét képezi.³ Hétköznapibb példák a kriptomnéziára: egy „új” koktél, egy recept vagy egy gyakorlat a kosáredezésre.⁴ Kollégák között keserű konfliktusokat okozhat, hogy az emberben időnként mások ötlete merül fel.

George Harrison nevéhez köthető a kriptomnézia leghíresebb esete, akinek 1969-ben írt, *My Sweet Lord* című száma világszerte a toplista első helyére került. Erre a Chiffons együttes zenei kiadója plágium vádjával bíróság elé idézte Harrisont, mondván, hogy a strófák dallama majdnem teljesen megegyezik a Chiffons 1963-as, *He's So Fine* című slágerének dallamával. Harrison beismerte, hogy

ismeri a szóban forgó dalt, de tagadta, hogy lemásolta volna azt. A bíró, aki talán kedvtelésből foglalkozott pszichoanalízissel, az ítélet megfogalmazásában ügyelt Harrison érzéseire: az ítélet szerint ebben az esetben a „Harrison tudatalatti emlékeiből való nem szándékos másolás” esete kell hogy fennálljon.⁵ Szándékos vagy sem, attól még másolás marad: Harrisont bő fél millió dollárnyi szerzői jogdíj megfizetésére kötelezték. Később, hogy megszabaduljon ettől a nyúgtól, megvette a *He's So Fine* című szám jogait. Aki ráklikkel a YouTube-on, el is énekelheti azt a *My Sweet Lord* szövegével.

Az elmúlt húsz év pszichológiai szakirodalma a kriptomnéziát az „öntudatlan plagizálás” értelmében használja. Ez nem helyénvaló. Az öntudatlan plagizálás lehet a kriptomnézia *következménye*, de nem esik vele egybe. Az azonosítás nem méltányos a kriptomnézia fogalmának gazdag múltjával szemben.

Subliminális emlékezet

1900 körül egy megfigyelésekből és észlelésekből álló, figyelemre méltó gyűjteményre kerestek magyarázatot és elnevezést. A legtöbb feljegyzés spiritiszta szeánszok alatt és haldoklók ágya mellett gyűjtött beszámolókon alapul. 1894 decemberében a genfi főiskolai tanár és pszichológus, Théodore Flournoy megismerkedett Hélène Smith médiummal, aki civilben eladóként dolgozott egy selyemüzletben. Flournoy részt vett egy egész sor szeánszon, hogy megvizsgálja, a nő által továbbított üzenetek természetfeletti eredetűek-e. A nő transzállapotban mesélt egy Marson tett látogatásról, sanszkritul beszélt, és ófranciául társalkodott Marie Antoinette udvartartásának tagjaival. Némelyik szeánsz során eltűnt tárgyak helyét mutatta meg. Flournoy 1900-ban publikálta a megfigyeléseiről készített jelentését⁶ – ami egyúttal a Smith és Flournoy közti szívélyes kapcsolat azonnali végét jelentette.

Flournoy teljes mértékben meg volt arról győződve, hogy a médium minden megnyilvánulását meg lehet magyarázni pszichológiai folyamatokkal, mindaddig, amíg az ember elfogadja azt, hogy

a személy maga nem mindegyik folyamathoz fér hozzá tudatosan. Smith teljesen jóhiszemű volt, de minden, amit továbbadott, a saját elméjéből származott. Egyik nap elveszítette a melltűjét. Kedves emlék volt számára, így feladott egy hirdetést az eltűnt tárgyak rovatában. De nem érkezett rá válasz. Tíz nappal később egy szeánsz alatt rendkívül pontos iránymutatások érkeztek a bross fellelhetőségéről: a Rue des Bainsra vezető gyalogúton található, a fehér kőtől egy méterre nyugati irányban. Az egész társaság nyomban fel is kerekedett egy lámpással, és megtalálta a brosst a mondott helyen, a fehér kőnél. Flournoy ezt a „kriptomnézia” egy esetének tartotta – ez a szakkifejezés első felbukkanása a szakirodalomban.⁷ Smith önkéntelenül is érzékelhette, hogy leesik a bross, de az erre vonatkozó emlékek csak transzállapotban voltak képesek utat találni a tudatába. A XIV. Lajos udvarában zajló életről szóló részletes elbeszélései is a kriptomnéziával magyarázhatók: ébrenlét alatt nem tudta előhívni azt, amit valaha fiatal lányként enciklopédiákban és történelmi értekezésekben olvasott, azonban transz alatt igen.

Flournoy a kriptomnézia fellépésében Frederic Myers elméletének a beigazolódását látta. Ez a hírneves brit tudós, aki 1882-ban a Society for Psychical Research társalapítója volt, az emberi elmét szubliminális és szupraliminális énré osztotta. Csak a határ (*limen*, lélektani küszöb) felett található információhoz fér hozzá a személyes tudat. A „szubliminális” elnevezés a pszichológiai szókészlet sokkal ismertebb adaléka, amely tovább él a szubliminális üzenetek elméletében: ezek olyan ingerek, melyek túl rövidek vagy túl gyengék ahhoz, hogy tudatosan észleljük őket, de amelyek mégis eljutnak az elméig. Ami Smith-tel, a médiummal megesett, írja Flournoy, tökéletesen beleillik a Myers által összegyűjtött esetek közé, „amelyekben egy szubliminális észlelésre (vagyis olyan észlelés, ami azonnal regisztrálásra került anélkül, hogy a rendes személyiség észlelte volna) irányuló emlék álombeli kinyilatkoztatásként vagy az automatizmus hasonló formájaként jelenik meg”.⁸ 1903-ban aztán maga Myers is definiálta a „kriptomnéziát”, mely szerint az „a szupraliminális én által elfeledett eseményekre irányuló elsüllyedt vagy szubliminális emlék”.⁹

Orvosok is előhozakodtak olyan megfigyelésekkel, melyek, úgy látszik, egyedül a kriptomnéziával magyarázhatóak. 1902-ben Freeborn doktor a *Lancet*-ben beszámolt egy hetvenéves nő esetéről, aki lázas delírium alatt hirtelen hinduul kezdett beszélni, amely nyelven négyéves kora óta nem beszélt, és még csak arra sem emlékezett, hogy valaha beszélte ezt a nyelvet.¹⁰ Felépülése után a hindu nyelv ugyanúgy hozzáférhetetlenné vált számára, mint a betegsége előtt. Freeborn egyik kollégája a kommentárjában azt írta, hogy ez egy Coleridge által említett esetre emlékezteti: egy tanulatlan cseléd lány egy lázroham alatt órákon keresztül görög és héber szöveget mondott fel – később kiderült, hogy fiatal lány korábban egy lelkésznél szolgált, akinek szokása volt hangosan olvasni. Ezekben az esetekben az „elfelejtett emlékek” mégis elhatoltak a tudatig, ám legtöbbször csak ideiglenesen.

A kriptomnéziának akkor még semmi köze sem volt a plágiumhoz. Természetfeletti eredetűnek tűnő jelenségek magyarázatául szolgált. A magyarázat szerint ezek valójában olyan emlékek következményei, melyek csak különleges körülmények között – álom, tranz, delírium – jutnak el a tudatig. A 20. században a parapszichológia a pszichológia margójára került. A kriptomnézia azonban maradt, megőrizve a felismerést, hogy az emlékek ideig-óráig eltűnhetnek a tudatból, majd a visszatérésükkor már nem emléként ismerjük fel őket. A pszichoanalitikusok lelkesen veszik fel a felejtésméleteik közé a kriptomnéziát. Maga Freud már 1901-ben megtette ezt, miután személyesen is találkozott a kriptomnéziával. Az esetről beszámol *A mindennapi élet pszichopatológiája* című művében. Freud Wilhelm Fliess nevű barátjának elmesélte, hogy épp arra a belátásra jutott: minden egyén biszexuálisként kezdi az életét. Fliess erre sértetten reagált: „Én ezt már huszonkét évvel korábban mondtam neked Boroszlóban, amikor azt az esti sétát tettük. Akkor hallani sem akartál erről.”¹¹ Freud nem tudott visszaemlékezni erre a beszélgetésre, de a hét folyamán minden újra az eszébe jutott. „Azóta – tette hozzá nagylelkűen – sokkal toleránsabb vagyok, amikor valahol az orvosi szakirodalomban a nevemhez köthető kevés ötlet egyikével szembetalálkozom, ám a nevemre való utalást sehol sem találom.”¹² Mindenesetre ezek sze-

rint Freud hírneve, miszerint harcosan őrködik ötletei prioritása felett, nem tőle ered.

A pszichoanalízisben a kriptomnézia egyelőre csak egyre titkosabbá vált. Egy 1934-es pszichológiai szótár a kriptomnéziát a következőképpen definiálta: „olyan emlékezetállapot, amelyben az eredeti tapasztalatok öntudatlan indítékok hatására elfelejtődtek, és ezáltal látszólag új kreációk jelennek meg, melyek nélkülözik az emlék tulajdonságait.”¹³ A felejtésen kívül tehát most még az „öntudatlan indítékok” mibenléte is magyarázatra szorul.

Kriptomnézia: a kísérlet

Mikor Pierre Vinken, neurológus és könyvkiadó, 1982-ben székfoglaló előadását a plágium, a prioritás adta konfliktusok és a jogtalan tulajdonítások kérdésének szentelte, beszélt az „öntudatlan plágiumok” lehetséges magyarázatáról is. A kriptomnéziáról a következőket mondta: „Hiányzik a megnyugtató magyarázata, de éppen a rejtélyesség e jelenség egyik ismertetőjegye.”¹⁴ Szerencsére a pszichológia nem szívesen hagyja megoldás nélkül a rejtélyeket, így 1989-ben megtörténtek az első próbálkozások arra nézve, hogy kísérleti úton fogást találjanak a kriptomnézián. Két amerikai pszichológus, Brown és Murphy kidolgozott egy koncepciót, melyet nagy vonalakban a későbbi kutatók is megőriztek.¹⁵ Az első összejövétel alkalmával a kísérleti alanyok azt a feladatot kapták, hogy hozakodjanak elő ötletekkel. Ez lehetett valami teljesen egyszerű dolog is, például az, hogy mondjanak példákat egy adott kategórián belüli dolgokra; de olyan kísérleteket is végeztek, melynek során a résztvevőknek egy bonyolult orvosi kérdés megoldásáról kellett konzultálniuk. A néhány héttel vagy hónappal későbbi második összejövételen arra kérték a résztvevőket, hogy nevezék meg, az előző alkalommal melyek voltak a saját ötleteik. A harmadik és egyben utolsó összejövételen pedig azt a feladatot kapták, hogy olyan ötletet mondjanak, melyek korábban még nem merültek fel. Az elmúlt húsz évben több tucat kísérletet végeztek ezen irányvonalak mentén. Az eredmény minden alkalommal az volt, hogy

a résztvevők a második összejövetelkor hajlamosak voltak mások ötleteit a sajátjaikként bemutatni, vagy a harmadik összejövetelkor olyan ötletekkel előállni, melyeket ők maguk újnak tartottak, de valójában már korábban elhangzottak, legtöbbször valaki más szájából. Mindennek az oka nem vezethető egyszerűen vissza valamilyen plágiumra, mert az is előfordul, hogy valaki egy saját ötletet tulajdonít valaki másnak – igaz, számukat tekintve ezek az esetek a közelébe sem érnek annak, amikor valaki mások ötleteit tudja be a magáénak. A szándék gyakran teljesen őszinte. Még akkor is, ha a kísérleti alanyok szép összeget kereshetnek azzal, hogy az ötletet a megfelelő forráshoz kapcsolják (és mindezt előre tudják), nemritkán önmagukat adják meg mások ötleteinek forrásaként.¹⁶ Az őszinteség nem azonos a pártatlansággal. Az elkerülhetetlen következtetés: minden egyénnek külön-külön az a benyomása kell legyen, hogy a kriptomnézia valami olyasmi, amiben elsősorban a kollégái szenvednek. Aki ismételten úgy látja önmagát, mint akinek megfúrnák az ötleteit, óhatatlanul úgy érzi magát, mint a becsületes ember a rablók között.

Ennek a fajta kísérletnek a sablonját a „forrásamnéziára”, azaz az emlékek eredetének elfelejtésére irányuló jóval régebbi kutatástól kölcsönözték. A forrásamnézia okozhatja azt, hogy egy nemrég hallott saftos pletykát továbbmesélünk a kollégáinknak, az egyik után a másiknak, mígnem végül annak a kollégának is, akitől a pletykát hallottuk (és aki akkor, most már hirtelen újra emlékszünk rá, a lelkünkre kötötte, hogy ne adjuk tovább). A kriptomnézia valami mást takar. A forrásamnéziánál csupán azt felejtjük el, hogy kitől hallottuk vagy hol olvastuk az adott dolgot, de azt nem, hogy volt valamilyen forrás. A kriptomnézia tiszta, autentikus esetenél az utóbbit is elfelejtjük. Az a pompás ötlet, elgondolás, a tudatunkban hirtelen felbukkanó szerencsés gondolat valóban az emlékeinkből származik, csak nem ismerjük fel emlékként.

Természetesen igaz az, hogy azért, hogy elfelejtjük, ki vagy mi volt a forrás, ugyancsak közel kerülünk mások ötletei lenyúlásának művészetéhez. A kutatásokból az is kiderül, hogy a forrásamnéziát elősegítő tényezők egyben növelik a kriptomnézia előfordulásának az esélyét is. Ha a forrásszemélyek valamilyen tekintetben nagyon

hasonlítanak egymásra, mert például mindannyian egyetemi társak, ez is gyakrabban vezet kriptomnéziához. Az illető neme is meghatározó: a nők könnyebben tartják egy másik nő ötletét a magukénak, és a férfiak is egy férfiét. Szerepet játszhat az úgynevezett *next-in-line* („a következő a sorban”) hatás is: aki nem sokkal előttünk kapott szót a brainstorming alatt, annak egy kicsivel nagyobb esélye van arra, hogy eltulajdonítjuk az ötletét, valószínűleg azért, mert akkor már gondolatban a saját ötletünkkel foglalkozunk. Azok az ötletek, melyek kaotikus körülmények között repkednek az asztal felett, például egy brainstormingon vagy egy zavaros megbeszélésen, ugyancsak nagyobb eséllyel kerülnek illetéktelenek kezébe.

De a kriptomnéziát elősegítő tényezők közül messze a legerősebb az, amikor a résztvevőket megkérik, hogy javítsák ki a bemutatott ötleteket.¹⁷ Semmi sem választja el a jogos tulajdonost az ötletétől olyan gyorsan és hatékonyan, mint egy bármily csekély kiegészítés vagy egy jelentéktelen változtatás: már néhány hét is elegendő ahhoz, hogy az „egy kicsit az enyém is”-tól az ember eljusson az azt illető teljes bizonyosságig, hogy a saját ötletét javította ki.

From Abba to Zappa

Ezek a tényezők visszaköszönnék a hétköznapi kriptomnéziánál is, vagyis azoknál az eseteknél, amelyek a laboratóriumon kívül történnek meg, de gyakran meggyőző dokumentáció társul hozzájuk. A kilencvenes években esett meg az alábbi Steve Vai gitárossal, aki tizenkilenc évesen lépett fel először Frank Zappa együttesében, majd később szólózenész lett, és olykor közreműködőként is fellépett neves turnézó együttesekkel.

A turnék alatt, mesélte Vai, általában igyekszik a következő albumára új számokat írni.¹⁸ Ez egy rakás kéziratot eredményez, amit otthon szétválogat aszerint, hogy mi használható belőle. A *Fire Garden* (1996) felvételekor a papírhalomból a kezébe akadt egy darab, amely homályosan ismerős volt számára, talán azért,

gondolta, mert már játszottá valamikor. A saját kézírásával volt lejegyezve. Vai úgy döntött, felhasználja a *Fire Garden Suite*-ben. A felvétel után elküldte a számot egy barátjának, aki gyorsan válaszolt neki. „Hallottam, hogy átvettél egy részt a *Chess*ből, Tim Rice musicaléből.” Vai: „Mire gondolsz? Én semmit sem vettem át!” A barát: „De igen, ez egy szám a *Chess*ből, »Bangkok« a címe.” Vai a lemezgyűjteményéhez rohant, feltette a *Chesst*, és hangról hangra viszonthallotta a „saját” dallamát. „I almost dropped dead.” Egy szám egy musicalből, ráadásul amit az a bizonyos „what’s his name, this gay from Abba” írt (a „Bangkok” című szám szerzője Björn Ulvaeus).

„How the *hell* did this happen?” – tűnődik Vai. Majd eszébe jut, hogy David Lee Roth, a Van Halen énekes, a zenekaré, amelyben ez idő tájt Vai játszott, a turné alatt egy felvételt nyomott a kezébe, a rajta található zenét a hangszerek átszerelése alatti szünetben akarta vele eljátszatni. Vai lekottázta a zenét, de a dolog ennyiben maradt, sosem játszottá el, és az átírat a papírhalom közé került. Barátjának köszönhetően Vai éppen hogy megúsza, hogy olyan kínos helyzetbe kerüljön, mint George Harrison. A „Bangkok” című számot már nem lehetett levenni az albumról, addigra már készen volt a *Fire Garden* mesterkópiája, nem volt más hátra, mint engedélyt kérni „what’s his name”-tól az Abbából, és kifizetni a jogdíjakat.

Itt a különböző tényezők olyan összejátszásával van dolgunk, amellyel szemben még egy olyan becsületes ember, mint Steve Vai is kis híján alulmaradt. Először is már a kazettán található zene eredete is tisztázatlan volt – ez a forrásamnézia kezdete. Ezt követően Vai lekottázta a dallamot, amihez kétségkívül gyakran meghallgatta a szalagot, hogy jól a fejébe vésődjön. Aztán a zeneszám a saját kézírásával volt lejegyezve. Amikor, meglehetősen hosszú idő elteltével, az átírat újra előkerült, az a tény már háttérbe szorult, hogy ennek a számnak más az eredete, mint a papírhalomban található összes többinek. Én hiszek neki.

Ami marad, az az Ön ötlete

Ám a kriptomnéziát elősegítő tényezők azonosítása nem azonos annak magyarázatával. Tulajdonképpen mi történik a kriptomnézia során?

Képzelve el, hogy előző héten részt vett valamilyen bonyolult kérdésről tartott értekezleten, ahol Ön előállt egy értelmes megoldással. A beszélgetés azonban tovább folytatódott, nem haraptak rá az Ön ötletére, egy kolléga pedig egy másik megoldással hozakodott elő, és úgy döntöttek, hogy először megpróbálják azt megvalósítani. A következő megbeszélésen kiderült, hogy az a megoldás nem működik. Szerencsére a kollégájának időközben támadt egy másik ötlete, egy jobb ötlete, egy *remek* ötlete: az Öné. Ön gyorsan végignéz az asztal körül ülőkön. A legnagyobb megdöbbenésére azt látja, hogy Ön az egyetlen, akinek feltűnik, hogy ez eredetileg az Ön ötlete volt. Mi játszódott le a kollégája agyában?

Az efféle esetek a kétfajta, a szemantikus és az önéletrajzi emlékezet között húzódó különbség következményei. A szemantikus emlékezet olyan anyagot tartalmaz, amit inkább neveznénk „ismeretnek”, mint emlékezetnek: az, hogy tudjuk, mit jelent az „inkubálás”, hogy hangzik a Pitagorasz-tétel, hogy hívják az Anglia és Franciaország közötti tengersizost. Valaha elsajátítottuk ezeket az ismereteket, de a legtöbb esetben a tanulás körülményeit időközben elfelejtettük. Szinte senki nem képes felidézni, hogyan és mikor tett szert arra a tudásra, hogy Stockholm Svédország fővárosa.

Az önéletrajzi emlékezet viszont éppen hogy az átélt élményeket próbálja rögzíteni. Ez a fajta emlékezet nagyon is rögzíti az általunk átélt események körülményeit, vagy legalábbis hősies kísérletet tesz rá. Az idő múlásával sok minden kitörlődhet, de gyakran még meg tudjuk mondani, hogy hol történt egy bizonyos esemény, kik voltak jelen, este volt vagy nappal, otthon, a szabadban vagy a munkahelyünkön voltunk-e. Az önéletrajzi emlékezetből rekonstruált információk legtöbbször rendelkeznek kontextussal.

Amikor Ön a korábbi értekezleten ismertette a saját megoldását, egy rövid ideig még Ön is része maradt a kollégája emlékének, melyet az önéletrajzi emlékezetében a javasolt megoldásról alkotott. Maga a megoldás azonban a szemantikus emlékezetébe került, ahol azzal a tudással került kapcsolatba – Önnel, a gyorsan halványuló kontextussal együtt –, amely az adott bonyolult problémára vonatkozott.

A kriptomnézia tehát nem egyszerűen a halványuló emlékezet következménye. Azáltal jön létre, hogy az emlékezet egy másik része – a kollégánál a szemantikus emlékezet, George Harrisonnál és Steven Vainál a zenei emlékezet – éppenséggel nagyon *jól* megjegyzett valamit. A különböző emlékezetfolyamatok közti diszkrépancia hozza létre a kriptomnéziát. Ha a kérdéskört tágabb, evolúciós viszonylatban nézzük, akkor van, ami mellette szól. Egy problémával való szembesülésnél az egyén és a csoport túlélése szempontjából annyira nem életbevágó azt megjegyezni, hogy *ki* vetette fel legutóbb azt az ügyes megoldást. Sokkal fontosabb arra emlékezni, hogy *mi* is volt az pontosan.

7. A NEUROLÓGIA GALILEIJE

1847-ben bekövetkezett halála után Arthur Ladbroke Wigan angol háziorvos újra a feledés homályába veszett, ahonnan élete egyetlen számottevő ötletének és az abból született egyetlen könyvének köszönhetően egy ideig sikerült kiszabadulnia. Egyetlen ötlete abban állt, hogy a jobb és bal agyféltekénk nem egy szerv két része, hanem két egymástól független agy saját érzelmekkel, gondolatokkal és benyomásokkal. A szóban forgó könyv a *The Duality of the Mind* (Az elme kettőssége), amelyben Wigan minden általa talált pszichiátriai és neurológiai bizonyítékot összegyűjtött.¹ A könyv 1844 őszén jelent meg, és rövid időre magára vonta az orvosi világ figyelmét.

De ezután minden homályba vész. Először is maga Wigan, akiről egyetlen portré sem került elő. A személyes tárgyai közül is csak egy levél maradt fenn, továbbá a Royal College of Surgeon regiszterében található aláírása. A neve azonban nem bukkan fel korabeli levelekben, naplókban vagy autobiográfiákban. Nem hagyott maga után végrendeletet, sőt még azt sem tudjuk, hol lett eltemetve.

Homály fedi a könyvét is: óriási ritkaság, egész Angliában egyedül a cambridge-i könyvtárban található egy példány, holland könyvtárakban hiába is keresnénk. Antikvár példányai csillagászati összeget érnek.²

Ám még ennél is nagyobb homály övezi a két agyról alkotott tanítását. A recenziók a legjobb esetben is visszafogottan mondtak róla véleményt, gyakoribb volt, hogy leereszkedően és szarkasztikusan. Az első ismertető után – amelyekből kevesebb mint egy tucat volt – senki sem tért rá vissza. Wigan egyetlen ötletének még az is alig adatott meg, hogy tudománytörténeti kuriózumként, neu-

rológiai kézikönyvek lábjegyzeteként maradjon fenn. Művét újra benőtt csapásnak sem tekinthetjük, hiszen jóformán utat sem vágott magának.

1969-ben azonban valami különös történt a *The Duality of the Mind* című könyvvel. Egyszer csak fényt gyújtottak felette, néhány kéz gyorsan átlapozta, majd ugyanolyan hirtelen, ahogy jött, kialudt a fény. Mindennek indítéka az amerikai Roger Sperry *split brains*re irányuló kísérletsorozata volt. Sebészeti úton kettéválasztott agyféltekékkel rendelkező embereken véghezvitt kísérletek igazolták, hogy bizonyos szintig mindkét agyfélteke a funkciók saját repertóriumával rendelkezik. Sperry egyik tanítványa, Joseph Bogen Wiganban vélte megtalálni az agyfélteki szakosodás elméletének előfutárát.³ Wigan hirtelenjében fantasztából úttörővé lépett elő. Rehabilitációja azonban rövid életűnek bizonyult: amikor gyors vizsgálódás után kiderült, hogy Wigan egészen másra gondolt a két aggyal összefüggésben, a *The Duality of the Mind*ot újra becsukták.

Nagy vonalakban ez volt Wigan és elmélete sorsa. Könyve – legalábbis annak 1985-ös reprintje – három este óta fekszik előttem az asztalon az íróasztali lámpám csekély fényében. Csodás esték ezek. A szerző nagy empátiával jegyezte le pszichiátriai esettanulmányait, és legalább olyan magával ragadóan, mint Oliver Sacks. Az önéletrajzi részek meghatóak: Wigan érzékeny megfigyelője volt a saját lelkében zajló eseményeknek, és megvolt ahhoz a bátorsága, hogy a kínos dolgokat is megossa az olvasóval. A pácienseiről elmesélt történetek bizonyítják, hogy praktizálásának hosszú évei alatt nyitva tartotta a szemét, és mindent jól megfigyelt. De ami az olvasás során igazán megragadja az embert ebben a könyvben, az az, hogy miként tud egyetlen ötlet, ha igazán hiszünk benne, mindent behálózó alapelvvé válni. Az elmúlt negyed évszázadban, avatja be Wigan az olvasókat bizalmasan az előszavában, napról napra érezte, ahogy a két agyról alkotott hipotézise feltételezésből teljes meggyőződéssé érik. Olvasóként tudjuk, hogy valami egészen más dolog történt: a kettős agy volt Wigan számára az egyetlen lehetőség, hogy megértsen valamit magából és a világból.

Mindkét agy saját emlékezettel rendelkezik. De a két emlékezet nem jelenti minden további nélkül a teljesítőképeség megkétsze-

reződését is. A két agy közül egyiknek sincs hozzáférése a másikhoz, így lényegében dupla emlékezetvesztésről van szó. Mindegyik agy saját meglátása szerint szelektál, értelmez és regisztrál, és saját törvényei alapján felejt. Az egyik agy tapasztalatait és élményeit nem osztja a másik agy. Két sértetlen és egészséges agy esetében a két emlékezet közti diszkrepanciák korlátok között maradnak. Úgy is mondhatnánk, hogy túl nagy szabálytalanságokat nem tartalmazó kettős könyvelést vezetnek. Csak ha az egyik agyat megtámadja valami, vagy mindkét agy beteggé válik, lépnek fel problémák. Akkor megtörténhet, hogy a beteg agy fellázad, és át kell adnia a vezetést az egészséges agynak, ami az illető cselekedeteire és tapasztalásaira nézve fatális következményekkel jár. Wigan bizonyítékként szolgáló anyagai javarészt ebből a némileg morbid légkörből származnak. Motiváció nélküli gyilkolási vágy, érthetetlen személyiségváltozások, hallucinációk, obszcén impulzusok – látzólag a semmiből érkeznek és kerítik hatalmukba a beteget, de valójában egy beteg agyból erednek, melyet korábban egy egészséges, erős akaratú, erényes agy biztonsággal kontroll alatt tudott tartani. Ami úgy tűnt, hogy elfelejtődött, sőt úgy tűnt, hogy egyáltalán *jelen sincs*, most mégis tiszteletét teszi a tudatban. Wigan a két agy elméletével próbált rendet teremteni a patológiai jelenségek között, melyeket két generációval később egy másik tengely mentén osztottak fel: a tudatos és az öntudatlan között feszülő ellentét alapján.

Az autodidakta

Az a kevés, amit Wigan életéről tudunk, azokból az írásokból származik, amelyeket az 1843 és 1845 között megjelenő *Illustrated Magazine* számára írt álneven.⁴ Itt olvashatjuk, hogy a tizenöt éves Arthur Wigan a 18. század legutolsó hetén érkezett Londonba. Ott valószínűleg tanoncnak állt valakinél, aki már orvosi praxissal rendelkezett – ám ezt nem állíthatjuk teljes bizonyossággal, mert Wigan mindig elég szűkszavú, ha a képzéséről van szó. A *Duality*ben elismeri, hogy a hivatalos orvosi képzés híján tudása folyamatosan

cserben hagyta, bár ő maga főként az előnyét látta ennek, mert így elkerülte annak a kockázatát, hogy átvegye a professzorok be-
rögződéseit. Talán a fiatal Wigannak problémái voltak a tekintély
elfogadásával, ahogyan ezt ma neveznénk: kevéssé tűnik nyitott-
nak az idősebb és tapasztaltabb orvosok jó tanácsaira. Amikor még
gyakorló orvosként dolgozott, írja a *Duality*-ben, Angliában veszett-
ségjárvány dúlt.⁵ Akit megharapott egy kutya, azt a tanácsot kap-
ta, hogy a sebet mélyen vágassa ki. Wigan maga is ellátott ilyen
sebeket, de egyre nagyobb ellenérzéssel; meg volt győződve róla,
hogy veszettség mint olyan egyáltalán nem is létezik. Elárasztotta
az újságok szerkesztőseit cikkeivel, melyekben kifejtette, hogy a
veszettség éppolyan babona, mint korábban a boszorkányság. Mi-
vel senki sem hitt neki, felajánlotta, hogy ő maga szolgáltat bizo-
nyítékot: megharaptatja magát egy veszett kutyával. Már minden
készen állt a kísérletre, bepólyálta a kezét, egy kis részt kihagyva,
amibe a kutya belekaphat. Csak az utolsó pillanatba hagyta magát
lebeszélni.

1807-ben tagja lett a Royal College of Surgeon-nek. Beköltözött
Cleveland, a londoni háziorvos rendelőjébe, 1813-ben elvette a lá-
nyát, Lydiát, és családot alapított. Cleveland halála után átvette a
praxisát. 1829-ben a család Brightonba, az akkoriban gyorsan fejlő-
dő fürdőhelyre költözött, mely egészségügyi okok miatt akkoriban
vált közkedvelté a londoni középosztály körében. A praxisa mel-
lett nyitott egy ingyenes járóbeteg-rendelőt a legszegényebbeknek
szánt orvosi ellátással. A *Brighton Gazette* egyik hirdetése alapján
naponta egy órát volt nyitva. Az „egyértelműen koszos személye-
ket” elutasították. Az „ingyenesség” nem bizonyult túl jó ötletnek,
felemésztette Wigan minden vagyonát, de makacsul kitartott, nem
zárta be a rendelőjét. 1835-ben aztán bekövetkezett az elkerülhe-
tetlen csőd. A rendes praxisát 1841-ig folytatta. Ötvenhat évesen
visszavonult a praktizálástól.

A következő években Franciaországban és Itáliában utazgatott,
elmeógyógyintézeteket és börtönöket látogatott, és írt egy könyvet
Brightonról. Ezekben az években jelent meg szép csendben a Dr.
a neve előtt, bár senkinek sem sikerült kiderítenie, hogy melyik
egyetemen szerzett orvosi diplomát. 1843-ben kezdte el írni a *The*

Duality of the Mind című könyvét, amely végül 1844 novemberében jelent meg. Wigan ekkor már a hatvanadik életévében járt.

Az orvosi szaklapokban megjelent recenziók egyhangúlag kritizálták a könyv túlzottan hanyag stílusát, melyen, ahogy egyikük fogalmazott, érződik „egy hatvanéves bőbeszédűsége”. A stílus, úgymond, elárulja „a koros urat, akinek láthatólag nincs gyakorlata egy bonyolult kérdés megkomponálásában és rendezett kifejtésében”.⁶ A *Lancet* azt írta: Wigan egy olyan témát vetett fel, amely túl nagy falat egyetlen kutatónak, sőt egyetlen generációnak. Az *American Journal of Insanity* egyik anonim recenzense alaposan megvizsgálta azt a húsz tételt, amelyben Wigan összefoglalja elméletét, s megállapítja, hogy Wigan kettős agyról alkotott legfontosabb tételei nem számítanak újdonságnak, mert a frenológusok mindezt már korábban állították, míg a többi állítása valóban új, de sajnos nem igaz, legalábbis nem lehet őket a szerző érvei alapján igaznak elfogadni. Mégis élvezte a könyv olvasását, fejezi be a mondandóját a recenzens, mert végül is a szerző különös elképzelései annak csupán kis részét teszik ki, és viszonylag sok hely marad azon „roppant érdekes tényeknek és eseteknek, amelyekkel a szerző szemléltetni kívánja az elméletét, még ha gyakran nem is látjuk, hogy mi közük van az egyiknek a másikhoz”.⁷ Vagyis a kritikusokat lenyűgözte a könyv, de távolról sem győzte meg.

Ezt persze senki sem róhatja fel nekik. A könyv stílusa valóban egy lelkes dilettánsé. Wigan semmi kivetnivalót nem lát abban, hogy hosszadalmas kitérőket tegyen, majd azokat váratlanul a lakonikus „De ezt félretéve”⁸ megjegyzéssel zárja. Többször is céloz arra a fordulatra, amit elmélete előlédéz majd a neurológiában, valamint az ellenállásra, amit majd kivált az orvosok körében, önmagát Galileihez hasonlítva. Ez akkor már bő egy évszázada ugyanazt jelentette, amit a mai napig is jelent: az olyan autodidakta kutató védjegye, akinek forradalmi ötletei mindeddig nem találtak hiteltre. De talán kihallatszik belőle a szerző saját professzionális státuszával kapcsolatos bizonytalansága is. Wigan sebészként az egyik legalacsonyabb orvosi rangot töltötte be, alig valamivel a gyógyszerész fölött.

Wigan a *Duality* megjelenése után is fáradhatatlanul gyűjtötte tovább a bizonyítékokat. Nápolyba, Szardíniára és Lombardiába utazott, és Hollandiába is eljutott, ahol látogatást tett zárt intézetekben és dologházakban, és részt vett halottszemléken és boncolásokon. Utazásai során „Európa legkitűnőbb férfijai közül több mint négyszázat” felkeresett, hogy eszmeцерét folytasson velük a kettős agyra vonatkozó tanításáról, majd visszatekintve elégedetten megállapította: „Egyetlen olyan esetre sem emlékszem, hogy az illetőnek a magyarázatomat hallva ne tűnt volna el minden ellenvetése.”⁹

E rendíthetetlen szellem utolsó éveit magány és betegség övezte. A felesége abban az évben hunyt el, amikor a szerző főműve megjelent. Wigan maga 1847 egyik novemberi napján a Regent Street környékén túl közel állt egy nyitott csatornához, és rosszul lett. Egy barátja, az orvos Forbes Winslow meghívta magához Hammersmith-be, London külvárosába, hogy vendégeskedjen nála. Wigan néhány napot töltött nála, majd minden tanács ellenére vissza akart térni Londonba, hogy részt vegyen egy vacsorán. Ez volt az legutolsó jó tanács, amit eleresztett a füle mellett. A rá következő nap magas láza lett. 1847. december 7-én tüdőgyulladásba halt bele.

Két agy, egy tudat

Arra az 1200-1300 gramm agyszövetre, mely a gondolkodásunkat, érzéseinket és cselekedeteinket irányítja, a holland nyelvben létezik egy egyes számú (*brein*) és egy többes számú (*hersenen*) elnevezés is. A nyelv itt valamiféle anatómiai eldöntetlenséget tükröz vissza. Vajon az agy egyes számú szerv, mint a szív, vagy páros szerv, mint a szem vagy a vese?* Aki felülről tekint az agyra, láthatja, hogy a két agyfélteke a központi barázda mentén szimmetrikusan helyezkedik el, és csak ha a két féltekét finoman szét húzzuk, bukkan elő alul egy köteg összekötő szövet, a *corpus cal-*

*A hollandban e két szerv neve csak többes számban létezik. (A ford.)

losum vagy más néven a kérgestest. Ez az élővilágban található legnagyobb idegrostköteg.

Wigan felfogásában a kérgestest nem összekötő szerepet tölt be, hanem elválasztót. Utal egy vízfejű ember esetére, akinél a kérgestest a folyadék nyomására pontosan hosszában kettészakadt. A boncolás során kiderült, hogy a két agyfélteke teljesen elvált egymástól, s mindkettő nekinyomódott a saját oldalán található koponyaüregnek. Ez semmilyen következménnyel nem járt az illető értelmi képességeire nézve; úgy tűnik – következett Wigan –, a kérgestest „egy minden jelentőség nélküli szerv”.¹⁰ Az első incidens, amely őt – harminc évvel korábban – gondolkodásra sarkallta arról az általánosan elfogadott tanításról, hogy az agy két féltékéből áll, egy tizenkét év körüli kisfiúval volt kapcsolatos, aki, miközben megpróbált egy varjűfészket kifosztani, elvesztette az egyensúlyát, és fejével egy vasúti sín éles felére esett. Az ütés hatására az agyának egy része levált. Wigan, amennyire csak tudta, bekötözte a sebet. Legnagyobb meglepetésére a fiú tudata másnap reggel teljesen tiszta volt, nem érzett fájdalmat, és néhány héten belül rendbe jött, anélkül, hogy az értelmi képességeiben a károsodás legapróbb jelét ki lehetett volna mutatni.¹¹ Wigan ezután több olyan beteget is kezelt, akinek az egyik teljes agyféltekeje el-sorvadt, mégis tökéletesen megőrizte értelmi képességét. A konklúzió Wigan számára egyértelmű: mindegyik agyfélteke önálló tudat hordozója.

Azonban ha mindkét agy külön-külön önálló, tudatos élet hordozója, felmerül a kérdés: hogyan lehetséges, hogy mégsem kettős tudatot tapasztalunk? Miért vagyunk csupán egyetlen gondolatmenetnek, egyetlen asszociációs sorozatnak, az érzékszervi észlelések egyetlen folyamatának a tudatában? Wigan válasza erre az, hogy normális körülmények között a két agy közül az egyik – mégpedig legtöbbször a bal – domináns, a másik alárendelt szerepet tölt be. Az uralkodó agy határozza meg az érzelmi életünket és cselekedeteinket.

A két agy között gyakran alakul ki természetes munkamegosztás. Megkettőződés általi egyszerűsítés – Wigan sok megállapítását és megfigyelését átjárja ez a téma. IV. György villámgyorsan tudott

papírokat aláírni és közben a legfajsúlyosabb témákról beszélgetést folytatni. Minden londoni bankban voltak olyan írnokok, akik képesek voltak bármiről beszélgetni, miközben hosszú számsorokat adtak össze. Feszült és problémás időszakokban, írja Wigan, nem tudta megállni, hogy ne számolja a lépteit, még akkor sem, ha valaki elkísérte és beszélgetésbe elegyedett vele. Kipihenten egy csapásra eltűnt ez a furcsa képessége. Ezek a jelenségek könnyedén következnek a két agy elméletéből. Az egyik agy teszi az egyik dolgot, míg a másik agy a másikat, és mikor az értelmesebbet lefoglalják a gondok, az alárendelt agy esélyt kap arra, hogy különös talentumait és impulzusait ráerőszakolja a cselekedeteinkre. Nem véletlenül mindig csak *két* cselekedetről van szó egyszerre – még IV. György sem volna képes az aláírás és a társalgás mellett mondjuk valamiről ábrándozni.

A kettős agy elmélete magyarázatot ad egyéb, távolabbi jelenségekre is. Miért nem hajlamosak a matematikusok az elmebetegségre? Az e tudomány által megkövetelt kivételes koncentrációt csak úgy lehet elérni, ha egyszerre mindkét agy ugyanarra irányítja a figyelmét. Ehhez mindkét szervnek optimális állapotban kell lennie. Már egy csekély veleszületett gyengeség az egyikben alkalmatlanná teszi az illetőt a matematikára. Ráadásul a matematika művelése oly mértékben erősíti a vezető agy természetes dominanciáját, hogy az teljes mértékben átveszi az uralmat. Az alárendelt agyból egy idő után egyetlen impulzus sem fog eljutni a matematikus tudatához. A művészekkel ez sajnos másként van. Ők éppenséggel az ötleteiket és a képzelőerejüket kultiválják. Annak érdekében, hogy képzeletük minél termékenyebben működjön, oly hosszan eleresztik a racionális gondolkodás gyeplőjét, hogy később azt veszik észre, hogy már nem tudják azt újra felvenni. Az alkatuk teszi őket alkalmatlanná a fegyelmezett munkára; hajlandóságuk, hogy engedjenek a szeszélyeknek, növeli a tébolyra való fogékonyságukat.

Wigan tehát, akár a saját, akár mások lelki életét veszi szemügyre, számos olyan jelenséget talál, amelyekre a két független agy jelenléte a legnagyobb természetességgel ad magyarázatot. A zavaros képek gyors váltakozása elalvás előtt, amit néha meg tapasztalunk? Az egyik agy már álomba ringatta magát, és elkez-

dett álmodni, miközben a másik még épp eléggé éber ahhoz, hogy megtekintse az álomképeket. Egy lelkész belső harca, akit gyötör a hitbéli kétely? Az egyik agy hisz, a másik nem. Szembetűnő diszcrepanciák ugyanazon személy különböző időpontokban véghezvitt cselekedetei között? Az egyik agy bátor, a másik gyáva.

Aláírás: Jézus Krisztus

Gyakran persze csak akkor észleljük, hogy ugyanabban a fejben két agy van – folytatja Wigan –, amikor az egyiket betegség éri, kimerült vagy túlfeszített állapotba kerül. Néha az egészséges szerv dominanciája ideiglenesen elfedheti a külvilág szeme elől a másik nyomorúságos állapotát. Wigan elmeséli, mi esett meg Pinellel, egy párizsi pszichiáterrel. Néhány kollégájával együtt kikérdezett egy páciens, hogy megbizonyosodjanak róla, kellően felépült-e, és ezért elbocsátható. A férfi minden kérdésre tökéletesen értelmes választ adott. Végül elkészítették a zárójelentést, amit elé tettek, hogy írja alá. Mikor Pinel visszakarta a papírt, látta, hogy az aláírás helyén az áll: „Jézus Krisztus”.¹² Wigan ismert egy hasonló esetet Edinburgh-ból. Egy férfi peres úton akarta kikényszeríteni, hogy kiengedjék a bolondokházából. Megengedték neki, hogy saját maga képviselje magát a perében. A bírók hosszadalmas kihallgatásnak vetették alá. Az őrületnek a legkisebb jelét sem mutatta mindaddig, amíg egy tanú, akit feltartóztatott egy baleset, az ülés végén bevilharzott, mire ő a bajsza alatt megkérdezte: „Van még valami hír a Szaturnusz bolygóról?” Ha közvetlenül szólítják meg, a sérült agy nem tud már tovább csendben maradni, ilyenkor már az egészséges agy sem tud segíteni. A beteg „legott teljes zavardottságba merült vissza”.¹³

Wigan szerint a hosszú, zavaros történetek, amelyeket az elmebeteg gyakran mesélnek, csak első látásra tűnnek zavarosnak. Az egyik ilyen történetet szóról szóra lejegyezte, a mondatokat megszámozta egytől tízig, majd megkérte az olvasókat, hogy először a páratlan mondatokat, azután pedig a páros mondatokat olvassák el egymás után. Az első sorozat a páciensnek az inté-

zetbe felvételéről és az ott elszenvedett megaláztatásairól szóló felháborodott, de összefüggő beszámolója volt. Őt, a nemesurat, aki tíz generációra visszavezethető nemzetségből származik, azzal a hazugsággal szállították ide, hogy a saját hintóján egy hotelbe viszi a saját kocsisa, aki nota bene már húsz éve az ő szolgálatában áll; majd beszámol arról, hogyan kötözték a lábainál és a kezénél fogva az ágyhoz, és hogy egyedül egy kövér házvezetőnő bánt vele tisztelettel. A második sorozat a beteg tévképzeteinek a felsorolása: ő a nap fia, aki perzselő csapásokat küldhet a földre, kiszáríthatja a forrásokat és felgyújthatná az erdőket úgy, hogy minden fácán elpusztul. E módszerrel egy szerencsétlen zavaros monológja az egészséges és a beteg agy közötti rendezett dialógusnak bizonyult.¹⁴

Az orvosok között a legtekintélyesebbek is, mint Henry Holland, Viktória királynő háziorvosa, elkövezték azt a hibát, hogy az ember szellemi életében csak a magasabb rendű és az alacsonyabb rendű funkciók közti harcot látták. Holland William Hyde Wollaston haláltusája során, amelynek 1828 utolsó hónapjaiban tanúja volt, szűrte le ezt a megállapítást. Wollaston, aki maga is orvosnak tanult, de kémikusként és fizikusként szerzett hírnevet magának, fedezte fel a rádium és a palládium elemeket. Nagy vagyona tett szert a platinaérc megmunkálására irányuló technika kifejlesztésével. Egy vadászat során észlelte, hogy az egyik ujjbegye érzéketlenné vált. Holland leírja, hogy Wollaston minden nap kísérleteknek vetette alá magát, hogy követhesse a betegség fejlődését, és végül arra a – helyesnek bizonyult – következtetésre jutott, hogy az egyik agyféltekéjét egy rosszindulatú folyamat támadta meg. A magasabb rendű funkciók – erősítette meg Holland – még sokáig érintetlenek maradtak. De Wigan nem ezt olvasta ki a halálos ágy mellől készült jelentésből. „Az önzés, mely minden bizonnyal nem az emberi szellem legnagyobb tulajdonságainak egyike, kis híján az összes többi érzést túlélte, és Dr. Wollaston életének majdnem az utolsó pillanatában volt csak hajlandó felfedni a platina megmunkálásának jövedelmező titkát, miközben addigra már hatalmas vagyont harácsoltt össze vele. Csupán kötelességemnek látom minden nagy ember kicsinyes önzését mások

figyelmeztetése érdekében rögzíteni, ezért jegyeztem le most is ezt a tényt.”¹⁵ Röviddel Wollaston halála előtt történt valami szokatlan. Amikor minden jelenlévő orvos azt gondolta, hogy a beteg „már olyan közel került a halálhoz, hogy elvesztette az eszméletét, és már beszélni sem volt képes, Wollaston még számokat firkált egy palatáblára, majd helyesen összeadta őket, mintegy jelezve nekik, hogy tökéletesen tudatában van az állapotának, és képes értékelni a szolgálatukat”.¹⁶ Wigan magyarázata szerint Wollastonnak csak az egyik agya haldoklott, még ha ez mindkettőnek a halálát is okozta. Vagyis szerinte valójában nem a „felsőbbrendű” funkciók maradtak meg, hanem az „egészséges” funkciók, melyek a nem beteg agyhoz tartoztak. Az összeadást a sértetlen agy végezte el, és ez az agy volt az is, amely a végsőkig oly féltve melengette a jövendőmező titkot.

Wigant láthatóan lenyűgözte az, ahogyan egy élet rosszra fordulhat, amikor az agyat betegség támadja meg, és szép lassan minden erkölcsiség kiveszik az illető tetteiből. Együtt érzően írja le egy férfi esetét, akire egy példaértékű karrier során rábízták egy nagy iroda vezetését. Özvegy volt, a gyermekei is korán meghaltak. Beosztottai rokonszenvét élvezhette, atyai módon irányította őket. Habár bőséges fizetést kapott, adakozó kedve miatt szegény maradt. Hatvan felé közeledve kóros bőbeszédűsége lett hajlamos. A társalgása, mely korábban méltóságteljes és visszafogott volt, olykor nyugtalanító fordulatot vett. A feddésnek csak ideiglenes hatása volt. Végül a megjegyzései egyenest obszcénak lettek. Elkerülhetetlenné vált az elbocsátása. Hazaérve összepakolt magának néhány ruhadarabot, zsebre vágott némi aprót, és céltalanul bolyongani kezdett. Szem elől tévesztették. Három hónappal később a királyság egy félreeső részén találták meg holtan, szó szerint egy trágyadombon, ahol némi melegséget keresett. A halál közvetlen oka az éhezés volt. De amikor felnyitották a koponyáját, a bal agyféltekében kiterjedt agylágyulást állapítottak meg. Az agy jobb féltekéjét is érintette a betegség.

Wigan szerint nehéz megmondani, hogy pontosan mi okozta a férfi vesztét. Talán a jobb agyfélteke fellázadt, vagy a bal agyfélteket cserbenhagyta az ereje, vagy e kettőnek a kombinációja. De az

önuralom, amit ez a kiváló úr oly hamar kinevelt magában, még sokáig elfedte a pusztítás valós mértékét. „Feltételezhetjük, hogy mielőtt végleg feladta a harcot, és engedett alantasabb vágyai erejének, számos csatában diadalmaskodott.”¹⁷

Fantomok

Wigan számára nem létezett olyan eset vagy szimptóma, amelyet túl bizarrnak ítélt volna ahhoz, hogy bekerülhessen a könyvébe. Az alapvető tisztelet megnyilvánulásának tartotta, hogy figyelmesen végighallgassa a pácienseit, hogy bizalmat szavazzon a beszámolójuknak, és hogy a magyarázatról csak később alkosson véleményt. Ennek a hozzáállásnak köszönhető, hogy a *Duality*ben olyan zavarok korai leírásai is megtalálhatók, amiket a „hivatalos” tudomány csak sokkal később vett komolyan. Wigan lejegyezte például a berlini könyvkereskedő, Nicolai esetét, aki egy reggel a legnagyobb rémületére egy halott alakját látta úgy tíz lépés távolságban. Ijedten odahívta a feleségét, de ő nem látott senkit, és azonnal orvost hívatott. Úgy hét perc múlva eltűnt az alak. Késő délután aztán újra visszatért, de ekkor már tudatosodni kezdett Nicolaiban, hogy az alak saját elméjének a produktuma. Az elkövetkező hónapokban még gyakran megjelentek hasonló alakok, olykor élőké, máskor pedig holtaké, minden esetben önkéntelenül, és már anélkül, hogy félelemmel töltötték volna el. Teljesen tudatában volt annak, hogy mi a valós, és mi az illúzió: „Pontosan tudtam, hogy mikor tűnik csak úgy, hogy nyílik az ajtó, és egy fantom lép a szobába, és mikor nyílik ki valóban az ajtó, és lép be rajta valaki.”¹⁸

Valaki más, egy bizonyos Dr. Bostock, lázas és kimerült állapotban az előbbiekhöz hasonló alakokat látott, akik szemének mozgását követték. Ő is világosan tudatában volt annak, hogy az alakok a saját képzeletéből erednek. Végül is jól elszórakozott a képeken. „Olybá tűnt, mintha néhány tárgyat, elsősorban emberi arcokat és alakokat miniatúrákban elem helyeztek volna, majd egymásután elvették volna őket, mintha medálok követték volna egymást.”¹⁹

Ezekben az ártatlan vizuális hallucinációkban azokat a képeket fedezhetjük fel, melyeket a svájci természetkutató, Charles Bonnet 1760-ban jegyzett le. Megfigyelései a feledés homályába merültek, és csak 1836-ban fedezte fel őket újra De Morsier, egy genfi ideggyógyász, aki a „Bonnet-szindróma” elnevezést adta a jelenségnek.²⁰ Ezt az agy alulingereltségének tulajdonítják, amely ennek következtében maga kezd vizuális ingereket létrehozni, amit „kívülről” jöttek észlel. Wigan természetesen nem ezt a magyarázatot adta a jelenségre. Szerinte ilyenkor a két agy egyszerre dolgozik. Az egyik agy, a beteg esetében zavar keletkezik az észlelésben, és az nem létező ingereket kezd feldolgozni. Az egészséges agy természetesen gyorsan konstatálja, hogy a valóságban semmi sem bukkant fel – innen az első ijedtség utáni megnyugvás. Bármelyik pillanatban véget is vethetne az egésznek, de nem teszi, mert valójában szórakoztatják szomszédja homályos képei.

Bonnet leírása megelőzte Wiganét. Ám a felejtés egy fölöttébb szelektív formájára Wigan mutatott rá először, amennyire ez kideríthető. Egy nap egy középkorú férfi jelent meg a rendelésén. Szokatlan panasszal érkezett: bármennyire is igyekszik, nem tud arcokat megjegyezni, egy pillanat alatt elfelejti őket. Még ha egy órán keresztül is beszélgetett valakivel, másnap akkor sem volt képes felismerni az illető arcát. A szakmájában sok múlik a jó kapcsolaton, és e nyomorúságos fogyatékoság következtében, írja Wigan, sok ideje rámegy arra, hogy „embereket bánt meg, majd mentegetőzik érte”.²¹ Mikor egy ismerőssel találkozott, csak azután ismerte fel, ha az elkezdett beszélni. Azt gondolta, hogy a szemével van valami, és attól tartott, hogy idővel magvakul. Wigan efelől meg tudta nyugtatni, de segíteni nem tudott rajta: elmondta, hogy a zavar valószínűleg az agyából ered. A férfinak feltett szándéka volt, hogy amennyire csak tudja, elrejtje e fogyatékoságát – Wigan tanácsa ellenére, aki szerint a zavar nyilvános beismerése a legjobb módja annak, hogy az időközben tőle elidegenedett barátaival helyreállítsa a kapcsolatot. Mint „Az ember, aki elfelejti az arcokat” című fejezetben elmondtam, ezt a zavart – a mai prozopagnóziát – csupán 1947-ben dokumentálták először a neurológiai szakirodalomban.²²

Wigan az arcok elfelejtésének jelenségét kivételesen nem köti össze a kettős agy elméletével. Nem is egyértelmű, hogyan lenne lehetséges: hiszen ha ez a kettő közül az egyik agy zavara, akkor a másik agy átvehetné a funkciót. De Wigan talán arra gondolt, hogy a férfinak mindkét agya sérült. Az elmúlt húsz évben világhosszá vált, hogy az esetek nagyjából a felében valóban kétoldali agysérülésről van szó. Az egyoldali sérüléseknél általában a jobb agyfélteke érintett. Az arcok elfelejtésének kellemetlen következményei vannak, amelyek a Wigan betegénél tapasztaltakhoz hasonlóan sokkal távolabbra nyúlnak, mint csupán egy specifikus funkció kiesése: épp az arc az – nem pedig valakinek a ruhája vagy járása –, ami hozzáférést biztosít az adott személlyel kapcsolatos emlékekhez.

Disszociatív rendellenességek

Wigan a *Duality of the Mind*ot Henry Hollandnak ajánlotta – mellesleg ő az egyetlen olyan szerző a könyvben, akitől a szerző helyeslően idéz. Holland 1839-ben megjelent, *Medical Notes and Reflections* című könyvében szerepelt egy fejezet, melynek címe „Az agy mint kettős szerv” (*On the Brain as a Double Organ*) volt.²³ Ebben azt a lehetőséget vetette fel, hogy az elmebaj a két agyfélteke közti diszharmónia következménye. Ez nem esett teljesen egybe Wigan elméletével – hiszen ő nem agyféltekékről, hanem két önálló agyról beszélt –, de könnyen érezhette azt, hogy Holland komoly lépést tett a jó irányba. Az ünnepelt magánorvos azt a némiképp kétes bókot kapja kollégájától, hogy „éleslátóan és korrektül érvelt egy a *valósággal párhuzamos* vonal mentén, amely ezen oknál fogva elérhetetlen maradt”²⁴ (kiemelés Wigannál). Holland olyan esetekre utalt, melyek Wigan számára megint csak a kettős agy tanítását igazolták. Egy fiatalasszony néhány órán vagy akár néhány napon keresztül is tartó rohamok áldozata volt, amelyek alatt úgy tűnt, hogy egy másik identitás keríti hatalmába. Ebben az állapotban például más könyveket olvasott, mint amilyeneket egyébként, a „normális” életében, s a roham elmúltával arra sem

emlékezett, hogy miket. A két állapotban egymástól teljesen elkülönülő emlékekre tett szert. Az emlékezet ezen kettős, de kölcsönösen nem átjárható jelenségével Wigan is találkozott. A betegeinél az elmebaj fokozatos közelebb lopakodása gyakran éles emlékeket hagyott maga után, de ha már teljesen hatalmába kerítette őket, akkor az élmények egy másik emlékezetbe kerültek. Az alanyok a gyógyulás után már nem emlékeztek arra, amit a betegségük alatt átéltek. A tiszta, tudatos élet rövidebb megszakításai alatt is előfordulhat ez a jelenség. Wigan az egyik kollégájától ismerte egy férfinak az esetét, aki egy csekket akart kiállítani, de többszörre sem sikerült leírnia, amit akart, az első pár szó után mintha a toll saját életet kezdett volna élni. A roham fél órán keresztül tartott. Mikor a férfi visszanyerte önmagát, látta, hogy „ötven dollár, egy félév adója” helyett azt írta, hogy „ötven dollár a szerencséje Bra”.²⁵ Utólag fogalma sem volt róla, hogy mire gondolt.

Még ennél is figyelemre méltóbb jelenség, habár jól dokumentált és a legtöbb orvos ismeri, amikor valaki ismeretlen okból hirtelen olyan lelkiállapotba kerül, amely leginkább az alvajárással mutat hasonlatosságot. Az állapot akár órákig is eltarthat, miközben az illető egész idő alatt tovább beszél, ír, énekel vagy hangszeren játszik, mintha teljesen eszméleténél lenne. Felébredve azonban semmilyen emléke nem marad az alvajárással állapotából. Amikor azonban az állapot ismételtelen fellép, akkor az előző alkalommal kapcsolatos emlékek is azonnal újra hozzáférhetővé válnak, miközben az ébrenléti állapot emlékei eltűnnek. Ezt legtöbbször „kettős tudatnak” nevezik, írja Wigan, de ő szívesebben beszél „váltakozó tudatokról”, hiszen a személy bizonyos értelemben két egyénből áll.²⁶

Két vese kétszer annyi munkát végez, mint egy vese. De ez az egyszerű összeadódási elv nem érvényes a Wigan elméletében feltételezett két agyra. Itt a megkettőződés inkább feleződésnek felel meg: az egyik agy nem tudja, mire emlékszik a másik. A „váltakozó tudatok” ma a disszociatív rendellenességek diagnózisához vezetnének, hivatalos nevén „disszociatív önazonosság-zavarhoz”. Ez a megjelölés a „többszörös személyiségzavar” utódja, amelyet a nyolcvanas években nagyon gyakran használtak. A diagnózis

egyik elfogadott kritériuma az, hogy a személy nem emlékszik fontos személyes információkra, és ez az emlékezetvesztés nem magyarázható a szokásos feledékenységgel. A legtöbb esetben – bár ez a diagnózis ma már ritka, még ha nem is tűnt el teljesen – a lehasadt személyiségrészek vagy „alterek” saját emlékekkel rendelkeznek. Fontos különbség a Wigan által regisztrált „váltakozó tudatok”-hoz köthető esetek és a többszörös személyiségzavar vagy disszociatív önazonosság-zavar között az, hogy az utóbbiaknál meghatározatlan számú alter válhat le. A kettős agy elmélete mintha ebből a szempontból némi mértékletességet mutatna.

Észrevétel

Wigan tetszetős metaforákban méltatta saját munkájának jelentőségét. Ha a kötelet, amivel az állat egy karóhoz van kikötve, a hosszának a felével hosszabbítjuk meg, fejt ki Wigan az előszóban, akkor megduplázzuk a mozgásterét; nos, ő, Wigan, valójában nem tett mást, mint hogy hozzátett néhány láncszemet az agy és az elme kutatásának láncához. Emellett hasonlította elméletét az első vasútvonalhoz, amely a jövő sűrűn benőtt hálózatában mindig is a fő vonal marad – ügyesen megválasztott metafora abban a korszakban, amikor Anglia a vasúthálózat gyors terjeszkedését élte meg. A kortársai, ha egyáltalán volt valami véleményük a művéről, másként látták ezt. A „hivatalos” tudományosság részéről Wigan semmiféle érdemi fogadtatásban nem részesült. Bármit is jelentsen a kontinens több mint száz kitűnő elméjével való találkozása, mindenesetre egyikük sem hagyott erre utaló nyomot a munkájában. A *Duality* szerzője Sir Henry Hollandnak ajánlotta hízélgő bókók társaságában, de Holland sohasem említi, hogy megtisztelve érezte volna magát emiatt. Ehhez túl nagy volt a társadalmi szakadék a nyugdíjas háziorvos és a királyi család magánorvosa között. Wiganból hiányzott minden olyan jellegű tehetség, ami mai szóhasználatnál élve a kapcsolatépítéshez szükséges. Elméletét a heves elutasítás helyett sokkal inkább a teljes érdektelenség övezte. Csupán a hozzá hű Forbes Winslow írt 1849-ben még egy cik-

ket elhunyt barátja hátramaradt írásairól, habár a cikk címe „The Unpublished Manuscripts of the Late Alfred Wigan, M.D.”²⁷ volt, miközben Wigan keresztnéve Arthur.

A „split-brains”-re irányuló kutatás – amikor klinikai okok miatt bemetszést végeznek a kérgestestben – rövid időre felélesztette a Wigan munkája iránti érdeklődést, de nem hozott késői elismerést. A kérgestest, amelyet Wigan egyfajta kerítésnek tekint a két agy között, valójában a bal és a jobb agyfélteke közötti kommunikációért felelős ideghálózat. Mindkét agyfélteke ugyanolyan intenzitással vesz részt az észlelésünket, gondolkodásunkat és cselekedeteinket irányító folyamatokban. A vízfejű ember esete, akinél a kérgestest hosszában szétvált, a „természet kísérlete”; abban Wiggannak igaza volt, hogy ez az elválás nem járt látható következményekkel a gondolkodásra és a viselkedésre nézve. Mai becslések szerint a teljesen kettéhasadt kérgestest esetében úgy 200 millió idegkapcsolódás szakad meg, de csak a mesterséges feltételek között, laboratóriumban végzett „split-brain”-kísérletekből derül ki, hogy valóban agyfélteke-specializációról van-e szó.²⁸ A két agyfélteke nagymértékben ugyanazokat a feladatokat hajtja végre, ahol pedig specializálódásról van szó, mint a nyelvnél, ott rendkívüli összhang áll fenn. Az agyféltekék anatómiai szimmetriája jól kifejezi funkcionális szimmetriájukat. Az, hogy az agyféltekék felváltva be és ki tudnak kapcsolni, hogy mindegyiknek saját emlékei és elképzelései vannak, ahogyan azt Wigan képzelte, nem igaz.

Wigan az elmélete elismerésétől azt remélte, hogy könnyőrebben bánnak majd mindazon szerencsétlenekkel, akik egész életükben arra kényszerültek, hogy erős kontroll alatt tartásuk az egyik agyféltekéjüket, és akiknek ennek ellenére olykor kicsúszik a kezükből életük gyeplője, és a személyiségükhöz nem illő örültségeket követnek el.²⁹ Heroikus küzdelmet folytatnak, ám mindez láthatatlan marad, és csak mikor elveszítik a harcot, válik nyilvánvalóvá, hogy egész idő alatt milyen impulzusokkal szemben kellett ellenállást tanúsítaniuk. Az ilyen emberek együttérzést, bátorítást érdemelnek, nem pedig büntetést és tiszteletlenséget. Legfőképpen a fiatalok sebezhetőek. Nekik még nem volt lehetőségük arra, hogy az egészséges agyukat arra az erkölcsre és akaratereire neveljék,

amely ehhez a kontrollhoz szükséges. Wigan, ahogy maga írja, elég hosszú ideig élt ahhoz, hogy olyan férfiakat ismerjen, akik ifjúkorukban örültségeket és gazzetteket hajtottak végre, de vagyonos szüleiknek köszönhetően megúszták a következményeket. Később megbecsült és hírnévvel rendelkező férfiakká értek, mintha romlott múltjuk soha nem is létezett volna. Azonban ha ugyanezeket a tetteket szegények követik el, szégyennel teli életnek néznek elébe.

Wigan a két agy közötti kapcsolatot a hierarchia és a fegyelem nyelvén írja le. A vezető agy adja a parancsokat, ellenőríz és örökös, a másik agy pedig alárendeli magát. A könyvet végigkísérik a „felveszi” vagy „megszorítja a gyeplőt”, a „lazábbra fogja” vagy „leteszi a gyeplőt” kifejezések. De a vezető agy nem képes mindezt magától megtenni, fel kell nőnie a feladathoz. A nevelés és formálás célja, hogy a vezető megtanuljon vezetni. Innen nézve a két agy közti érintkezés visszaad valamit a tekintély, uralkodás és akaratérő iránti viktoriánus lelkesedésből. Egy generációval később Hughlings Jackson londoni neurológus az agysérülés után fellépő nyelvi zavarok alapján a bal agyféltekét jelölte meg az „ikrek közül az idősebbnek” – vagyis ez az értelmesebb, aki leginkább alkalmas a vezetésre.³⁰ Amit a jobb agyféltekének sikerül hozzátennie a dologhoz egy afáziás betegnél, az legfeljebb egy káromkodás vagy egy szitokszó. Mindkét agyfélteke számára az a legjobb, ha a bal oldal erősen kézben tartja a gondolkodás gyeplőjét.

Arthur Wigan a fegyelem és az önuralom iránti lelkesedésével és az ezek elől kisikló vággyal és az örülettel együtt eltűnt a viktoriánus vízfelszín alatti áramlat anonimitásában. Mindezek a motívumok csak egy 1866-ban megjelent könyvben bukkannak újra a felszínre, amit furcsamód ugyanaz a kiadó jelentetett meg, mely a *The Duality of the Mind*ot kiadta. Robert Louis Stevenson műve – aki persze sem orvos nem volt, sem pszichiáter –, a *The Strange Case of Dr. Jekyll and Mr. Hyde* azonban tartós nyomot hagyott az elmebetegségekről való gondolkodáson.

Az elme színháza

Képzeljünk el egy színházat. A nézők izgatottan várják az ismeretlen előadást. Természetesen megpróbálnak találgatni, hogy mit is fognak látni. Valaki látja, ahogy a függöny alól kikandikál egy csatos cipő, és arra gondol, hogy az előadás balettel fog kezdődni; valaki más egy kalap körvonalait véli felfedezni, és egy drámára számít. A tapasztalt látogató előnyt élvez a találgatásoknál. Wigan ilyen látogató volt: „Figyelmes és alapos megfigyelő voltam, és az elme eme nagy színházának rendszeres látogatója. Úgy vélem, hogy némely esetben képes vagyok kitalálni az előadás jellegét. A függöny a csontos koponya, amely elrejtja, hogy mi történik a színpalán mögött, de a saját színházunk, a saját kis mikrokozmoszunk iránti lelkiismeretes figyelem képessé tesz minket arra, hogy megjósoljuk a saját előadásainkat, másokét pedig jó szimattal kitaláljuk.”³¹

A színházmetafora egy esetleírás bevezetése, amelyben Wigan egy „közelebbi barátot” mutat be. Azonban ennek a barátnak az élményei nagyon hasonlítanak Wigan saját élményeire a nehéz anyagi körülmények között eltöltött brightoni évekből, amiből adódik a feltételezés, hogy itt egy önéletrajzi részlettel van dolgunk. Annál is inkább, mert ez a „barát” ugyanazt a forradalmi meggyőződést képviseli a kettős agyról. Beszámolóját Wigan kedvéért veti papírra.³²

Egy őszinte és igazságszerető emberről van szó, aki szerencsétlenségek és csapások hosszú sora után bajba került. Ennek következtében a legmegalázóbb állásokba kényszerült. Az a gondolat gyötörte, hogy becsületét veszített férfinak tekintik, és habár nyugodt pillanataiban felfogta, hogy ez egy tévképzet, és a barátai még mindig tisztelettel bánnak vele, nem tudott szabadulni attól a gondolattól, hogy valamilyen borzalmas bűncselekményt követett el. Ebben az állapotában teljesen élesen látta maga előtt, hogy mi vár rá: a zsúfolt tárgyalóterem, az esküdtszék, a halálos ítélet. A gondolataiban már kegyelmi kérvényeket fogalmazott a hercegnőnek és a parlament mindkét házában. Mindezen idő alatt tökéletesen tisztában volt azzal, hogy semmilyen bűncselekményt nem követett el, és hogy az egész nem több ijesztő illúzió, de mégis úgy

érezte magát, mint aki egy szakadék felett lebeg. Biztos volt abban, hogy ha csak egy pillanatra is elengedi a gyepelőt, belemerül a tébolyba.

Az azonban nem fért a fejébe, hogy kellemes társaságban és néhány pohár bor után éppenséggel nagyon vidám lett, olykor egészen a féktelenségig. Ilyenkor szívesen mesélt arról, hogy mi mindenben ment már keresztül hányatott élete és változatos pályafutása során. Nem volt szokatlan jelenség, hogy hallgatóság csoportosult köréje, és könyörögtek neki, hogy meséljen tovább. Ám hirtelen újra az elméjébe férkőzött a régi tévképzete, és mintha egyik pillanatról a másikra függöny gördült volna a vidám jelenet elé: „Nem tudtam többé megszólalni; az az érzésem támadt, hogy a világ összes szempárja rám szegeződik, mélységesen boldogtalannak és szerencsétlennek éreztem magam; életem minden kellemetlen eseménye újra felszínre tört, és hiába is próbáltam valami más jellegű esetre vagy gondolatra emlékezni.”³³ Az ehhez hasonló tapasztalatok megerősítették abban az elképzelésében, hogy az elméjében kettős identitás lakozik, olyan emlékekkel, amelyek nem felcserélhetők.

Egyik este már nem bírta tovább, és elgyalogolt a tengerpartra. Tett egy sétát a holdfényben a kavicsos parton. A hullámok robaja valamelyest megnyugtatta, és mélyen a gondolataiba merülve túl későn vette észre, hogy bekerítette a dagály. Sietve kigázolt a partra. Dideregve és rémülten érezte, ahogy minden kontrollt elveszít a gondolatai felett. Nézte a hold csillogó ezüsthídját a vízen, mely egészen a horizontig nyúlt, és azt mondta magában: „Az a fényes ösvény vezet a boldogsághoz, kövesd.” Egy magasan a száraz partra kivont csónakhoz lépdelt, hogy visszahúzza a vízbe, és elhajózzon vele a tündöklő ösvényen. De hirtelen tisztán érzékelte a terv abszurditását, és elrohant. Ugyanakkor erős késztetést érzett arra, hogy visszamenjen a csónakhoz, és tisztán hallotta, ahogy egy hang megismétli a szavait: „Az a fényes ösvény vezet a boldogsághoz, kövesd.” Észrevette, hogy akarata ellenére egyre közelebb kerül a csónakhoz. A víz időközben olyan magasra emelkedett, hogy minden gond nélkül behúzhatta volna a vízbe a csónakot. Végül kétségbeesésében a földre vetette magát. Csak ekkor érezte magát biztonságban a saját impulzusaitól. Miután több mint egy

órát a feküdt a kavicsra, kellőképpen megnyugodott ahhoz, hogy hazatérjen annak tudatában, hogy ha kievezett volna, valószínűleg a tengerben lelte volna halálát.

Vajon maga Wigan bolyongott az éjszakai parton az anyagi csőd miatti szégyenében kétségbeesve, az életének véget vetni akaró impulzus ellen harcolva? A kérdést természetesen nem tudjuk eldönteni. A „barát” azt írja: azt remélte vallomásától, hogy együttérzést vált ki azok iránt, akik minden erejüket latba vetve egy megbomlott agyat próbálnak ellenőrzés alatt tartani; Wigan pontosan ugyanezt akarta elérni a könyvével.

Ha Wigan elméletére gondolunk – a két agyra, melyek közül az egyik egészséges és akaraterős, a másik engedelmes és zavart; az egyik korigál, higgadt és értelmes, a másik impulzív, buja – azon tündöndünk, hogy vajon magának Wigannak milyen démonokkal kellett megküzdenie? Az utolsó oldalak egyikén szerepel egy kétsoros idézet Robert Burnstól, a skót költőtől:³⁴

*What's done ye partly may compute
But never what's resisted.**

Ezek a képmutatás és a mások feletti túl gyors ítélezés elleni vádirat utolsó sorai. Wigan meglátta mások belső számvetésében a kísértéseket és csábításokat is, és ezeket is figyelembe vette a harc ki meneteléről hozott ítéletében. Ez az ítélet majdnem mindig enyhe volt és megbocsátó, még vereség esetén is. A *Duality* olvasójaként olykor az az érzésünk támad, hogy magunk is Wigan rendelőjében ülünk, ahol a saját történetünk is megértő hallgatóságra talál, még akkor is, ha valami szégyellnivalót meséltünk el. Ő mindig megtalálja az odaillő szavakat: „Mindenki ismeri a saját rossz sugallatait, amelyeket többnyire sikerült elnyomnia. De senki sem tudhatja, hogy a szomszédai közül, akiket esetleg szentnek tart, nem küzd-e valaki épp ugyanezzel a nehézséggel; és még kevésbé

*„Amit megtettél, azzal valamelyest számolni tudsz, / de azzal nem, aminek ellenálltál.”

tudhatja, hogy ki az, aki engedett saját gonosz hajlamainak, úgy, hogy az észrevétlen maradt mindenki számára, kivéve azt az Egy valakit.”³⁵

Az „elnyomás” (*suppress*) szó már előreutal arra a tengelyre, amelynek mentén majd egy fél évszázad múlva a *Duality*ben ismertetett jelenségek nagy részét felosztják: a tudatos és a tudattalan tengelyére. E tengelyt már nem egy neurológiai dichotómia alkotja – habár még sokáig kutatnak ilyesmi után, magát Freudot is beleértve. A tudatos és tudattalan *pszichikai* dichotómia. A tengely Wigan után negyed fordulatot vett. Ő a jobb és bal agyfélteke közti érintkezés módját próbálta megérteni, egy vízszintes tengely mentén elhelyezve azt; a tudatos és tudattalan tengelyének iránya azonban a „fent” és a „lent” lett. Ezentúl az alantasabb ösztönöket kell ellenőrzés alatt tartani, melyek a tudattalan mélyéről, sőt a tudatalattiból származnak. Ebben a felállásban valóban keményen kell lefelé nyomni.

Wigan sorai közül kiolvasható az a nézet is, hogy amit elnyomunk, az valójában nem tűnik el. A hosszú történetben a „barát-ról”, aki majdnem kievezett a hold csillogó ezüsthídján, olvasható egy futó megjegyzés, amely beleivódik az olvasó emlékezetébe. Amikor a főhős a tengerparton gyalogol ziláltan és tanácstalanul, arra gondol, hogy szívesen kikiabálná magából mindezt, és az a különös érzése támad, hogy ez jót tenne neki, hogy megkönnyeb-bülést jelentene, és hogy utána újra uralkodni tudna magán. De elveti a lehetőséget, mert attól tart, hogy az egyik part menti őr meghallhatja. Még a tengerparton is, az éjszaka kellős közepén, a hullámok morajlása ellenére is vissza kell magát fognia. Kétségbe-esésével senkihez sem fordulhat.

8. AZ ELFOJTÁSRÓL

Minden emlékezetpszichológus, aki már tartott előadást a saját szakmabeli kollégáinál szélesebb közönség előtt, tudja, hogy a szünet után mindenképpen fel fogják tenni a következő három kérdést. Legelőször: lehet-e az emlékezetet edzeni? Utána: másként működik-e a nők emlékezete, mint a férfiaké? És végül: létezik-e olyan, hogy elfojtás?

Az első két kérdés nem okozhat problémát. Az emlékezet fejlesztésének határait már kimerítően tanulmányozták: ha tisztáztuk, hogy adott esetben melyik típusú emlékezetéről van szó, akkor meg lehet mondani, hogy milyen típusú gyakorlat és milyen mértékben vezethet jobb teljesítményhez. A nemek közti különbséggel is sok kutatás foglalkozott, amelyekből kiderült, hogy a férfiak és nők emlékezete közti különbség elhanyagolható a különböző *egyének*, legyen szó férfiakról vagy nőkről, emlékezete között fennálló különbségekhez képest. Akit a különbségek érdekelnek, az semmi érdekeset nem fog találni a férfiak és nők emlékezetét összehasonlító vizsgálatban. A nők emlékezete ugyanúgy működik, ahogy a férfiaké, még ha egy férfi és egy nő olykor más dolgokat jegyez is meg.

Ám az a harmadik kérdés! A probléma nem abból adódik, hogy nem voltak ez irányú kutatások. Már legalább egy évszázada jelennek meg pszichiátriai és pszichológiai szaklapokban beszámolók erről a témáról. Nem is az a fő gond, hogy a kutatások sok esetben egymásnak ellentmondó eredményekre vezetnek. Ez a pszichológia más témáiról is elmondható, és az ilyen esetekben gyakran némi rendszerezéssel és szelektálással könnyen fogalmat alkothatunk arról, hogy melyik álláspontot támasztják alá a legjobb érvek.

Az elfojtásnál azonban más a helyzet. Először is olyan sok definíció és definíciókísérlet van forgalomban, hogy voltaképp helyesebb azt mondani: az elfojtásnak nincs definíciója. Semmivel sem visz előrébb, ha Freudhoz fordulunk tanácsért, aki a mai napig alapvetően befolyásolja az elfojtással kapcsolatos asszociációinkat: az ő definíciói is publikációról publikációra változnak. Pedig az egyik, kifejezetten az elfojtásnak szentelt cikkében szemléletes leírásokat is ad, melyek szándéka szerint segítenek olvasójának abban, hogy pontos képet alkosson az elfojtásról, de ezek tarka sokféleségükben éppenséggel homályossá teszik, hogy Freud maga pontosan mit is ért elfojtás alatt.

További bonyodalom, hogy az elfojtás, bárhogy is definiálják, többé-kevésbé összecsúszik olyan fogalmakkal, mint a motivált felejtés, a pszichogén amnézia és a disszociatív vagy szelektív felejtés. Ezek mindegyike megint csak az elfojtáshoz hasonló metaforákat aktivál, melyek azt hivatottak megvilágítani, hogy pontosan mi is játszódik le az emlékezetben: blokkolás, kihasadás, száműzés, megnyirbálás, elnyomás, eltemetés, elrejtés. De még ha a variációk és a körülhatárolás problémája nem is létezne, akkor is maradna még egy kérdés, amelynek megválaszolása önmagában is a lehetlennel határos. Az elfojtás majdnem mindegyik definíciójában szerepel a „trauma” és a „tudattalan” kifejezés. Ezeknek a fogalmaknak a definiálására irányuló kísérletek azonban rendre olyan körkörös leírásokhoz vezetnek, mint: „a tudattalan az elmének az a része, ahol a traumatikus emlékek elfojtásra kerülnek”, vagy: „az elfojtás a traumatikus emlékek blokkolása”. Az elfojtás olyan árnyékszerű fogalom, amely két hasonlóan árnyékszerű fogalom közé vetül.

Az elmúlt évszázadban a természettudományhoz hasonlóan a pszichológiában és a pszichiátriában is megszokott dolog volt, hogy egy bizonyos fogalom nem mindig ugyanazt jelentette. A másodperc meghatározásának 1967-ig a szoláris középnapi 1/86400-ad részét tekintették, de ettől az évtől kezdve a cézium-133 atom rezonanciájához kötötték. De legalább *létezett* egy definíció, amelyet a kutatásokban és az oktatásban is használtak. A pszichológia és a pszichiátria központi hatalom nélküli szakterület, habár sok fő-

nők és főnököske (vagy főnököcskék szakmai szervezete) léteznek, akik időnként megpróbálják magukhoz ragadni a hatalmat. A *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (A mentális rendellenességek diagnosztikai és statisztikai kézikönyve, bevett rövidítése DSM), amelyet 1952 óta rendszeresen újra kiadnak, az amerikai pszichiáterek szakmai kamarájának kitarató próbálkozása arra nézve, hogy kötelező érvényű megállapodás szülessen az elnevezésekről és a diagnosztikáról. A tudománytörténészek számára azonban ugyanez a mű leginkább nagyra becsült forrás, mert láthatóvá válnak benne azok a folyton változó elméleti irányultságok és társadalmi viszonyok, melyek lehetetlenné teszik a szélesebb konszenzus létrejöttét. Persze mindebben mentegetőzés is rejlik. A fizikusoknak a másodperc meghatározásával kapcsolatos vitáik során nem kell figyelembe venniük, hogy a szakmán kívül álló személyek mit gondolnak a másodperc mibenlétéről. A klinikai pszichológia és pszichiátria esetében azonban nem így van: minden terápiában jelentős tényező, hogy a klienseknek és a pácienseknek milyen elképzelése van a trauma, a tudattalan és az elfojtás között fennálló kapcsolatáról.

Félrevezető lenne tehát egy – akár már létező, akár általunk megalkotott – definíció megadásával kezdeni az elfojtásról szóló értekezést. A definíciók rézhajlók, hiszen annak az elméletnek a bélyegét hordják magukon, amelyből erednek, és annak a kornak a lenyomatai, amelyben megfogalmazódtak; éppenséggel a definíció maga is a probléma része. Sokkal termékenyebb, ha azt vizsgáljuk, hogy milyen tudományos és terápiás *gyakorlatokban* folyomottak az elfojtás fogalmához. Így már egy fokkal kezelhetőbbé válnak a kérdések. Milyen elméleti vagy kísérleti körülmények között fordul elő az elfojtás? Mi okozhatja az elfojtást, és milyen hatást tulajdonítanak neki? Káros, vagy épp gyógyító hatású-e az elfojtás, és lehet-e meg nem történtté tenni? Az ehhez hasonló kérdések lehetővé teszik, hogy az elfojtást mint jelenséget működés közben, mintegy nyílt terepen, a saját élőhelyén vegyük szemügyre.

Az elfojtás körüli vita hosszú történetéből három epizódot választottam ki. Freud 1905-ben publikálta esettanulmányát Doráról, egy fiatal lányról, aki hisztérikus jellegű panaszok miatt került

hozzá analízisre. Az analitikus felfogásában Dora anélkül, hogy tudott volna róla, különféle emlékeket és vágyakat elfojtott, Freud analízise pedig, ahogy azt betegének is kifejtette, arra irányult, hogy annak panaszai megszűnjenek azáltal, hogy újra tudatosá teszi az emlékeit. Száz évvel később „Dora” sokkal inkább Freud elfojtásról alkotott elképzelésének az esettanulmánya lett.

A második epizód 1990 körül kezdődött Amerikában a „helyreállított emlékezet” körüli vitaként. A vita tárgya az alábbi kérdés volt: lehetséges-e, hogy miután valakit gyerekkorában bántalmaztak, és az erre irányuló emlékeket elfojtja, olyannyira, hogy azok tíz, húsz, harminc évig sem bukkanak fel a tudatában, az illető a terápia során mégis újra „megtalálja” ezeket az emlékeket? Erre a kérdésre Hollandiában is választ kellett adni olyan bírósági perek nyomására, amelyekben ilyesféle megtalált emlékek szerepeltek bizonyítékként.

A harmadik epizód ugyanebben az időszakban kezdődött, szintén Amerikában, amikor Francine Shapiro pszichoterapeuta egy új technikát mutatott be a traumatikus emlékek feldolgozására. Az eljárás – melynek angol elnevezése *Eye Movement Desensitisation and Reprocessing* (bevett rövidítése EMDR, magyarul: szemmozgásos deszenzitizáció és újrafeldolgozás) – első látásra némileg bizarrnak tűnik. A kliensnek, amilyen életszerűen csak tudja, maga elé kell képzelnie a traumatikus emlékképet, miközben a szemével a terapeuta gyorsan ide-oda mozgó ujját vagy kezét követi. E terápia segítségével az emléket meg lehet szabadítani a hozzá kapcsolódó negatív érzésektől, és többé-kevésbé semleges képként térhet vissza az emlékezetbe. Különböző hatástanulmányok azt mutatják, hogy az EMDR hatásos technika. Hollandiában *A fóbiás és szorongásos zavarok kezelésének multidiszciplináris irányelve* című kötet (2003) pontosította, hogy a traumával kapcsolatos zavarok kijelölt kezelési módszere az EMDR és kognitív viselkedésterápia.

Ennek a három, időben és háttérben egymástól oly távol eső epizódnak az egymás mellé helyezésével nem az a szándékom, hogy nyugodt egyensúly látszatát keltsem. Inkább azt szeretném megmutatni, hogy a felejtés e speciális változata, amit elfojtásként határoznak meg, és *nem* felejtésként értelmeznek, mélyen gyöke-

rezik egymástól nagyon eltérő trauma- és az elfojtás újra semmisé tevésének hasznosságáról és szükségességéről alkotott tudattalan folyamatok és felfogások konstellációiban.

Dora

A tizennyolc éves Ida Bauer tizenegy héten keresztül, heti hat alkalommal ellátogatott a Berggasse 19-be, hogy pszichoanalízisnek vesse alá magát. Az ülések mindig ugyanúgy zajlottak. Ida belépett a kezelőszobába, lefeküdt a díványra, majd elkezdett mesélni arról, ami éppen eszébe jutott. Freud a fejevégnél ült egy kényelmes széken, és időnként jegyzeteket készített.

1900 utolsó napján Ida úgy gondolta, hogy eleget járt már a rendelésre. Bejelentette, hogy felhagy az analízissel, mégpedig azonnali hatállyal. Ez kellemetlen meglepetésként érte Freudot. Megkérdezte, mikor jutott Ida erre az elhatározására. Úgy tizennégy nappal korábban, mondta Ida. Ez egy cselédlány felmondási ideje, gondolta magában Freud. Szerinte a tényleges kezelés még el sem kezdődött.

Az újév első heteiben Freud lendületesen nekilátott feldolgozni a jegyzeteit, bár az Idáról szóló esettanulmány publikálása 1905 őszéig váratott magára.¹ A tanulmány *Bruchstück einer Hysterie-Analyse (Egy hisztéria-analízis töredéke)* címmel jelent meg – töredék, de nemcsak azért, mert az analízis hirtelen megszakadt, hanem mert Freud önmagát azon kutatók egyikének tekintette, „akiknek abban a szerencsében van részük, hogy újra napvilágra hozhatják egy letűnt világ régóta eltemetett, felbecsülhetetlen értékű, jóllehet töredékes maradványait”.² Minden analízisre igaz, hogy részben rekonstrukciója annak, ami a tudattalantól hiányosan a felszínre kerül. Freud „Dorának” nevezte Idát, és ezen a néven vált ismertté az esettanulmány.

Dorát édesapja, Philipp Bauer, egy gazdag bécsi textilgyáros küldte el Freudhoz, aki maga is járt Freudhoz kezelésre egy még a házassága előtt elkapott szifilisz miatt. Dora makacs ideges köhögési rohamoktól szenvedett, és olykor elvesztette a hangját. Mikor a szo-

bájában öngyilkossági szándékra utaló levelet találtak, Bauer közbelépett, és elvitte a lányát Freudhoz, arra kérve, hogy „térítse észre”.³

Mikor Dora – „egy virágzó, intelligens, kedves arcú lány” – mesélni kezd, bonyolult szexuális viszonyok füllesztő képe bontakozik ki.⁴ Szülei házassága boldogtalan volt. Bauer szifilisszel fertőzte meg a feleségét. Dora szülei intim barátságba kerültek a K. házaspárral. Ida sok időt töltött K. asszonnyal, akivel legmélyebb titkait is megosztotta. K. asszony és apja között szerelmi viszony jött létre, amivel idővel minden érintett személy megbékélt. Ida az édesanyjáról nem sokat mesélt azon kívül, hogy tisztaságmániában szenvedett. Kapcsolatuk aligha volt szeretetteljesnek nevezhető.

A problémák akkor kezdődtek, mikor K. úr – akit később Hans Zellenkaként, egy kereskedőként azonosítottak – közeledni próbált Dorához. Leveleket írt neki, ajándékokat és virágot adott neki. Amikor Dora tizenhárom éves volt, meghívta, hogy a boltja emeletéről nézzen meg egy vallási körmenetet. De mikor Dora a boltba érkezett, kiderült, hogy K. előzetesen mindegyik alkalmazottat elküldte, és így Dora egyedül maradt vele. Miután a férfi leengedte a redőnyöket, hirtelen magához húzta a lányt, és szájon csókolta. Dora kiszabadította magát a szorításból, és elfutott.

Két évvel később a két család együtt töltötte a szünidőt az Alpokban. Egy tó körüli séta alkalmával K. úr újra közeledni próbált Dorához. Semmi köze sincs már a feleségéhez – mondta neki K. Mikor Dora rájött, hogy viszonyt akar kezdeni vele, pofon vágta a férfit. Hazaérve mindent elmesélt a szüleinek.

Mikor kérdőre vonták K.-t, a dolgok Dora számára szerencsétlen fordulatot vettek. K. konokul tagadott. Szerinte Dora szexmániás: a feleségétől hallotta, hogy mindenféle intim kérdést tett fel neki a szexuális életükről, és csak úgy falja Mantegazza *Psychologie der Liebe* című könyvét. Dora legnagyobb döbbenetére K. asszony a férje pártját fogta. A szülei is K. úrnak hittek, a történetét pedig a lány élénk fantáziájának tudták be. A lány úgy érezte, hogy az apja odaajándékozta K. úrnak, ahogy ő cserébe lemondott a feleségéről. Ettől a pillanattól kezdve súlyosbodtak a panaszai. 1900 októberében került Freudhoz analízisre.

Dora keveset várt ettől a kezeléstől. A torkával kapcsolatos orvosi konzultációk semmilyen eredménnyel nem jártak, így lassanként minden orvost alig titkolt megvetéssel fogadott. Az analízis során elsősorban arra törekedett, hogy Freudot meggyőzze: a K.-val való incidensek valóban megtörténtek. Ez sikerült, Freud volt az első, aki hitt neki. Freud hitt benne, hogy meg is tudja gyógyítani a lányt abból, amit ő „hisztérikus panaszoknak” látott: az ideges köhögésből és a torokproblémákból. Az eset nem túl nehéz, írta már két hét után Fliessnek, az egyik „csatlósa” is könnyen kinyithatta volna a zárat.⁵ Az említett kulcs nem más, mint a szexualitás. Aki eldobja ezt a kulcsot, soha többé nem tud majd kinyitni egy ajtót sem.

Freud egy évvel korábban jelentette meg *Álomfejtés* című művét. Dora analízisének az álmofejtés terápiás értékét kellett igazolnia. Az álm, magyarázza, „megmutatja azon utak egyikét, amelyeken át újra tudatossá válhat egy olyan pszichés anyag, amely korábban a tartalma miatt felébredő ellenállás következtében a tudatos gondolatoktól elszigetelődött, elfojtást szenvedett és ezért patogénné vált. Az álm, röviden, *kerülőutat jelent az elfojtás leleplezéséhez*”.⁶ (A kurzíválás magától Freudtól ered.) Dora álmainak megfejtésével a kezelőorvos betekintést nyerhet abba, hogy pontosan mit fojtott el a lány, és ha ezt megosztaná Dorával, akkor a betegnek megszűnnének a panaszai. Dora egyik álma három egymás utáni éjszakan is megismétlődött azonos formában.

A házban tűz ütött ki, apám az ágyam előtt áll, és ébresztget. Gyorsan felöltözöm. Anyukám még meg akarja menteni az ékszeres ládikáját, de apám azt mondja: „Nem akarom, hogy a te ékszeres ládikád miatt égiek meg a két gyerekünkkel.” Lefutunk, és ahogy kiérünk, felébredek.⁷

Freud az egyik Dorával folytatott hosszú beszélgetésük során, amikor a lánynak be kellett számolnia arról, milyen körülmények között érték ezek az álmoképek, ismertette álmofejtését. – Tudta-e Dora, hogy az ékszeres ládika (*Schmuckkästchen*) a női nemi szerv teljesen szokványos megnevezése? – Dora: – Tudtam, hogy *Ön* ezt

fogja mondani. – Freud: – Ez azt jelenti, hogy Ön tudta.⁸ – A tűz a nemi aktust szimbolizálja: a ládikát meg kellett menteni az éjszakai tűzből. Dora korábban kapott K. úrtól egy értékes ékszeres ládikát ajándékba, és most, érvel Freud, az az érzés – nem is érzés, vágy – támadt fel benne, hogy felajánlja a férfinak a saját „ékszeres ládikáját”: „Íme, megvan az a gondolat, amelyet ilyen nagy erővel kell elfojtani.” Sőt: „Ön nemcsak K. úrtól fél, hanem ennél is jobban fél önmagától, a saját vágyától, hogy a kedvére tegyen.”⁹

A zár felnyílt. Dorának erős szexuális irányultságú vágyai voltak, melyek büntudatot váltottak ki benne, és ezért el kellett őket fojtania. Az álomban Dora lényegében könyörgött az apjának, hogy védje meg attól a kísértéstől, hogy odaadja magát K. úrnak.

Dora elvetette ezt az értelmezést. Más értelmezésekkel sem volt jobban megelégedve. Az egyik ülés alatt gondolataiban elkalandozva egy a derekánál hordott, szövetből készült csatos pénztárcával játszadozott. Néhány nappal korábban kezdett neki Freud a maszturbációról beszélni. Szerinte a lány még gyerekként biztosan maszturbált. Minden kétséget kizáróan elfojtott vágyként most is megvan benne a maszturbálás utáni sóvárgás. Dora ezt hevesen tagadta; nem emlékszik rá, mondta, hogy valaha is maszturbált volna. Freud számára azonban a látvány egyértelmű: a lány a díványon fekvé a pénztárcájával játszik, kicsatolja, beledugja az ujját, majd kihúzza, becsatolja, újra kicsatolja, ujját be, majd ki. Freud rámutat arra, hogy Dora játéka a pénztárcájával nem más, mint pantomim a tudattalan vágyáról. Majd büszkén hozzáteszi, hogy megtanulta, miként figyeljen még a legrejtettebb szimbolikára is. „Aki a szájával hallgat, az ujjával fecseg.”¹⁰ Dora hallgatott. Legközelebb nem hozta magával a pénztárcáját.

Egy hasonló értelmezés következtében Dora ideges köhögése eltűnt. Freud szerint Dora fantáziált az apja és K. asszony közti viszonyról, és ehhez orális közösülések jeleneteket képzelt el. Ezeket a fantáziákat is elfojtotta, de ebben a zárt rendszerben, amilyen végső soron maga az elme, azok újra felszínre törtek szimbolikus és szomatikus úton: a köhögésben és a rekedt torokban. Ahogy a pénztárcánál, Dora ez után az értelmezés után is csak hallgatott; az ideges köhögés azonban ettől kezdve alábbhagyott.

Ha az ember jól odafigyel, kiderül, hogy mennyi minden került elfojtásra. Mikor Dora egy a boltban megesett incidensről, egy hirtelen ölelésről mesélt, azt mondta, hogy „még most is érzi az ölelés nyomását a felsőttestén”. Freud szerint eredetileg valami egészen mást is érzett: „Úgy vélem, a viharos ölelésben nemcsak a csókot érezte az ajkán, hanem a férfi merevedését is a hasán. Ezt az Ön számára botrányos élményt a tudatos emlék kirekesztette, elfojtotta és felváltotta a felsőtestre gyakorolt nyomás ártatlan érzésével, amelynek túlzott intenzitása az eredeti, elfojtott forrásból ered.”¹¹

Freud szerint Dora ölelésre adott heves reakciója a bizonyítéka annak, hogy már tizenhárom évesen „íz-ig-vérig hisztérikus” volt. Freud ismerte K.-t, aki „még fiatal ember, megnyerő külsővel”, az ölelése „minden egészséges lányban... genitális izgalmat” okozott volna.¹² Mivel K. éppen hogy undort váltott ki Dorából, itt nyilvánvalóan valamiféle „hatásinverzió” lépett fel, márpedig az efféle inverziók a rejtett hisztéria megnyilvánulásai.

A Dora-tanulmány, tudatja Freud Fliess-szel, „eddig írásaim közül a legárnyaltabb”.¹³ Kevesen osztják Freud ezen kijelentését. Dora a sok szexuális természetű értelmezéstől támadva érezhette magát, mindezt pedig egy olyan férfi erőlteti rá, aki nagyjából az apjával és K. úrral egyidős.¹⁴ Freud többek között Dora számlájára írja a K. asszony iránti tudattalan lesbikus szerelmet, a K. úr iránti tudattalan szerelmet, valamint az apja iránti ödipális szerelmet. És mivel egy analízis célja az, hogy az elfojtott érzelmekbe való betekintéssel megszüntessük a hisztérikus tüneteket, Freud kötelességtudóan megosztotta mindezen bölcsességét páciensével. Azzal, hogy Dora hirtelen az analízis megszakítása mellett döntött, megsértette Freudot, de Freudnak erre is megvolt a magyarázata: bizonyára K. úrral és az apjával azonosította őt. Az analízis megszüntetésével akart bosszút állni azért, amit ez a két férfi vele tett. Ez utóbbit végül jól látta Freud.

Dora tizenöt hónappal hirtelen eltűnése után még egyszer vizsgatért Freudhoz. 1901 májusában elhunyt a K. házaspár egyik gyermeke. A részvétlátogatás során Dorának sikerült őszintén elbeszélgetnie K. úrral és feleségével. K. asszonynak kereken megmondta: „Tudom, hogy viszonyod van a papával”, amit ő nem

is tagadott.¹⁵ K. úr elismerte, hogy ott a tónál közeledni próbált Dorához. Azzal, hogy elismerték a történeteket, Dora feje fölött valamennyire kitisztult az ég. Az utolsó látogatása után aztán Freud elvesztette szem elől a lányt.

Bő húsz évvel később, 1922 őszén Felix Deutsch belgyógyász konzultációra hívták egy súlyos fejfájásban szenvedő beteghez. Deutschnak a hölgy vég nélküli litániába kezdett boldogtalan házasságáról. A férje megcsalta, a fia is cserbenhagyta, minden férfi egoista. Ifjúkora történetébe is belekezdett. Az apja megcsalta az anyját, őt pedig apja szeretőjének a férje zaklatta.

Deutsch Freud háziorvosa volt, szimpatizált a pszichoanalízissel, és ismerte Freud klasszikus eseteit. Elejtett pár célzást. Valóban, Ida Bauer elismerte, hogy ő volt Freud „Dorája”.¹⁶ Úgy látszik, Ida is ismerte a vonatkozó irodalmat.

Ida egészségügyi problémái sosem szűntek meg, továbbra is gyötörték köhögési rohamok, migrén, szorongás. A húszas években bridzstanárként dolgozott, és partnerével, K. asszonnyal meseterfokozatig jutott. Az Anschluss után, ekkor már özvegyként, megpróbált külföldre jutni. Ez csak 1939-ben sikerült neki pénzét és javait hátrahagyva. Még néhány évig New Yorkban élt, pénz nélkül és egyre romló egészségi állapotban. Ida Bauer 1945-ben hunyt el, bélrákban.

Freud esettanulmányai a pszichoanalitikus módszerek demonstrálására szolgáltak, és az orvosokon és pszichiátereken kívül szélesebb publikum számára is bepillantást nyújtottak a szexualitásról, az emlékezetéről és az elfojtásról alkotott elképzeléseibe. Freud kifejezetten számolt a laikus publikummal: esettanulmányai inkább olvashatók pszichológiai regényként, mint tárgyilagos betegségstörténetként. Emellett minden esettanulmányából kirajzolódik Freud önarcképe is. Az olvasó látja őt, amint keményen dolgozik, ahogyan teljesen igénybe veszi az, ami valójában nem más, mint a páciens demonstrációja. Kikérdezi a páciens, rámutat a tünetekre, diagnosztist sejt, hangosan gondolkodik, értelmez, magyaráz – miközben, ellentétben egyéb munkáival, sokkal kevésbé számol azzal, hogy őt magát is megfigyelik. Épp a betegségstörténetek mutatják, saját-

tos tükröződésben, hogy mi hajtja Freudot. A rejtett határidőterv, a vakfolt, az elhallgatott kiindulási pont – mindezek pontról pontra kimutathatók az esettanulmányokban. A Doráról készített tanulmány ebben az értelemben még a legkevesebbet leplezi le róla.

A Dora- eset tucatnyi kommentárt eredményezett.¹⁷ Jacques Lacan francia pszichoanalitikus úgy véli, hogy Freud azonosította magát a férfias K. úrral, és ezért lepte meg ugyanúgy az analízis hirtelen félbeszakítása, mint K. urat a séta alatt a pofon. A feminista olvasatok is elsősorban magát Freudot elemzik. Szerintük annak a tipikus férfifantáziának az áldozatává vált, miszerint egy lány feltétlenül érzi a vágyat, mikor egy idősebb férfi szexuálisan érdeklődik iránta. Mások a Freud állításában rejlő heteroszexuális elfogultságra mutatnak rá, miszerint „minden egészséges lány” felizgul, ha egy férfi közeledik hozzá. Hélène Cixous francia író nő még egy lépéssel továbbmegy. Ő nem hajlandó Dorában az áldozatot látni. *Portrait de Dora* című színdarabjában éppenséggel Dora a hősnő,¹⁸ aki a hisztériája segítségével próbálja visszahelyezni magát oda, ahonnan mindenki ki akarja túrni: a figyelem középpontjába. Dora az apja és K. úr kívánságai szerint berendezett létezés rendjét borítja fel. És mikor az apja Freudon keresztül észre akarja téríteni, Dora ellenintézkedéseket hoz: elveti analitikusa értelmezéseit, féltve őrzi a titkait, akárcsak az álmában a szüzességét, és tizenegy hét után faképnél hagyja a meghökkent Freudot, ahogy K.-t az alpesi tónál.

Némelyik kommentár úgyszólván felszólítja az öreg pátriárkát, hogy feküdjön föl a saját díványára. A saját maga által megfogalmazott alapelvek – önazonosság, elfojtás, projekció – alapján fedik fel Freud lelki rezdüléseit. A dívány fejevégnél analitikusok ülnek, akik ügyesen megtanulták Freudtól, hogy mire kell figyelni: a szóhasználatra, a nyelvbtlásokra, az ellentmondásokra, az elszólásokra, az álmokra – bármi lehet jel. Egyik pszichiátriai elmélet sem váltott ki annyi ideológiakritikát, mint a pszichoanalízis, és nincs olyan pszichiátriai elmélet, amely önmaga kínált volna ilyen sok produktív eszközt a kritika számára.

A pszichoanalízis – elvégre – emlékekkel működik. Ám Freud az emlékekben elsősorban azt látja, ami hiányzik belőlük. Ez már az

anamnéziséknél elkezdődik. A páciens elbeszéléseiből semmit sem lehet teljes bizalommal elfogadni. Még mielőtt belekezdene a Doráról szóló beszámolójába, Freud kifejti: a páciensek szégyenből vagy zavartságuk miatt bizonyos emlékeket mindenképpen el fognak hallgatni. És lesznek olyan emlékek, melyek az analízis alatt egyszerűen nem kerülnek bele a tudatba. Azokat az emlékeket pedig, amelyeket valóban elfelejtettek, gyakran kitalált emlékekkel helyettesítik. Az analitikusnak tehát sorra számolnia kell a „tudatos őszintétlenséggel”, a „tudattalan őszintétlenséggel” és az „emlékek meghamisításával”.¹⁹ De a megtévesztések e fokozatai közepette mégis van egy kapaszkodó: amit a páciens – a szó bármilyen értelmében is – elfelejtett, az éppen annyi jelentőséggel bírt, mint amire emlékezett. Maguk az emlékezet hiányosságai szolgáltathatnak adatokat egy sikeres rekonstrukcióhoz. Freud találóan hozza fel a régészek által talált cserepek példáját.

Freud az elfojtással kapcsolatos elképzeléseit egy háromszög mentén helyezi el, melynek másik két sarokpontja a hisztéria és a trauma. Dora számára a K. közeledésében foglalt sértés jelentette az elfojtott traumát. Hogy eközben vágy ébredt benne a férfi után, azt szintén elfojtotta. De ha valaki valamit elfojt, az nem jelenti azt, hogy a dolog el is tűnt: a trauma vagy a tiltott vágy képes bajt okozni a tudattalanból is, mégpedig az első látásra megmagyarázhatatlan szomatikus jelenségek formájában. A hisztérikusok szimptomái, írja Freud, „legtitkosabb elfojtott vágyaik kifejeződésai”.²⁰ Az ellenkező irányba haladó pszichoanalitikus értelmezés képes kideríteni, hogy mit fojtott el a páciens, és így megszüntetheti az emlékezetkiesést. A tünetek megszüntetése az elfojtott emlékek tudatossá tételével végső soron ugyanoda vezet, mint az emlékezetzavar megszüntetése. Azt persze nem várhatjuk el, hogy a páciens örömét leli majd a folyamatban. Éppen az ellenállás és ellenszegülés a bizonyítéka annak, hogy az analitikus jó úton jár. Így történt ez Dorával is. Vagy hallgatással, vagy tiltakozással fogadta a pénztárcájában való babrálásról, az ideges köhögésről és a mellkasában érzett nyomásról adott értelmezést, amit K. úr ölelésére való emlékezőskor még mindig érzett, adott értelmezést, de Freudot nem nyugtalanították a tagadások: „A »Nem«, amellyel a páciens reagál, miután tudatos ér-

zékelését első ízben szembesítettük az elfojtott gondolattal, csupán magáról az elfojtás tényéről és eltökélttségéről tanúskodik, ugyanakkor nélküli annak erejét.”²¹ Hiába, egy jó analitikusnak bizonyos fokú rendíthetlenséggel kell rendelkeznie.

A klasszikus pszichoanalízis felfogása szerint a páciens elvesztette az elméje feletti hatalmat. E hatalom a pszichoanalitikus kezébe került, aki a tudattalanról, illetve az arról alkotott ismeretének köszönhetően, hogy a tudattalanban elfojtott emlékezetanyag hogyan kerülhet kifejeződésre, jobban ismeri a beteget, mint az saját magát. Az analitikus ismeri a szimbólumok nyelvét, képes megfejtetni az álmok jelentését, érti az elszólások eredetét. Még ha a beteg már teljesen el is felejtett valamit, az analitikus képes a lyuk körfogatából kitalálni, hogyan is nézhetett ki eredetileg az emlék. Persze minden megfejtés – ezt Freud is elismeri – csupán hipotézis. Tesztelni kell őket. De mi alapján? A páciens véleménye nem mérvadó. Ha az értelmezéssel szembeni tiltakozása nem bizonyítja, hogy az analitikus téved, akkor a helyeslését sem fogadhatjuk el az értelmezés érvényessége melletti érvként. Az, hogy Dora „nem”-je „igen”-ként értelmezhető, azt jelenti, hogy egy esetleges „igen” sem nyomna túl sokat a latban.

Mіндеz nem azt jelenti, hogy Freud ki akarta vonni magát a tudományos ellenőrzés lehetősége alól. Egyszerűen arról van szó, hogy vizsgálati modellje eltért attól, amit ma mértékadónak tekintünk. Freud számára az, hogy a hisztériás tünetek eltűntek azután, hogy az értelmezését megosztotta a pácienssel, annak a jele volt, hogy értelmezése helyes volt. Elégedetten dőlhetett hátra, amikor Dora abbahagyta az ideges köhögést, miután ő elmagyarázta neki, melyik elfojtott fantázia okozta a tüneteket. Csakhogy persze ez a vizsgálati modell is eldöntetlenül hagy bizonyos kérdéseket. A panaszok, melyek egy analitikus által sikeresnek tekintett értelmezés *után* eltűnnek, nem feltétlenül az értelmezés *következtében* tűnnek el, sem Doránál, sem más betegeknél. És fordítva is igaz: a panasz megmaradása nem feltétlenül jelenti azt, hogy az eredetére vonatkozó magyarázat helytelen volt. A pszichoanalitikus értelmezések vizsgálata körüli kétséghez hozzáadódik még az azzal kapcsolatos bizonytalanság, hogy pontosan miként is megy végbe az elfojtás.

Nem Freud fedezte fel az elfojtást mint jelenséget – sem magát a fogalmat, sem annak elnevezését. Freud életrajzírója, Ernest Jones a filozófus Herbartnál már olyan, 1824-ből származó szövegrészekre mutat rá, amelyekben a szerző a *Verdrängung* szót körülbelül ugyanebben a jelentésben használja: olyan elképzelések távol tartása a tudatból, melyek ellenkeznek a tudatban jelenlévő elképzelésekkel.²² Freud azonban specifikusabb jelentést ad a szónak (még ha ez a specifikáció Freud hosszú kutatói pályafutása során nem is volt mindig ugyanaz). Egy 1915-ös cikkben (*Die Verdrängung*) mindent megtesz azért, hogy az elfojtást egy nem túl bonyolult jelenséggé mutassa be. Az elfojtás lényege „a tudat elutasítása és távol tartó aktusa”.²³ Mivel pedig az elfojtott anyagnak valahová kerülnie kell, Freud a tudattalant és az elfojtást egymás segítségével definiálja: a tudattalan nélkül nem hagyhatná el a tudatot egy trauma vagy egy tiltott vágy. Freud kétségtelenül abban a reményben vezetett be egy sor metaforát az elfojtásról, hogy a segítségével megvilágítsa a fogalmat. Az említett cikkben azt írja, hogy úgy képzelhetjük el az elfojtást, mint mikor egy nemkívánatos vendégnek kitesszük a szűrét a szalonunkból. Megpróbálhatjuk tőle már a belépést is megtagadni, és a biztonság kedvéért még egy őrt is állíthatunk az ajtó elé. Freud az elfojtást hol mint „száműzést” írja le, hol mint „szándékos felejtést”, „kiszakadást”, „disszociációt”, „elnyomást”, „blokkolást”, „megakadályozást”, a „rávaló gondolás elkerülését”, a „figyelem visszavonását” vagy „kirekesztést”. Az imént említett „őr” más metaforákban „cenzorként” szerepel.²⁴ Nem vethetjük Freud szemére, hogy metaforákhoz folyamodik. Csak éppen ezek a különböző metaforák nem egészen ugyanazokat az asszociációsorokat aktiválják. A „disszociáció” és a „kiszakadás” azt sugallja, hogy az elfojtott anyaghoz már nem férhetünk hozzá soha többé, nincs visszaút. Az „őr” metaforája pedig azt a képzetet kelti, hogy éppen hogy meg kell védeni a tudatot a nemkívánatos vendég arra irányuló kitarító próbálkozásaitól, hogy visszatérjen a szalonba. Ahogy egy cenzornak is fel kell arra készülnie, nehogy félrevezessék.

Az elfojtás legegyszerűbb leírásairól szóló viták már nincsenek többé elhallgatva, bár lassanként eltolódnak a praktizáló analitiku-

sok közti véleménykülönbségektől a történészek közt zajló, Freud fogalomtárának értelmezéséről szóló elvi viták felé. A viták keresztüzében olyan kérdések állnak, mint például az elfojtás kizárólag a szexualitással függ össze, vagy sem, illetve miként kell értelmeznünk azt a szimbólumnyelvet, mellyel az elfojtott anyag a cenzor háta mögött próbál érvényesülni. A legradikálisabb kérdés, amelyet az elfojtással kapcsolatban fel lehet tenni, időben sokkal később fogalmazódott meg: létezik-e a jelenség egyáltalán?

Megtalált emlékek

„Mostanra tehető az »elfojtás« fogalmának századik születésnapja” – írja 1994-ben a történelmi pillanat iránti nem mindennapi érzékenységgel Crombag és Van Koppen jogpszichológus.²⁵ Ezzel a mondattal kezdődik a cikk, amelynek szerzői egy olyan kérdést tesznek fel, amely szöges ellentétben áll az elfojtásról szóló aktuálisan zajló vita irányával. A szóban forgó vita középpontjában már jó ideje az a kérdés áll, hogy valóban létezik-e az elfojtás. Igaz-e, hogy a fájdalmas vagy traumatikus események kiüzetnek a tudatból? Befolyással vannak-e mégis a tudattalantól a cselekedeteinkre és a tapasztalatainkra? Valóban a tudat egy leválasztott részébe kerülnek-e az emlékek az elfojtás által? Képes-e egy terapeuta olyan speciális technikákkal, mint a hipnózis és az álomfejtés, előhívni az „elfelejtett emlékeket”? A felsorolt kérdések mindegyikére a legkülönbözőbb válaszokat adták az emlékezetkutatók, miközben a vita már vagy húsz éve az állóháború formáját öltötte magára.

Crombag és Van Koppen első látásra a témától meglehetősen eltérő kérdést fogalmazott meg. Ők azt szerették volna tudni, hogy *hisznek-e* abban az emberek, hogy létezik elfojtás. A kérdés megválaszolására tett kísérletük meglehetősen leegyszerűsítőnek tűnt: közvélemény-kutatást tartottak. A fordulat indítékát a „Thomas-elv” alkalmazásának tekinthetjük. Ezen elv szerint „ha az emberek egy helyzetet valósnak határoznak meg, akkor annak a következményei is valósak”.²⁶ Vagyis még ha elfojtás mint olyan nem is létezik – érvel Crombag és Van Koppen –, pusztán az azzal

kapcsolatos *meggyőződés*, hogy létezik, hatással lenne arra, ahogy bizonyos helyzeteket kezelünk, amelyekben a feltételezett elfojtás szerepet játszik.

Képzeld el, hogy feljelentést tesz egy asszony, aki a terápia alatt ráébred, hogy gyermekkorában megerőszakolták. Régen elfelejtette, elfojtotta már ezt az emléket, de most „újra megtalálta” az elveszett emlékeit, és szembesíteni szeretné a tettetést a büntetettével. Ha az ügyész úgy dönt, hogy büntetőeljárást indít, akkor bonyolult helyzet áll elő. A gyanúsított tagad, nincsenek tanúk sem. A bírónak döntést kell hoznia azzal kapcsolatban, hogy elfogadják-e bizonyítékként a meglelt emlékeket. Valószínűleg egy szakértő tanúhoz fordul segítségért. Ám ebben a pillanatban a helyzet még bonyolultabbá válik. Ha a bíró Merkelbachot vagy Wesselt, az emlékezetkutatókat idézi be, akkor ők azt fogják nyilatkozni, hogy a mai napig senkinek sem sikerült laboratóriumi kísérletben, kontrollált körülmények között kimutatni az „elfojtást” mint jelenséget.²⁷ De ha a bíró Ensinket, ugyanazon Limburgi Egyetem munkatársnőjét hívja segítségül, ő kijelentené: a kutatásokból kitűnik, hogy azon nők közül, akik gyerekkorukban komoly mértékű szexuális bántalmazáson estek át, minden harmadik elfelejtette az erre vonatkozó emlékét, tehát attól még, hogy az a bizonyos emlék „megtalált” emlék, nem biztos, hogy nem igaz.²⁸ Kinek higgyünk? Egymásnak ellentmondó szakértői nézetekkel szembekerülve a bíró kénytelen lesz a döntésében mégis arra hagyatkozni, amit ő maga a kérdésről korábban gondolt. Innen nézve pedig nagyon is lényeges lehet tudnunk, hogy a bírók – vagy az ügyvédek, az ügyészek és egyéb jogi tisztségviselők – milyen mértékben *hisznek* az elfojtás létezésében.

Crombag és Van Koppen a kérdőívében két, igennel vagy nemmel megválaszolható kérdést tett fel:

Hiszi-e Ön, hogy előfordul „elfojtás”, azaz *traumatikus események hosszantartó elfelejtése*?

*Lehetségesnek tartja-e, hogy Ön is elfojtott már valaha egy traumatikus eseményt?*²⁹

A válaszadók egyik csoportja a Maastrichti Egyetem Jogi Karának 134 diákjából és alkalmazottjából állt (a „jogászok”). Egy második, ugyanakkora csoportot pszichológusokból, gyógypedagógusokból, gyerekorvosokból és egyéb segítő szakmával rendelkezőkből állítottak össze, olyan emberekből, akik részt vettek a Fiatalkorúak Szexuális Bántalmazása Bizottsága által szervezett konferencián (a „pszichológusok”). A „jogászok” 87%-a válaszolt igennel az első kérdésre, azaz hitt abban, hogy előfordul „elfojtás”. A „pszichológusoknál” még magasabb ez az arány: 95%. Merkelbach és Wessel felfogása tehát még a szakmabeliek – legalább is *ezen* szakmabeliek – körében is kimondottan kisebbségi álláspontnak számít. De az igazi meglepetést a második kérdésre adott válaszok okozták. A „jogászoknak” mindössze 56%-a, míg a „pszichológusoknak” 47%-a gondolta, hogy ők maguk is elfojthatnának valamit. Különös eredmény ez. Durván a válaszadók fele nyilvánvalóan azt gondolja, hogy az elfojtás valami olyasmi, amit mások csinálnak, vele nem fordulhatna olyan könnyen elő. Ez az eredmény valamelyest relativizálja az elfojtás létezésére adott tömeges igenlő választ, de mindent egybevetve a megkérdezetteknek körülbelül a fele hisz az elfojtásban mint az emberi emlékezetre jellemző általános jelenségben. Merkelbach és Wessel a pszichiáterek felfogását vizsgáló későbbi kutatásából kiderül, hogy a pszichiáterek 96%-a meg van arról győződve, hogy létezik elfojtás, 84%-uk pedig arról is, hogy az elfojtás pszichológiai problémákat okoz.³⁰

Az, hogy ha nem is az elfojtás, de a benne való hit ténylegesen létezik, konkrét perekben is kimutatható. 1995-ben Wagenaar emlékezetpszichológust szakértő tanúként vonták be egy polgárjogi ügybe, amelyben egy hölgy 50 000 gulden fájdalomdíjat követelt a bátyjától egy harmincegy évvel ezelőtt történt nemi erőszak miatt.³¹ A nő akkor négyéves volt, a bátyja tizenkettő. Wagenaar szerint ebből az esetből mindkét fél meríthet érveket a „megtalált emlékezet” hitelességéről alkotott meggyőződéséhez. Az egyik párt annak a bizonyítékát látja ebben, hogy több évtizeden keresztül hozzáférhetetlen emlékek terápiás beavatkozással újra felszínre hozhatók. A másik párt számára ugyanez a történet az efféle „emlékek” összefabrikált jellegét bizonyítja. Mindkét párt bevet

szakértő tanúkat, akik a bíróságon tudományos evidenciaként tállalják a saját verziójukat – a Crombag és Van Koppen által felvázolt forгатókönyv szerint –, ami oda vezet, hogy a bíró magára van utalva, mikor az egymásnak ellentmondó nyilatkozatokból ki kell választania a „helyeset”. Az ítélethirdetés után persze valamelyik párt a saját elméleti irányultságának a javára írhatja az esetet. Így azonban, következtet Wagenaar, körkörös érvelésről van szó: az ítélet szolgáltatja annak az elméletnek az alátámasztását, amely az ítélethez vezetett. Megint a Thomas-elv: a meggyőződéseknek valós következményei vannak.

Crombag és Van Koppen leírása szerint az elfojtás „egy traumatikus esemény emlékének kényszerű és váratlan száműzése az ön-életrajzi emlékezetből, ami által ezt az emléket hosszú ideig nem lehet tudatosítani”.³² E definíció azokat az asszociációkat próbálja befogni, melyek jelenleg az „elfojtással” kapcsolatban élnek. Ugyanakkor azt is nyomatékosítja, mi változott a Freud első elfojtásról szóló leírása óta eltelt száz évben. Crombag és Van Koppen definíciója a traumára szűkíti le az elfojtás okát, míg Freud szerint a tiltott vágyak vagy a büntudat is elfojtásra kerül. A hisztériával való asszociáció – akár mint az elfojtás oka, akár mint annak hatása – teljesen eltűnt. Még a példák is, melyek segítségével Crombag és Van Koppen el akarja magyarázni, miért érdemes a jogászoknak az elfojtás létezéséről alkotott véleményét vizsgálni, pontosan jellemzik a cikk megjelenésének korszakát. Az 1990-es évek közepén tetőzött az „elvesztett emlékekkel” kapcsolatos vita. Szaklapokban és a bíróságon is hevesen vitatkoztak arról a kérdéstről, hogy traumatikus események – a gyakorlatban legtöbbször szexuális bűncselekmények – valóban olyan sokáig száműzve lehetnek-e az emlékezetből, hogy már elfeledettnek tűnnek. Ez a vita időközben lecsengett. A Fiktív Emlékek Munkacsoportja, amelyet 1994-ben olyan szülők alapítottak, akiket visszaélésekkel vádoltak, újabb bejelentések hiányában 2004-ben feloszlatta magát. De a „hamis emlékekről” összeállított, ma is aktív portál a több száz linkjével jól érzékelteti az emlékezet, a trauma és a felejtés viszonyáról zajló, több mint tíz évig tartó vita heveségét és intenzitá-

sát.³³ Az itt elhangzott érvek segíthetnek abban, hogy ne engedjük teljesen a középpontba az elfojtás „valós létezésének” igaz vagy hamis voltát firtató kérdést.

A trauma és felejtés arénája

A harmincas évei elején járó Laura Pasley segítséget kér. Tízéves kora óta szenved étkezési zavarban, túlságosan kövér, abbahagyta a tanulmányait, bizonytalannak és csúnyának érzi magát. Lelkipásztora ajánlására jelentkezik egy pszichoterapeutánál, Steve-nél. Mindjárt az első találkozáskor megkérdezi Laurát, hogy bántalmazták-e szexuálisan. A nő megerősíti ezt: kilencéves korában egy fiú az uszodában hirtelen beléje dugta egyik ujját. Szégyenében senkinek sem beszélt az esetről. Steve azonban nem ilyesmire gondolt: páciense erre az uszodás esetre nyilvánvalóan mindvégig emlékezett; ő valami mélyebbet keres, valamit, amit ki kell ásniuk az emlékezetéből. Az étkezési zavarok, magyarázza, mindig súlyos bántalmazásra utalnak. Együtt kell a rejtett trauma nyomába eredniük.

A következő ülésen Laura csukott szemmel ül Steve-et hallgatva, aki győzködi. A nő nem sokat ért az egészből, de Steve szerint ez nem számít, ő közvetlenül a tudatalattijához beszél. Az ülések egyre gyakoribbá válnak. A biztosító elutasítja a terápia folytatásának finanszírozását. Laura eladja az autóját, és kölcsönket vesz fel, hogy fedezni tudja a terápia költségeit. Egy nap otthon porszívózik, mikor hirtelen egy kép villan fel előtte egy körülbelül hároméves kisfiúról, aki egy csecsemőt próbál egy párnával megfojtani. A rákövetkező ülésen Steve arról próbálja meggyőzni őt, hogy a bátyja annak idején megpróbálta megölni őt. Hipnózis alatt kerül elő az a kép, hogy gyerekként a kádban fürödve az anyja a vaginájába helyezi az ujjait. Még később flashbackeket lát: az édesanyja egy ruhafogással bántalmazza. A terápia alatt egyre rosszabb állapotba kerül, egyszer gyógyszer-túladagolás miatt kórházba is kell szállítani.

Ekkor kezdetét veszi a csoportterápia. Steve körülbelül tíz nő részvételével hosszú órákon át tartó gyűléseket tart, amelyeket

hipnózissal, flashbackekkel és szerepjátékokkal tölt meg. Mikor Laura kerül sorra, órákon keresztül üvöltözik vele, hogy még mindig elhallgatja a legsúlyosabbakat. Az egyik nő sátánista szertartásokat tartalmazó emlékekkel rukkol elő, ami kínzásokra és nemi erőszakokra vonatkozó történetek újabb körét indítja be. A végén már Laura maga is csoportos nemi erőszak és állatokkal való szex jeleneteit „látja”. Gyógyszertúladagolás miatt újra kórházba kerül, álmatlanságban szenved, még mindig bulimiás, majdnem ötven kilót hízott. Négy év terápia után rosszabb állapotban van, mint valaha. Mikor Steve azt mondja neki, hogy nem igyekszik eléggé, megroppan benne valami. Elhatározza, hogy abbahagyja az egészet.

Az igazi fordulat csak két év múlva áll be, mikor egy cikk kerül a kezébe a „hamis emlékezet szindrómáról”. Ebben interjú olvasható egy idős házaspárral, akit a lányuk sátánista bűncselekményekkel vádolt meg; a lány történetesen Laura egyik terápiás csoporttársa volt. Felkeresi a házaspárt. Kedves idős házaspár benyomását keltik, ezért nehezen tudja elképzelni őket azon szörnyű tettek elkövetőiként, amelyeket a csoportterápián hallott róluk. Lassan kezd megrendülni a hite a saját vádjaiban és visszaemlékezéseiben. Olyan, mondja, mintha világosság gyulladt volna a fejében. Amikor tudatosul benne, hogy pontosan mi is történt vele, úgy dönt, hogy bepereli a terapeutáját. Steve inkább nem akarja bíróságra vinni az ügyet, és ajánlatot tesz neki, amit Laura elfogad. Laura úgy érzi, hogy újra saját kezébe vette az életét. Megszűnik a bulimiája.

Laura Pasley esete egyike a Mark Pendergrast – maga is vértőzéssel megvádolt apa – *Victims of Memory* című könyvében olvasható számos emblematikus történetnek.³⁴ Pasley volt az egyik első „retraktor”, vagyis olyan valaki, aki úgy véli, hogy a terapeutája félrevezette; mások sikeres pert is indítottak a terapeutájuk ellen.³⁵ Több száz retraktor esetét ismerjük, de a számuk elenyésző annak a több tízezer nőnek az esetével szemben, akik a terápia során egy rég történt bántalmazásról „találnak meg” emlékeket, és megvádolják az apjukat, bátyjukat, nagybátyjukat vagy másokat, s ügyüket gyakran bíróság elé is viszik.

Pasley esete nem minden tekintetben reprezentatív. A legtöbb terapeuta, aki ilyen problémával kezelt nőt, maga is nő volt. A feljelentett egyén pedig majdnem mindig férfi volt, legtöbbször az egyik rokon. A többi részletet tekintve Pasley története több ezer hasonló történet kivonata: egy nő pszichés problémákkal terápiára jelentkezik, a terapeuta szexuális bántalmazást sejt a háttérben, a hipnózis, az álomfejtés vagy a regresszióterápia újra előhozza az „elfelejtett emlékeket”, a nő pedig arra a meggyőződésre jut, hogy megerősakolták, és úgy dönt, hogy ha még élnek a tettesek, szembesíti őket a vádjával. Ennek a következménye nyilvánvalóan alig gyógyítható szakadás a családi kapcsolatokban.

Egy Pasley-éhez hasonló ügy egyértelművé teszi, hogy aligha lehetséges az ilyen eseteket semleges és elfogulatlan nyelven leírni. Persze ez is a *recovered memories*-vita sarkított jellegéről árulkodik. A *recovery* szó egyszerre jelent „helyreállítás”-t és „megmentés”-t, és benne rejlik egy előfeltételezés: azt sugallja, hogy valóban lehetséges hosszú ideig „elfeledett” emlékeket újra „megtalálni”. Azok a szerzők, akik ezt kétségbe vonják, *pseudo-memories*-nek vagy *false memories*-nek (pszeudo-, illetve hamis emlékek) hívják a jelenséget. A tévesen megvádolt szülők érdekcsoportja, mely 1992-ben alakult meg az Egyesült Államokban, a False Memory Syndrome Foundation nevet választotta. Szerencsétlen helyzet állt elő azzal, hogy nem létezik egy olyan, harmadik elnevezés, mely semleges volna a probléma szempontjából. Különböző monográfiák pártatlanságra való törekvésükben mindkét elnevezést felveszik a címükbe.³⁶ Hollandiában az „újra megtalált emlékek” elnevezés honosodott meg, habár aligha tekinthető semlegesnek.

Az „újra megtalált emlékek” elnevezésben sok különböző tudományág, intézmény és diszciplína volt érdekelt. A pszichiátria, a klinikai pszichológia, az emlékezetpszichológia és az orvostudomány, csak hogy a legkézenfekvőbb tudományágakat nevezzük meg; továbbá biztosítók, munkaadók, kórházak, a mentális egészségügy, az igazságszolgáltatás, a gyermek- és ifjúságvédelem, az áldozatsegítő szolgálat – a megtalált emlékezet minden egyes esete, bármennyire intimnek és személyesnek is indult, társadalmi intézmények egész hálózatát hozza mozgásba.

A *recovered memories*-mozgalom eredetét mindegyik párt ugyanoda vezeti vissza: Ellen Bass és Laura Davis 1988-as, *The Courage to Heal* című könyvének megjelenésére. A szerzők a szexuális bántalmazáson átesett nők *grass-roots* mozgalmának aktív terapeutái voltak.³⁷ Egy kérdőívet állítottak össze az alábbi kérdésekkel olyan nők számára, akik azt gyanítják, hogy gyerekkorukban megerősítették őket:

Előfordul, hogy tehetetlennek, áldozatnak érzed magad?

Másnak érzed magad, mint a többi ember?

Nehezen tudod kinyilvánítani az érzéseidet?

Félsz a sikertől?

Gyakran érzed magad zavartnak?

„Ha valaki egy vagy több kérdésre igenlő választ ad – írja a két szerző –, az gyerekkori traumatikus eseményekre utal, még ha jelenleg semmilyen emléke sincs erről. Az arra vonatkozó tudásod, hogy bántalmaztak, gyakran csupán homályos sejtéssel kezdődik, egy belső hanggal, amelyre hallgatnod kell.”

Hiszen sohasem találkoztak még olyan nővel, aki később azt állapította volna meg, hogy nem bántalmazták. Nincs gyanú megerősítés nélkül. A hipnózis jó szolgálatot tehet az elfeledett emlékek visszahozásában, de kreatív terápiával, regresszióterápiával, álomelemzéssel vagy testterápiával helyreállítható az elveszett kapcsolat. A terápia záró szakasza sok esetben a „konfrontáció”: a tettes felkeresése és tetteivel való szembesítése.

Kevesebb mint két év alatt az Egyesült Államok az *emlékezetháborúk* – így, többes számban, hiszen a csata több fronton is zajlott – színtere lett. Ezek egyike az internet volt. A terápiás csoportok, öngyógyító körök, retraktorok, igazságügyi kárszakértők és workshopok több ezer honlapján is folyt a virtuális csata. A tárgyalótermekben csakhamar kirajzolódott a szakértők csatája. A tudomány területén exponenciálisan megnövekedett az emlékezetről, traumáról és elfojtásról szóló könyvek száma. Mivel magyarázható ez a robbanás? Ha a *The Courage to Heal* című könyv volt a szikra, honnan jön a puskaporos hordó?

A *recovered memories*-mozgalom válasza meglehetősen egyszerű. Szexuális bántalmazás sokkal nagyobb számban fordul elő, mint azt korábban gondoltuk, a bántalmazás e formája pedig túlnyomórészt a nőket érinti. A speciális terápia biztonságos környezetet biztosít ahhoz, hogy a páciensek újra előássák a bántalmazás emlékeit, és ez más nőket is arra inspirál, hogy ők is ugyanezt tegyék – így lép tehát működésbe az önmagát erősítő növekedés folyamata. De ha mindenütt előfordul szexuális bántalmazás, akkor földrajzilag miért ennyire szelektíven, elsősorban az Egyesült Államokra, Európán belül pedig Hollandiára korlátozódva terjedt el a *recovered memories* mozgalma? Németországban vagy Franciaországban nem indultak el ehhez hasonló mozgalmak. Milyen társadalmi tényezők segítették elő ezt a specifikus mintát?

Elaine Showalter, az angol irodalom egyetemi tanára a Princetonon, megpróbálta a megtalált emlékek csatáját történelmi távlatból szemlélni.³⁸ Ő írta korábban a *The Female Malady* című tanulmányt a hisztéria mint pszichiátriai diagnózis történetéről.³⁹ Ebbe a kategóriába helyezi a *recovered memories*-mozgalom gyors feljutását is. A megtalált emlékezethez kapcsolódó terápiák az ő szemében a szociológiai és pszichológiai problémák legitimációjának a példái. Ez a mai megjelenési formája annak, amit száz évvel ezelőtt a nőknél hisztériának, a férfiaknál neuraszténiának hívtak. Érvelésének egyik fontos szála a modern kor hisztériájának narratív jellege. A megtalált emlékekről szóló történetek – de az Öbölháború-szindrómáról vagy a többes személyiségről szólók is – nagyon gyorsan tudnak terjedni az interneten, újságokban és egyéb médiában, akár a vírus egy járványban. A könyvek, filmek és dokumentumfilmek csak úgy ontják magukból a megtalált emlékekről szóló prototipikus történeteket. Azok is, akik korábban sosem hallottak róla, jó ismerőivé váltak a megtalált emlékek következtében fellépő pszichés panaszoknak, és azon kezdenek tűnődni, hogy vajon az ő panaszait nem rejtett emlékek okozzák-e. Pusztán az a véletlen körülmény, hogy az Egyesült Államokban tanulmányúton részt vevő csoportnyi terapeuta már útja legelején megismerkedik a megtalált emlékezet terápiáival, magával hozhatja azt, hogy anyaországukban is hasonló mozgalom indul. Ezáltal a történetek, amelyeket az

emberek aztán elmesélnek, illetve a terapeuták által keresett kapcsolódási pontok erősen egybeesnek. A körköröség kényes formája jön létre: a történetek között tapasztalt feltűnő hasonlóság azt sugalmazhatja, hogy a megtalált történetek autentikusak.

A megtalált emlékek problematikája megosztottságot eredményezett a terápiás közösségben. Kezdetől fogva vitatott volt az olyan kérdőívek megbízhatósága, mint Bass és Davisé, és messze nem mindegyik terapeuta számára volt bizonyított, hogy a traumatikus emlékek „előáshatóak”, ahogyan a „megtalálás” terápiás értéke sem. Még a nőmozgalom is megosztottá vált egy rövid időre. A bántalmazott nők segélyszolgálatára mélyen gyökerezik a feminizmusban, és hosszú ideig konfrontálnia kellett azzal az ellenállással, amely a bántalmazás komolyságának, illetve mértékének elismerésére irányult. Gloria Steinman felsorakozott a *recovered memories*-mozgalom mögött, de voltak olyan feministák is, akik szerint az álemlékekre alapozó vádak rontják a valós bántalmazáson alapuló esetek megítélését.

Az emlékezeetről alkotott tudás is egy csapásra megváltozott. Holmes amerikai pszichológus 1990-ban azt írta, hogy már 1974-ben megállapította: „az elfojtás létezésére egyetlenegy megbízható bizonyíték sem létezik”, és azóta sem jelent meg semmi, ami megváltoztatta volna a véleményét.⁴⁰ Az 1930-as években végeztek néhány kísérletet, melyekről úgy tűnt, hogy igazolják: a kellemetlen eseményekre kevésbé jól emlékszünk, mint a kellemesekre. Ám későbbi kísérletekből kiderült, hogy egy rejtett faktorról van szó, mégpedig az eseményekkel együtt járó érzelmek *intenzitásáról*, melyek meghatározzák azt, hogy mennyire jegyezzük meg az adott eseményt, és ebben az esetben a kellemes események intenzívebbeknek bizonyultak.⁴¹ Holmes újabb kutatásokra is utal, amelyekből szerinte bebizonyosodott, hogy több időbe telik a stresszt idéző szavakat felismerni, mint a semleges szavakat, mintha az érzékszerveink meg akarnának minket védeni azáltal, hogy ezeket a szavakat elfojtják. Később kiderült, hogy a „stressz-szavak” kevésbé gyakoriak, mint a semleges szavak, és ez magyarázta a különbséget.⁴² Más arra irányuló kísérletekben, hogy laboratóriumi körülmények között találjanak bizonyítékot az elfojtás létezésére,

megrendezett balesetekről készült diákat használtak.⁴³ Ám ezúttal sem találtak az elfojtásra utaló egyértelmű bizonyítékot.

Persze ezek a kísérletek elsősorban azt demonstrálják, hogy a traumára irányuló kutatásokat nem lehet laboratóriumban végezni. Ensink például teljes joggal kérdőjelezi meg, hogy balesetekről készült diák traumatikus hatással lehetnek-e még olyasvalakire, aki rendszeresen néz tévét.⁴⁴ Merkelbach és Wessel egyik megtalált emlékezetéről szóló cikkére adott polemikus válaszban Van der Hart bosszankodva írja, hogy „különböző jelenségek nemcsak akkor léteznek, ha laboratóriumban is sikerül létrehozni őket”.⁴⁵ Létezik egy etikai határ azzal kapcsolatban, hogy milyen jellegű inger adható egy kísérlet során a kísérleti alanyoknak, és még a legmegengedőbb Etikai Bizottság is körülbelül a „kellemetlennél” és „ocsmánynál” húzza meg a határt – valódi traumatikus hatás okozása biztosan túl van az elfogadható határon.

Sok klinikai pszichológus vagy terapeuta részéről nem is lenne arra szükség, hogy laboratóriumokban keressék az elfojtást: nap mint nap találkoznak vele a praxisukban. Olyan emberek jelennek meg a rendelőkben, akik traumatikus események után keresnek segítséget, és gyakran nagy nehézségükbe kerül, hogy a traumához kötődő emlékekhez hozzáférjenek. Néha úgy látszik, nem is csak az a bizonyos traumatikus esemény törlődött, hanem sokkal nagyobb mértékű emlékezetkiesés lép fel, így például hosszú ideig tartó bántalmazásoknál vagy kínzásoknál. „A konvergáló tanulmányok – írja Van der Hart – igazolják a traumatikus eseményekre a teljes amnézia létezését.”⁴⁶ Ehhez ő maga is hozzáteszi, hogy klinikai tanulmányokról van szó, amelyekben kísérleti pszichológiai szempontból sok kifogásolnivaló van. Valóban ez teszi ki a probléma egy részét az elfojtás vitájában. A klinikai orvosok és a kísérleti pszichológusok különböző módszertani stílusokat alkalmaznak. A klinikai orvosok gyakran esettanulmányok formájában számolnak be a megfigyeléseikről, ez a fajta kutatás azonban a kísérleti pszichológusok körében csekély presztízzsel rendelkezik. Amikor egyetlen páciensről van szó, mindig felvetődik a kérdés, hogy mennyire általánosítható az egyedi eset, hiszen a replikáció-vizsgálat kizárt, s az adott terapeuta-kutatón kívül nem igazán

tudja bárki is kontrollálni az eredményt. Az ezen séma alapján történő kutatásokról gyakran állítják, hogy nem „igazi tudományról” van szó. A kísérleti pszichológusok ezért többre tartják a nagyobb számú kísérleti alannyal, alaposan ellenőrzött körülmények között végzett tanulmányokat. Ők viszont azzal az ellenvetéssel kerülnek szembe, hogy nem „valódi traumákat” vizsgálnak. A megtalált emlékezetéről szóló vitában így egy a tudománykutatók számára ismert fordulat figyelhető meg: a *tényekről* való véleménykülönbségek egy idő után arról szólnak már, hogy *mi számít ténynek*. A vita a kritériumok, definíciók és módszerek szintjére helyeződik át.

Az egyetlen hely, ahol az igazi tudomány igazi traumákkal találkozhat, a személyes vagy kollektív tragédiák helyszíne: földrengés, repülőgép-szerencsétlenség, súlyos közlekedési baleset, emberablás, tüzeset, erőszakos támadás, nemi erőszak. Ezek olyan körülmények, amelyeket kissé pongyolán *experiments of nature*-nek (természetes kísérletek) szoktak nevezni, és a kutatók számára lehetővé teszik, hogy éppen csak megfigyeljék az emlékezet reakcióit. Mit tanulhatunk a traumatizáló eseményekből az elfojtásról és a felejtésről?

Nem támasztják alá azt az elméletet, hogy a sokkoló események „disszociációhoz” vezethetnek, amelynek során a traumatikus emlékek úgymond lehasadnak, és ezáltal később nehezen hozzáférhetővé válnak. Száztizenöt olyan rendőrnél, akik komoly lövöldözésbe kerültek, megvizsgálták, hogy az emlékeik valóban ezen a módon kerültek-e „elfojtásra”.⁴⁷ Nyilvánvalóvá vált, hogy nem erről van szó. Sokkal inkább az események újraélése és az emlékképek gyötörték őket, olyan jelenségek, melyek a Vietnamot megjárt veteránok és az öbölháborúból visszatért katonák között is ismertek voltak. Az auschwitzi túlélők esetében sem volt szó „disszociációról”: az emlékeik nem bizonyultak elfojtottnak, hanem éppenséggel elképzelhetetlen pillanatokban tolokodtak előre, bomlasztó következményeket hagyva maguk után.⁴⁸ Ez nem jelenti azt, hogy azok az emlékek, ahol ez egyáltalán ellenőrizhető volt, pontos másolatként tértek vissza a tudatba. Traumatikus emlékek-nél is előfordulnak torzulások és csúsztatások. De az alanyok nem fojtották vagy felejtették el őket.

Egy kifejezetten gyerekeket vizsgáló kutatásban – ez a célcsoport lényeges a megtalált emlékek körüli vitához – nagy vonalakban ugyanezeket a traumákra adott reakciókat figyelték meg. Tizenhat öt és tíz év közötti gyerek, akik szemtanúi voltak egy, valamelyik szülőjükre irányuló gyilkossági kísérletnek, rendkívüli módon eleven emlékeket őriztek az esetről, melyek újra és újra felbukkantak, s a gyerekek így újra meg újra átélték az eseményeket.⁴⁹ Ugyanígy tíz öt és tizenhat év közötti gyerek, akik szemtanúi voltak anyjuk megerőszkolásának, azt mesélte a beszélgetések során, hogy rendszeresen visszatérnek a megerőszkolás képei.⁵⁰

A megtalált emlékek utáni kutatás gyakran azzal kezdődik, hogy a még megmaradt foszlányokból mi rekonstruálható, és így próbálják meg a valós történetet levezetni. Az imént említett kutatások úgymond a másik oldalról indítanak. Adott egy jól dokumentált terhelő vagy traumatizáló esemény, s a kutatók annak járnak utána, hogy azok elszenvedői hogyan emlékeznek rá, illetve felejtik el az adott eseményt.⁵¹ Az eredmények ahhoz a következtetéshez vezetnek, hogy valóban előfordul „felejtés”, hiszen az emlékből elvesznek bizonyos részletek, vagy lassanként ellentmondások szivárognak belé – de szó sincs elfojtásról vagy lehasadásról. A traumák, úgy tűnik, inkább erőszakolják ki a visszatérésüket az emlékezetbe, mint az elfojtásukat.

Trauma és a szemmozgások

A most huszonkilenc éves Marita, aki tűzoltóként dolgozik, néhány évvel ezelőtt kivonult az egységével egy öreg templomban lévő tűzesethez. A parancsnoka úgy tíz méterrel előtte futott egy keskeny sikátorban, amikor egy falszakasz kidőlt. A férfi nem tudott félreugrani, és azonnal meghalt. Marita látta, hogy ez fog történni. A történetek után hibásnak érezte magát, hogy a parancsnok halt meg, akinek családja volt, míg ő, akinek nincsenek gyerekei, életben maradt. Mivel ezután túlságosan szorongott ahhoz, hogy bevetésen vegyen részt, végül irodai munkát kapott. Amikor öt évvel később még mindig rémálmok gyötörték, és a kollégája halá-

lának részletes emlékképei kísértették, jelentkezett egy pszichoterapeutánál.

Marita esete az első abból a huszonöt esetleírásból, amely a 2009-ben megjelent *Casusboek EMDR*-ben (EMDR Esetkönyv) olvasható.⁵² A beszámoló jó betekintést nyújt abba az eljárásba, amelyet egy EMDR-kezelés során követ a kliens és a terapeuta. Az első beszélgetés során a terapeuta megkérdezi, hogy melyek a páciens balesethez kapcsolható legrosszabb emlékei. Marita hármat is megnevez; a terapeuta azt javasolja, hogy az elsőt kezeljék EMDR-rel. A kidőlő fal képe az, és az ehhez társuló szomorúság és tehetetlenség érzése. Amikor a terapeuta kérésére Marita olyan elevenen maga elé képzei a képet, amennyire csak tudja, komoly nehézségei adódnak vele. A terapeuta megkéri, hogy egy 0-tól 10-ig terjedő skálán értékelje a nehézség fokát. Marita 9-essel válaszol (az EMDR zsargonban: SUD 9, ami a *Subjective Units of Distress* rövidítése). Maritán fejhallgató van, és miközben a jobb és bal fülében felváltva kattánások hallatszanak, elmeséli, ami az eszébe jut, hogyan érzi magát közben, milyen észleléseket tapasztal a testében. Mindezt olykor félbeszakítja a terapeuta egy-egy kérdése, de mindegyik után megkéri a páciens, hogy újra az emlékképre koncentráljon. A SUD értéke fokozatosan 7-esre csökken („olyan, mintha teljesen máshogy lélegeznék”), majd 5-ösre („úgy érzem, hogy valaki teljesen másnak a fényképét nézem”), majd 4-esre („semmi, semlegesem érzem magam”), és végül 0-ra („nyugodtan rá tudok nézni a képre”).⁵³ Marita egy héttel később elmeséli, hogy megpróbálta maga elé képzei a dőlő fal képét, de az „homályosabbá” vált, és kevesebb érzéssel párosult. A következő találkozáson a terapeuta más fájdalmas emlékeket vett kezelésbe. Összesen csak négy alkalomra volt szükség.

Az EMDR olyan technika, melynek működése egyelőre magyarázatra vár. Még azoknak a terapeutáknak sincs halvány fogalma sem arról, hogy *miért* működik ez a technika, akik praxisuk során naponta alkalmazzák. A rövidítés az *Eye Movement Desensitization and Reprocessing* szókapcsolatból származik, de a kutatói konszenzus szerint az eljárás során a Marita által is hallott kattánások helyettesíthetik a szemmozgást. Ugyanígy bizonytalan az is, hogy

az elnevezés másik két eleme, a *desensitisation* és a *reprocessing* hogyan járul hozzá a terápiás hatáshoz.

Az EMDR-t 1989-ben mutatta be egy kaliforniai pszichoterapeuta, Francine Shapiro.⁵⁴ Egy parkban tett sétája alkalmával vizsgálgondolt számos kellemetlen eseményre, és figyelte rá, hogy közben a szemével gyors oldalirányú mozgást végzett. Utána úgy tűnt, mintha ezek az emlékek elveszítették volna kellemetlen töltetüket. Shapiro úgy döntött, hogy megpróbálkozik a technika alkalmazásával traumatikus emlékektől szenvedő emberek kezelésére. 1989-es cikkében a doktori fokozat megszerzése érdekében végzett kutatását mutatta be, amelynek során 22, „poszttraumatikus stressz-szindrómában” szenvedő pácienszt kezelte EMDR-rel. Mindannyian meggyógyultak.

A poszttraumatikus stressz-szindróma (PTSD, *post-traumatic stress disorder*) leírását 1980-ban felvették a *DSM* harmadik kiadásába, és kisebb változtatásokkal a későbbi kiadásokban is megtartották. Az újabb diagnosztikai kritériumok többek között pontosították, hogy az adott személy bizonyos emlékek akaratlan újraátélésétől, rémálmoktól vagy flashbackektől, emlékbetörésektől szenved, és hogy a traumával kapcsolatos ingereket, amennyire csak lehet, megpróbálja elkerülni. A szindrómára jellemző még a fokozott éberség és az ingerlékenység (*hyperarousal*), ami alvás- és koncentrációs zavarban is megnyilvánulhat. Az EMDR gyors karriert futott be, amiben közrejátszott, hogy a PTSD-vel diagnosztizált emberek száma meredek emelkedést mutatott.

Nagy különbségek vannak az eljárás első leírása és a jelenlegi alkalmazás között. Az EMDR-ből az R csak később került az elnevezéshez. Shapiro kezdetben meg volt arról győződve, hogy a szemmozgások segítenek a deszenzitizálás meggyorsításában. A deszenzitizálás folyamata korábban is ismert volt a trauma és a fóbiák hagyományos kezeléseiből: a pácienszt ismételt ki kell tenni a rettegett ingernek, ami – a valóságban vagy a képzeletben – fokozatosan elkopatja a félelmet. Ám Shapiro később úgy vélte, hogy a traumatikus események emlékei diszfunkcionális információként tárolódnak semleges hálózatokban. Ez képes beindítani az alkalmazkodás természetes folyamatát, amely olykor elakad, vagy

az alkalmazkodás túl lassan megy végbe. A gyors szemmozgások tehát felgyorsíthatják a *reprocessing* folyamatát.

Egy második különbség az EMDR intézményes beágyazottsága. Shapiro az első publikációi idején még úgy gondolta, hogy az eljárást bárki képes alkalmazni, aki veszi ahhoz a fáradságot, hogy elolvassa az 1989-es cikkét, és követi az ott leírt instrukciókat. Az eljárás annyira egyszerű, hogy semmilyen speciális szakértelmet nem igényel. Egy évvel később azonban láthatólag már nem ezt a felfogást képviselte, mert 1990-ben megalapította az EMDR Institute Inc.-t, amely kétnapos, EMDR-terapeuta diplomát adó képzést nyújtott. Még egy évvel később az eljárás már olyan bonyolulttá vált, hogy az EMDR hivatalos gyakorlásához szükség volt egy „Level II” diplomára. A kurzus résztvevőinek alá kellett írniuk egy nyilatkozatot, mely szerint a kurzuson tanultakat nem adják tovább harmadik személynek. Saját kézikönyvének a megjelenése után Shapiro feladta ezt a megszorítást.⁵⁵ Időközben az Egyesült Államokon kívül is létrehoztak EMDR intézményeket. A Holland EMDR Egyesület rendelkezik a képzésekről és az elismerésről; csak az Egyesület által elismert képzés elvégzése után kérhetik a tagok az „EMDR Europe Practitioner”-ként való regisztrálásukat. Hollandiában jelenleg bő ezer terapeuta kapcsolódik az Egyesülethez.

Maga a terápia is megváltozott, részben éppen a módszer működésének magyarázatát kereső kísérletek következtében. Shapiro elméletét tulajdonképpen soha nem vették komolyan. Tisztázatlan maradt, hogy a diszfunkcionális hálózatok hol lokalizálódnak, és hogy a szemmozgások hogyan „reprocesszálják” azokat. Néhányan felvetették, hogy az ilyenkor tapasztalható szemmozgások az álom alatti gyors szemmozgásokat imitálják – hiszen a REM-fázis alatt a napközben szerzett emlékek konszolidálódnak, vagy éppen séggel törölődnek az emlékezetből (lásd fentebb a „Miért felejtjük el az álmokat” című fejezetet). Stickgold alváskutató szerint egy trauma csökkenti a REM-fázis arányát, aminek következtében elakad az emlékek feldolgozásának folyamata. Talán az EMDR egy olyan, a REM-fázishoz hasonló állapotot hoz létre, amelynek során az emlékek utólag mégis feldolgozásra kerülhetnek.⁵⁶ De kísérletek-ből kiderült, hogy a szemek fel-le mozgatása annyira hatásos csak,

mint amikor bámulunk magunk elé, sőt mint amikor a szem csukva marad. Ráadásul a REM-fázis alatt a szemek sokkal gyorsabban mozognak ide-oda, mint az EMDR alatt fenntartott, az ablaktörlő mozgásához hasonló tempó. A szemmozgások ráadásul a fülhallgatóban hallható kattánásokkal vagy a fejen való kopogtatással (*tapping*) is felcserélhetőnek bizonyultak, amíg ezek váltakozva, két oldalon történnek.

Az *EMDR esetkönyv* szerint „az ügyfeleknek adott gyakori magyarázat” a módszer működését a két agyfélteke közti javuló kommunikációnak tudja be. A szerkesztők megfogalmazásában ez így hangzik: „Egy nagyobb agyterület aktivizálódása, illetve a bal (értelem) és jobb (érzelem) agyfélteke közti kommunikáció javulása következtében gyorsabban és hatékonyabban tud végbemenni a traumatikus esemény feldolgozása.”⁵⁷ Mintegy mellékesen hozzáteszik, hogy az elmélet „idővel valószínűleg nem lesz tartható”, tekintve hogy a vertikális szemmozgások nem javítják a jobb és bal agyfélteke közti kommunikációt, de mégis ugyanolyan hatásosak.⁵⁸

Megint más elméletek azt mondják, hogy a munkaemlékezet korlátozott kapacitása felelős a terápiás hatásért. Ha a rossz emlék a munkaemlékezetbe „töltődik fel”, és ezt egyszerre kattánások, koppintások vagy integető ujjak feldolgozásával terhelik meg, akkor az alany később nem tudja már olyan részletesen és élményszerűen felidézni az emléket, így az már az ülés után is kevésbé élményszerűen raktározódik el a hosszú távú memóriában. Az ezen elgondolás mentén végzett kísérletből kiderült, hogy a figyelemelterelés akár fejszámolásból is állhat – amivel az eredeti magyarázat másik oldalát is felszámoltuk.⁵⁹

„Az előbbieken említett elméletek – zárja az *EMDR esetkönyv* a lehetséges magyarázatok áttekintését – többségében nem állnak egymással ellentmondásban.”⁶⁰ Meglepő konklúzió ez, hiszen ugyanebből az áttekintésből kiderül, hogy az EMDR működése összeegyeztethető a legtöbb teljesen eltérő terápiás feladattal. A kezdetben még a reprocesszió folyamatában, majd később a két agyfélteke közti jobb kommunikációban alapvetőnek tekintett horizontális szemmozgások kiválthatók lettek a vertikális szemmozgásokkal, amik pedig újfent valami olyasmivel, aminek semmi

köze nincs a szemmozgásokhoz, miközben a bal és jobb oldali kattanások akár számösszegek is lehetnek, melyeknek viszont nyilvánvalóan semmilyen speciális hatása nincs a bal (értelem) és a jobb (érzelem) agyfélteke közötti kommunikációra. A klienseknek tehát valójában azt kellene mondani: gyakorlatilag senkinek halvány fogalma sincs arról, hogy miért működik az EMDR.

De vajon valóban működik? Erre a kérdésre többféle válasz adható. Tény, hogy sok embernek használt az EMDR, néha azután, hogy más terápiák egész skálája sem hozott megkönnyebbulést. Sikeres kezelésekre találhatunk példát az *EMDR esetkönyvben*, a holland EMDR Egyesület honlapján (www.emdr.nl) és az EMDR-ről szóló kézikönyvekben is. Az egyéni klienseknek egyedül az számít, hogy segít-e rajtuk a módszer, ha igen, nincs szükség további magyarázatokra. A hatástanulmányokban olyan kliensek csoportjait hasonlítják össze, akik eltérő kezeléseken vesznek részt hasonló panaszokkal (vagy várolistán maradnak), majd megpróbálják a javulás mértékét megállapítani. DeBell és Jones hét, az EMDR hatásosságára irányuló vizsgálatot hasonlítottak össze, majd megállapították, hogy a hétből négy esetben az EMDR-rel végzett kezelés jobb eredményeket mutatott, mint azok a kontrollfeltételek, amikor elmaradt a kezelés, vagy szemmozgás nélküli kezelés volt, vagy amikor a klienssel elmondatták a traumatikus emlékeiket.⁶¹ A maradék három vizsgálatban az EMDR ugyanolyan hatásosnak bizonyult, mint a kikapcsolódás-terápia vagy más néven *imaging*. Egy sokkal nagyobb szabású, a poszttraumatikus stressz-szindrómában szenvedő páciensek különböző kezeléseire irányuló, 61 hatásvizsgálatot felölelő metaanalízisből kiderült, hogy a pszichoterápia eredményesebb, mint a gyógyszeres kezelés, és a pszichoterápiák közül a viselkedésterápia és az EMDR volt a leghatásosabb.⁶² Nemrégiben egy kimondottan *mainstream* folyóiratban, a *British Journal of Psychiatry*-ben azt a következtetést vonták le, hogy ez a kétfajta kezelés az ajánlott.⁶³

Húsz évvel bevezetése után az EMDR alkalmazása már rég nem korlátozódik csupán a poszttraumatikus stressz-szindrómára. Az *EMDR esetkönyv* szerint a sikeres kezelésen átesett emberek közé tartozik egy „négyéves kislány, aki nem akart aludni”, „egy bor-

derline szindrómában szenvedő páciens, súlyos PTTS-sel és gondnokság alá helyezéssel”, egy nő „17 éve fennálló krónikus fantomfájdalommal”, egy fiú, aki „nagyamája halála óta retteg a félrenyeléstől”, valaki, aki egy „sikertelen dohányzásról leszoktató kezeléstől” szenved, továbbá „egy túlsúllyal és kapcsolati problémákkal küszködő nő”. A témára vonatkozó, terjedelmes szakirodalom alapján az EMDR hatásos volt a nyilvános beszédetől való félelem, kényszerbetegségek, pánikrohamok, a repüléstől való szorongás, a depresszió, az elhúzódó gyász és többes személyiség kezelésében is. A beszámolók azt is megemlítik, hogy mi a közös a fenti alkalmazási területekben: a panaszban vagy zavarban izolálódik egy specifikus képzet, amely koncentráltan tartalmaz érzelmi terhet. Ennek a tehernek a megsemmisítésével eltűnik az általa okozott patológiás állapot.

Az EMDR szakirodalma hangsúlyozza, hogy nem „felejtéstechnikáról” van szó. Nem törlődik ki az emlék, nem kerül eltávolításra, csak újra elraktározódik, de ezúttal a korábban hozzá kötődő negatív érzelmek nélkül. Az emlékezetbe egy olyan emlék kerül be újra, amely a klienst nem kísérti többé életszerű újraátélések vagy rémálmok formájában. A traumatikus esemény maga azonban nem törlődik ki.

De egyúttal nem mondhatjuk azt sem, hogy *nem* felejtésről van szó.

Az *EMDR esetkönyvből* kiderül, hogy a kliensek a kezelés utáni emlékeiket olyan metaforákkal jellemzik, melyek inkább illenek a felejtéshez, mint az emlékezéshez: „a kép, amely folyamatosan a szemem előtt lebegett, mintha csak úgy eltűnt volna”; „sikerült eltakarítani egy fájdalmas emléket”; „a kellemetlen fotóból újabb és újabb darabok szakadnak le”. Egy terapeuta beszámolója szerint páciensénél „az emlékek úgymond lassan kifakulnak. Egyre kevesebbre emlékszik abból a helyzetből, és már nem gyötri a trauma újraélése sem”.⁶⁴ „Eltűnik”, „eltakarítani”, „kifakul” – ez a felejtés nyelve. A kliensek számára az emlék nyilvánvalóan, legalábbis részben, feledésbe merült. Ebben igazuk van. Az önéletrajzi emlékezetben egy emlék nem puszta információ, amely abban az em-

lékben konzerválódik. Az emlékhöz hozzátartozik még annak érzelmi jelentése is, az emlék által előhívott asszociációk, minden, amit, jobb híján, az emlék színének vagy érzelmi értékének nevezünk. Ha az EMDR-kezelés mindezeket elveszi, senki nem mondhatja azt, hogy „nem felejtettem el az emléket” – az illető *eredeti alakjában* nagyon is elfelejtette az emléket, vagy az többé ugyanúgy már nem hozzáférhető a számára, és ebben az értelemben elfelejtette. Az az állítás, hogy az EMDR nem felejtéstechnika, az emlékek épp azon elemeit tagadja, amely iránt a klinikai orientációjú pszichológusok a kezdetektől a legtöbb megértést mutatták.

A terapeuták azért olykor elismerik, hogy az EMDR-nek komoly hatása lehet az emlékek törlődésére, még ha az implicit is. A Gea nevű, tizenöt éves, autista lány esete az egyik példa rá.⁶⁵ Gea egy alkalommal, két barátnője felbujtására, ellopott egy pár fülbevalót. Az eladónő rajtakapta, mire Gea pánikba esett, és leszúrta a nő egy ollóval. Az eladónő súlyos sérüléseket szenvedett. Gea a fiatalkorúak börtönébe, majd később egy pszichiátriai intézetbe került. Rendszeresen rémálmai voltak, és újra maga előtt látta a súlyosan vérző asszonyt. Poszttraumatikus panaszai miatt EMDR-kezelésre küldték.

Az állapotfelmérése során érdekes vita alakult ki. Vajon valóban kezelésre szorul ez a trauma? Hiszen a panaszai „visszatarthatnák egy következő bűncselekménytől, és továbbra is emlékezhetne a rossz tetteire, aminek következtében elővigyázatos maradna. Ennyire rossz lenne ez?”⁶⁶ Mivel Gea belátta, amit tett, és nagyon meg is bánta, mégis amellet döntöttek, hogy kezelik a traumatizáló emléket. Ami aztán előnyös következményekkel járt a viselkedésére. Ebben a speciális esetben talán egyet tudunk érteni a kezeléssel. De mi van azzal a nemi erőszakot elkövetővel, akit kínoz az áldozata arcára kiülő félelem emléke? Vagy azzal a rablóval, akinek rémálmokat okoz annak az arca, akinek a fejéhez szorította a pisztolyát? A traumák lényegükénél fogva nem diszfunkcionálisak, és kezelésükkel elveszhet jelző szerepük is. Nem kell itt és most megoldanunk ezt az etikai kérdést. De önmagában az a tény, hogy itt morális dilemma merül fel, bizonyítja, hogy nem jelenthetjük ki: az EMDR „magát az emléket” nem érinti.

Amit az emberek hisznek

Száz évvel a megírása után nem tudjuk anélkül olvasni Freud *Doráját*, hogy időnként ne csóválnánk a fejünket. Az esettanulmány leplezetlenül szexista (Dora „nőknek szánt előadásokkal foglalja le magát”), és bagatellizálja azt a szabadosságot, amelyet egy felnőtt férfi egy tizenhárom éves kislánnyal szemben megengedett magának.⁶⁷ Freud szemmel láthatólag nem tartotta problematikusnak a férfi részéről az ismételt szexuális közeledéseket. Olyan értelmezésekkel ostromolta Dorát, amelyek a lányt szexuális megfélemlítés-ként érték. Nem véletlen, hogy éppen ez a betegségtörténet (bár ebben az esetben már maga a „betegség” szó is megkérdőjelezhető) váltotta ki a feminista történészekből a legtöbb kritikát.

A sors iróniája, hogy a bántalmazott nőknek való segítségnyújtás módszerei a feminista mozgalom keretében születtek, míg a megtalált emlékek terápiás eredményei még mindig a pszichoanalízisre emlékeztetnek. Először is ugyanazokat a metaforákat osztják. A bántalmazás, amelyben a nőknek gyermekként részük volt, rejtett traumaként – Freud idézett korábban szavaival – „régóta el van temetve” bennük, és a feladat az, hogy kiszabadítsuk ebből az állapotból. Küzdelmes folyamat ez, amelyhez olyan pszichoanalitikus eredetű technikákat vetnek be, mint az álomfejtés, a hipnózis vagy a korai gyermekkor felidézése. A terápia legelején csupán „töredékes maradványok” kerülnek felszínre, és sok időre és találékonyságra van szükség ahhoz, hogy a cserépdarabkákból és részletekből sikerüljön rekonstruálni az elfojtás előtti emléket. Akárcsak a pszichoanalízisben, a páciens itt is alárendelt szerepet játszik. Amikor Laura Pasley nem tudott feleleveníteni olyan emléket, amely arra utalt volna, hogy gyerekkorában megerőszakolták, a terapeutája ezt annak a bizonyítékaként látta, hogy elfojtotta ezt az emléket. Így történt ez több ezer nővel: az emlékek hiánya tagadásra utal, és minél hevesebb a tagadás, annál valószínűbb, hogy a terapeuta további kutakodással mégis talál valamit. Ez azt jelenti, hogy a terapeuta feltételezését nem lehetett tesztelni a páciensek saját ítéletén, akiknek nincs ellenőrzésük a folyamat fölött. A terapeutájukkal szemben ugyanolyan helyzetben találták magu-

kat, mint Dora, mikor azt mondta: nem emlékszik, hogy valaha is maszturbált volna. Persze e nemleges válasz valójában „igen” volt – figyeljünk csak az ujjaira! Az elfojtott emlékekre irányuló terápia abban az elképzelésben is osztozik a pszichoterápiával, hogy az emlékek épp áltálal okozhatnak bajt, hogy elfojtják őket. Mivel ideiglenesen láthatatlanok, és megbújnak a tudattalanban, problémákat okoznak, melyek túlságosan is láthatóak: evési zavarok, mint Laura bulimiája, torokpanaszok, mint Doránál. A kifejeződésük szomatikus és szimbolikus, ami megfejtést kíván – nyilván a terapeutától, hiszen a páciensektől nem várható el, hogy ismerjék a tudattalan nyelvét.

De a legfontosabb egyezés az, amelyet mindkét mozgalomnál a terápia tevékeny alkotóelemének tartanak. Freudnak a pszichoterápia gyógyító hatása az emlékek helyreállításában rejlett, az „emlékezetzavar elvételeiben”. Azáltal, hogy elvette vagy enyhítette az elfojtott anyaggal kapcsolatos terhelő érzéseket, megpróbálta visszaterelni az emlékeket a tudatba, ahonnan már ezt követően kikophattak. Az idő természetes porlasztó hatása csak azokon az emlékeken nem fog, melyeket nem sikerül újra előhívni. A tudattalanban meglapulva érintetlenek és veszélyesek maradnak. Ugyanezt tekintették érvényesnek azokra a nőkre, akiknek bántalmazásról voltak elfojtott emlékeik. Csak akkor volt esélyük meggyógyulni, ha utólag mégis szembenéztek a traumával, és a terapeutával együtt az emlékezetben rejlő gyanús hézagot újra kitöltötték. A gyógyulás útja a tudattalnból a tudatos felé haladt, a rejtettből a nyíltba, a töredékesből a teljesbe.

Pontosan itt a legélesebb az EMDR-rel való kontraszt. A terápiára jelentkező, poszttraumatikus stressz-szindrómában szenvedő pácienseknek épp az a problémájuk, hogy az emlék nem hagyja elfojtani magát (az elfelejtésről nem is beszélve). A trauma újbóli átélései és a flashbackek néha még évekkel később is fájdalmasan életszerűek maradnak. Ezek közül a páciensek közül sokan úgy érezhették, hogy ha valóban létezne olyasmi, mint az elfojtás, akkor talán egyáltalán nem lett volna szükségük terápiára. Az EMDR-nek az emlék legbántóbb aspektusait kell előhozni, és utána úgy visszaadnia, hogy a páciens ne kínozza többé. A trauma

újraéléseiből és a flashbackekből hiányzik az a szimbolikus jelleg, amelyet az elfojtott emlékeknek tulajdonítanak, s amit azok mintegy maskara gyanánt magukra öltenek az arra irányuló próbálkozásaik során, hogy titokban visszatérjenek a tudatba. A trauma újraélései nyersek és realiztikusak, nem szükséges őket megfejteni.

Freud Dorát tizenegy héten keresztül, hetente hat alkalommal, naponta egy órán át analizálta, amikor a lány egyszer csak kiadta az útját; Freud úgy érezte, hogy az analízis még el sem kezdődött. Felpattintotta a zárat, de az elfojtott anyagot még elővigyázatosan újra a tudat szintjére kell hozni. Az analitikus és az analizált személy közti kapcsolatot években mérték – és mérik. Egy EMDR-rel való kezelés órákban mérhető, melyek néhány ülést jelentenek csupán. Freud biztosan csóválná a fejét: hogyan képes egy traumatikus emlék ilyen rövid idő alatt két integető ujj segítségével olyan emlékké transzformálódni, melyből immár el lettek távolítva az intenzív negatív érzések? A saját elmélete szerint épp ezek az érzések az okai az elfojtásnak, és az emléket a tudattalanból kicsalogatni meglehetősen időrabló folyamat. Azzal párhuzamosan, hogy a pszichoterápia napjainkban eltűnik a társadalombiztosítás által fizetett terápiák közül, a trauma önmegfigyeléssel és értelmezésekkel való, évekig tartó kezelését felváltja a *quick fix*.

Így állították az elmúlt évszázadban a traumát, az elfojtást és a felejtést a legeltérőbb relációkban egymással szembe és egymás mellé. A megfogalmazódott vélemények szerint egy trauma lehet az elfojtás oka, de éppenséggel az elfojtás lehetetlenségének az oka is. A gyötrő emlékek a tudattalanba kerülnek, ugyanakkor makacsul ellen is állhatnak a tudatból való eltávolításuknak. A traumatikus emlékeket nagy nehézségek árán az eredeti formájukban kell rekonstruálni, hogy bizonyítékként szolgáljanak az előidézőikkel szemben folytatott büntetőeljárásban – vagy éppen hogy „kifakulva” és homályosabban kerülnek újra elraktározásra. Ha a tudatban traumatikus emlékek bukkannak fel, akkor vagy szimbolikus jellegük van, vagy éppen fájdalmasan realiztikusak. A pszichológiai vagy pszichiátriai szakirodalomban időről időre megjelennek olyan cikkek, melyeknek a szerzője álmélgodó címet ad a „*What people*

believe about memory despite the research evidence”* trend nyomán.⁶⁸ Ám nem lehet ezt „az emberek” szemére vetni. Az említett „bizonyíték” gyakorlatonként változik, ahogy az adott gyakorlatok által alkalmazott kritériumok is, hogy mi számíthat egyáltalán bizonyítéknak.

De bárhogyan is rangsorolták egymás között a traumát, az elfojtást és a felejtést mindezekben a tudományos és klinikai gyakorlatokban, ezen idő alatt egyetlen dolog nem kérdőjeleződött meg soha: a terapeuta nélkülözhetetlensége. A pszichoanalízisben a páciens rá volt utalva az analitikusra, mert az elfojtott anyag elmaszkírozott módon próbálta a cenzor figyelmét elkerülni. Ezeket a próbálkozásokat csak olyasvalaki fejthette meg, aki jól ismerte a tudattalan titkos nyelvét. Analitikus nélkül nem lehet beelátni a traumába, így nélküle nincs remény a gyógyulásra. Terapeuta és páciens elválaszthatatlansága megmaradt a megtalált emlékeknél is. A páciens maga elfelejtette a bántalmazás tényét, és a terapeuta segít neki a rá vonatkozó emlék fokozatos helyreállításában. Ahogy Doránál, a feltétel itt is a rekonstrukció keserves folyamata, mert az eltemetett anyag szilánkok és részletek formájában bukkan felszínre. Azonban a poszttraumatikus stressz-szindrómánál a terapeutának nem kell elmélyülnie a tudattalan szimbolikus nyelvben, nem kell régészi képességekkel rendelkeznie. Semmit sem kell megfejtene vagy kiegészítenie: az emlék teljes élességében és valójában a felszínre tolakszik. Ebben az esetben a terapeuta azért nélkülözhetetlen, mert rendelkezik azzal a módszerrel, amellyel az emléket viszonylag ártalmatlan formában vissza lehet terelni az emlékezetbe. Az olyan tudományokban, mint a pszichológia és a pszichiátria, melyeknek a nézetei kanyarognak, akár egy zabolátlan folyó, néha jölesik látni egy szép egyenes vonalat.

*„Amit az emberek az emlékezetéről hisznek a kutatási bizonyítékok ellenére.”

9. A TOTAL RECALL MÍTOSZA

A gleccserek nagyon sokáig képesek magukban tartani a hegyen szerencsétlenül jártak testét. A hegymászónak, aki egyetlen reggel alatt feljutott a csúcsra, olykor hetven-nyolcvan évig is eltart, mire újra leérkezik a hegy lábához. Valamikor – mondjuk – 1927 késő nyarán valaki felkapaszkodott négy-ötezer méteres magasságba, majd leült egy kicsit, talán azért, hogy gyönyörködjön a kilátásban, bekapjon valamit, vagy csak megpihenjen. Ekkor valami helyrehozhatatlan történt. A hegymászó ülve elbóbiskolt, elaludt, és halálra fagyott. Estefelé elkezdett havazni. Az ülő ember először még egy ideig kilátszott a hóból. Aztán először a derekáig ért a hó, majd a válláig, a fejéig, míg végül teljesen befedte, és az alak eltűnt. Talán következtek még olyan nyári napok, mikor újra láthatóvá vált, de néhány hónappal később már valóban túl késő lett, jött a tél, és a férfit először két-, aztán hét- vagy akár tíz méteres hóréteg fedte. Ezután kezdődött el a lassú ereszkedés.

Egy gleccser lényegében nem más, mint egy folyó. Ha gyorsítva vetítenénk le a mozgását, akkor láthatnánk a folyókanyarulatokat, ahogy lecsiszolja a kanyarokat, ahogy összenyomódik a szakadékokban, ahogy kiömlik az oldalán. A gleccser foglyává vált testek néha ideiglenesen egy kanyarban ragadnak, hogy aztán tíz évvel később mégis folytassák útjukat lefelé e jeges, fagyott tempóban.

De milyen állapotban érkeznek le ezek a testek? Hogyan néznek ki a gleccser lábánál?

Ez attól függ, mi történt útközben. Az ülő embert hosszú útja során a feje fölötti jégreteg nyomása törpévé préselheti össze. Míg az, aki egy hasadékon keresztül a gleccser fenekére került, a sziklákhoz nyomódva óriássá lapul szét. Megint másokkal mintha sem-

mi sem történt volna: úgy jelennek meg legalul, mint ahogy fent eltűntek, rojtos bricseszadrágban, néha még a hegymászó-felszerelésük is náluk van, a húszas évek meghatóan fejlett holmijaival. Ha az azonosítás után még találnak élő leszármazottakat, olykor unokákat, azok végre eltemethetik harmincéves nagyapjukat.

Némely dolgról a megézésünk alapján tudjuk: ez biztosan valaminek a metaforája. De minek?

Rudy Kousbroek a gleccserek által megőrzött holttestekben valaha annak a metaforáját látta, hogy mi mindent tehet az idő az emberi hírnévvel. A maguk idejében nagy nevekből egy fél évszázad múlva olykor alig marad valami; megint mások, akiket a saját korukban alig vettek észre, megnőttek, és most nagyformátumúságuk miatt tisztelik őket. Az idő összeprésel és kinyújt, és olyan alakokat szállít, akik néha a felismerhetetlenségig megváltoznak.

Vajon az emlékeinkkel is ugyanezt teszi az idő? Vajon az emlékezetünk is gleccserként viselkedik, az egyik emlékünket kinyújtva, a másikat pedig törpévé préselve össze?

Nem törvényszerűen. Ha az emlékezetünk valóban módszeresen becsapna minket, egyáltalán nem is lenne emlékezetünk. Ha az emlékezetünk nem lenne nagy vonalakban megbízható viszonyban a valósággal, akkor az evolúciós történetünk során ki sem alakulhatott volna. Az evolúció jellemzően nem tolerálja a badarságokat.

A probléma természetesen a „törvényszerűen” szóban rejlik, amely megenged kivételeket. Persze nem maguk a kivételek okoznak gondot, hanem az, hogy nem tudjuk, hogy egy adott esetben kivételről van-e szó, vagy sem. Az, hogy az emlékezetünk olykor-olykor becsap minket, azokat az emlékeinket is kikezdi, amelyekért tűzbe tennénk a kezünket – amiről egyébként, ahogy öregszünk, kezdünk leszokni. Mindenki, aki érzékeny megfigyelője a saját emlékezetének, tudatában van azoknak az emlékeinek, melyek a később ráarakódott dolgok súlya alatt alakot váltottak.

De létezik egy ezzel éppen ellentétes intuíció is arról, hogy mit tehet az idő az emlékeinkkel. Az évek múlása éppenséggel oltalmazó hatással is lehet az emlékeinkre, befedi őket, megóvjá őket a torzulástól. Az ezt az intuíciót kifejező metaforák mélységre, el-

temetésre, befedésre utalnak. Freud 1902-ben a bátyjával, Alexanderrel Pompejibe érkezett, és tett egy sétát a saját metaforájában.¹ A tudós bizonyos írásaiban a traumatikus emlékek pszichoanalízisben való feltárását Pompeji kiásásához hasonlítja. A várost, amelyet Kr. u. 79-ben öt méter vastag hamuréteg temetett maga alá, a 18. század második felében kezdték feltárni. Csak miután már a felszínre került, kezdett el rá hatni a természetes porladás. Pompeji igazi pusztulása, írta Freud, csak a védőrétegek eltűnésével következett be. A páciens a pszichoanalízis alatt változatlan formában fennmaradt, érintetlen és autentikus emlékeket szedett elő a mélyből, amelyeket egész idő alatt megvédtek a fedőemlékek. Olyan emlékeket, melyek a tudattalanba kerülve túlélésüket épp annak a ténynek köszönhetik, hogy hosszú ideig el voltak temetve.

Freud az *Álomfejtés*ben egy még radikálisabb elmélettel is flörtölt. Néha az álmokban megjelennek nappali maradványok, bizonyos triviális napközbeni történésekre vonatkozó emlékek, melyek nyilvánvalóan rögzültek, még akkor is, ha eredetileg semmilyen figyelmet sem szenteltünk nekik. Vajon nem bizonyítja-e ez azt, hogy semmit sem felejtünk el teljesen, amit valaha tettünk vagy átéltünk? Nem azt bizonyítja-e, hogy az emlékezet abszolút? Freud egyetértve idézi egy német kollégáját, Scholzot, aki szerint az álomemlékezetünk arra tanít minket, hogy „nem veszhet el teljes egészében az, amit valaha szellemileg birtokoltunk”.² Freud nem állt egyedül ezzel a felfogással. Sok, az emlékezet tudományával foglalkozó kortársa – orvosok, pszichológusok, neurológusok, pszichiáterek – osztotta azt a nézetet, hogy minden egyes észlelés, minden érzékszervi tapasztalat, de minden egyes gondolat, me-rengés vagy álom kitörölhetetlen nyomot hagy az agyban. Draper amerikai fiziológus és úttörő fotós már 1865-ben azt írta, hogy a ganglionsejtek – azok a sejtek, melyek a többi sejtől összegyűjtik az ingereket – tökéletes és állandó nyomként raktározzák el tapasztalatainkat.³ Ezek a nyomok rejtve maradnak, hasonlóan egy fotónyomathoz, amit már megvilágítottak, de még nem hívtak elő. Az emlék Draper szerint valamiféle „csendes galéria”, a falain „mindannak a sziluettoival, amit tettünk”. Napközben ezek a belső képek – minthogy az ébren lévő tudat érzékszervi benyomásai

jóval erősebbek – láthatatlanok. De az álom, egy rövid delírium, és kétségkívül „a halál ünnepi pillanata” idején a szellem befelé fordul, és mindezen képek láthatóvá válnak.⁴ Ugyanezt állította Szergej Korszakov is egy másik metafora segítségével. Még a róla elnevezett súlyos emlékezetzavar sem képes kitörölni az eredeti forrásokat: a páciens emlékezetében „minden valaha rezgő húr vibrációja fennmarad, gyengéd utószegéseként annak, amit valaha gondolt”.⁵ Freud helyeslően idézi az *Álomfejtés*ben Delboeuf belga pszichológust és filozófus, aki 1885-ben azt írta, hogy az agyunkban „minden benyomás, még a legjelentéktelenebb is el nem múló nyomot hagy, mely végtelen gyakorisággal újra fel is bukkanhat”.⁶ Ennek a kornak az irodalmából még rengeteg hasonló idézetet gyűjthetnénk. A *total recall*, a teljes visszanyerés gondolata már régóta létezik.

És ma is virul. 1980-ban E. F. Loftus és G. R. Loftus emlékezetpszichológusok két állítást tártak a kísérleti alanyaik elé az emlékezetéről:

Minden, amit megtapasztalunk, maradandóan elraktározódik az emlékezetünkben, még ha némely részlet nem is hozzáférhető. Azonban ezek a hozzáférhetetlen részletek hipnózissal vagy más speciális technikával végül visszahozhatóak.

Az általunk tapasztaltak némely részlete véglegesen eltűnik az emlékezetünkől. Az ilyen részletek sem hipnózissal, sem egyéb speciális technikával nem hozhatók többé vissza, mert egyszerűen eltűntek.⁷

A megkérdezettek nagy többsége azt jelölte meg: meg van arról győződve, hogy minden, amit átél, maradandóan elraktározódik az emlékezetében. Amit mi „felejtésnek” nevezünk, valójában nem más, mint a nyomokhoz való hozzáférés képtelensége. Minden ott van még. Szembetűnő volt, hogy a pszichológiát tanult vagy éppen akkor tanuló megkérdezettek 84%-a az első állítást jelölte meg, míg a nem pszichológusoknál ez az arány 69% volt. Válaszuk indoklásánál a pszichológusok némelyike a hipnózisra hivatkozott, egyetlenegy alany a pszichoanalízisre, de többségük

a kanadai idegsebész, Wilder Penfield kísérleteire. Penfield mindenkinél inkább hozzájárult ahhoz az elmélethez, mely szerint az agyunk komplett jegyzékkel rendelkezik mindenről, amit valaha átéltünk. Ami Drapernek, Freudnak, Korszakovnak és az összes többi 19. századi tudós számára a saját koruk eszközeit figyelembe véve nem lehetett több sejtésnél, Penfieldnek köszönhetően a kísérlettel megerősített hipotézis státuszát kapta.

Az odaégett pirítós

A *History by the Minute*, a Kanada kulturális örökségéről készített, egyperces filmekből álló sorozat egyik része Penfield munkásságáról szól.⁸ A történet családivan kezdődik. Montreal, egy este 1934-ben. Egy férfi a konyhaasztalnál újságot olvas, a felesége mellette áll, egy tányér van a kezében. A nő azt mondja, hogy égett pirítós szagát érzi. A férfi gondolataiba merülve azt válaszolja, hogy ő semmit sem érez. Majd a darabokra tört tányér hangjára riad fel. Még épp el tudja kapni a feleségét, aki súlyos epilepsziás rohamot kapott. A következő felvételen már a műtőasztalon fekszik a nő. A kamera ráközelít a sebészre. Egy félig feltárt agy fekszik előtte, a sebész kezében egy elektróda, amivel óvatosan megérinti az agyfelszínt. „Valahányszor rohamot kap – ecseteli a beosztottainak – égett szagot érez. Ha sikerül az agyfelszín letapogatásával előhívunk ezt a szagot, akkor kinyomozhatjuk a rohamok eredetét.”

Ezután egy sokkoló kép következik. A kamera kicsit lejjebb kúszik. Hirtelen egyenesen a nő arcába nézünk: *a tudatánál van*. Az arca és a felnyitott agya között egy lepedő van kifeszítve.

– Gold asszony – kérdezi a sebész –, érez valamit?

– A legszebb fényeket látom!

A sebész arrébb helyezi az elektródát.

– És most mit érez?

– Hideg vizet öntött a kezemre, doktor Penfield?

Az orvos nem válaszol.

- És most?
- Az arcára félelem ül ki.
- Mi a baj, Gold asszony?
- Égett pirítós! Doktor Penfield, égett pirítós szagát érzem!

Penfield egyetértő pillantást vált a kollégáival. Megvan. Ekkor a nő narrációja veszi át a szót: „Doktor Wilder Penfield kigyógyított a rohamaimból – és még sok száz másik embert is. Azt mondják, hogy feltérképezte az emberi agyat. Mi csak egyszerűen úgy nevezük: »the greatest Canadian alive!«”

Penfield csak 1934-ben lett kanadai, amikor a feleségével együtt honosította magát. Wilder Graves Penfield 1891-ben született Spokane-ban (Washington államban), mind szülei, mind nagyszülei orvosok voltak.⁹ Először filozófiát tanult, de gyorsan áttért az orvostudományra. Ezután Oxfordba ment, ahol Sherrington keze alatt a neurológiára fókuszált. 1928-ben Montrealba hívták, ahol a McGill Egyetem orvosi kara és a Royal Victoria kórház kettős alkalmazást ajánlott neki. A szíve már ekkor egy olyan terület felé húzta, mely még épp csak gyerekcipőben járt: az epilepszia műtéti kezelése. A következő években keményen dolgozott annak megvalósításán, ami már érkezése előtt a szeme előtt lebegett: egy külön intézet, amely egybegyűjti a legjobb neurofiziológusokat, idegsebészeket és neuropatológusokat, és amelyben ötvöződhet a klinikai munka és a kutatás. Penfield végül tekintélyes összegű adományt kapott a Rockefeller Alapítványtól, és 1934-ben megnyitotta kapuit a Montreal Neurological Institute (MNI).¹⁰

► Wilder Graves Penfield
(1891–1976) hatvanhét évesen

A nyolcemeletes épület alsó szintjein ötven ágynak jutott hely a kórtermekben. A legfelső szinteken laboratóriumokat rendeztek

be. De az ötödik emeleten, az ápolói és kutatórészleg között helyezkedett el az MNI szíve: a „színházak”, vagyis a műtők. Valóban sok mindenben hasonlítottak a színházakra. A műtőasztal körül egy üvegfolyosó húzódott, ahonnan a nézők majdhogynem doktor Penfield válla mögül követhették a műtéteket. A fejvégnél álltak Herbert Jasper műszerei, aki komoly tekintélynek számított az EEG-mérések területén. Az operáció alatt közvetlenül a szabaddá tett agyterületen végzet EEG méréseket. A nézőfolyosó alatt berendeztek egy fülkét a fotósnak, aki egy tükrön keresztül tudott felvételeket készíteni az agyról. Egy gyorsíró pedig lejegyezte, amit a sebész diktált. Egy jelzőrendszerrel bármikor össze lehetett hívni a munkatársakat, ha Penfield úgy gondolta, hogy valami érdekeset láthatnak. Az MNI néhány éven belül *center of excellence*-é fejlődött, még mielőtt létezett volna ez a kifejezés. Az egész világból érkeztek specialisták tanulmányútra Montrealba.

Mielőtt Penfield Montrealba érkezett volna, fél évig a német idegsebésznél, Otfrid Foersternél tanult. Ő volt az európai neurológia pápája, és Penfield csak azért tanult meg németül, hogy tudjon vele kommunikálni. (Ismerkedésünk után azonban kiderült, hogy Foerster a maga részéről épp az angolját szeretné gyakorolni Penfielddel.) Foerster Breslauban (ma Wrocław) olyan pácienseket operált, akik a háborúban szerzett agysérüléseik következtében lettek epilepsziások. Penfield ellesett tőle egy technikát, amit aztán a későbbiekben finomított, és amely végül úgy vonult be a történelembe, mint a „montreali eljárás”. A kopaszra nyírt koponyán először EEG-mérésekkel megállapították az epilepszia központjának helyzetét. Ezután helyi érzéstelenítésben Penfield eltávolította a koponya egy részét, hogy az agyfelszín szabaddá váljon. Az agy maga érzéketlen. A páciens a tudatánál maradt, és jelentenie kellett, hogy mit érez, miközben a sebész (agy)tekervényről tekervényre egy elektródával végigtapogatta az agyfelszínt, mindannyiszor öt ezredmásodpercig tartó, kétvoltage áramütéseket adva. Ez rendkívül megterhelő operáció volt, amely a beteg részéről nagyfokú bizalmat követelt orvosa iránt. Penfield mindig is hangsúlyozta, hogy a montreali eljárásnak mindig klinikai alkalmazásra kell kor-

látozódnia, mint a gyógyszerekkel már nem kezelhető epilepszia esetében.

A betegek észlelései által váltakoztak, hogy az agy melyik részét érintették meg. A motorikus kéreg stimulálásakor a páciens villanásokat, csíkokat vagy csillagokat láthatott, zümmögést, kattanásokat vagy sípolást hallott, furcsa szagokat érzett, vagy olyan érzése támadt, mintha hideg vizet cseppentettek volna a kezére. Penfield egy gyorsíróval lejegyeztette a páciensek reakcióit, és az érintett területeket parányi számozott papírdarabokkal jelölte meg, melyeket az agyhártyára helyezett. Ezután fénykép készült erről. Mikor a stimuláció epilepsziás rohamot váltott ki, vagy olyan észlelést, amely a rohamokat szokta megelőzni, kezdődhetett az igazi műtét, ami legtöbbször azt jelentette, hogy azon a helyen eltávolították az agyszövet egy részét. Penfield láthatólag a „*no brain is better than bad brain*” felfogás híve volt.

Az ötvenes évek elejére Penfield már több száz műtéten volt túl. A sok epilepsziás agyban tett, alaposan dokumentált kóborlásai az emberi agy funkcionális anatómiájáról szóló alapművekhez és az epilepszia eltérő típusainak feltérképezéséhez vezettek.¹¹ Az emberi agy topográfiájához való hozzájárulását aligha lehet túlértékelni. Ismert lett a Penfield-féle homunkulusz: az az emberi alakról készített rajz, amelyen a testrészek méreteinek aránya azok agyi reprezentációjának nagyságát tükrözi: hatalmas ajkak, egy nagy nyelv, rövid lábak, vékony karok hatalmas kezekkel. Sok minden, amit az agyi funkciók reprezentációjának ismeretéről a képalkotó eszközök megjelenése előtt összegyűjtöttek, Penfield (és persze ne feledkezzünk meg a pácienseiről sem) agykérgen végzett kitartó nyomkeresésének köszönhető.

Penfield már a negyvenes években hírnevet szerzett magának az epilepszia műtéti kezelésében. De az idegsebészetben *kívüli* hírnevét nem a klinikán végzett munkájának köszönheti. Az epilepsziáról és agytopográfiáról közzétett cikkei és monográfiái mellett létezett publikációinak egy második vonulata is, melyekben olyan megfigyelésekről számolt be, melyek a neurológiánál sokkal szélesebb publikum figyelmét keltették fel.

A magnetofon

A szenzoros és a motoros kéreg stimulációja várható reakciókat váltott ki, hiszen a funkciók neurológiai reprezentációjának ismerete adott volt. De a temporális lebeny stimulálása néhány páciens esetében szokatlan reakciókat generált. Az érintés során olyan érzésük támadt, mintha ezt már korábban pontosan ugyanígy átélték volna, vagy épp azt jelezték, hogy minden idegennek, valószerűtlennek tűnt, mint egy álomban. Néhányuk előtt hirtelen hallucinációszerű világossággal elevenedett meg egy ifjúkori jelenet, vagy hangokat hallottak. Megint mások – vagy ugyanazok a páciensek, csak éppen más agyterületük megérintése után – egy dalt hallottak olyan tisztán kivehetően, hogy akár vele énekelhettek volna. A több száz jelentésből, amit Penfield a temporális lebeny stimulációjáról publikált, M. M. esete szolgálhat példaként. M. huszonhat éves, epilepsziában szenvedő nő volt, aki már nem reagált a gyógyszerekre.¹² A rohamai *déjà vu*-vel kezdődtek, amit néha egy flashback követett; ennek során mintha élete bizonyos részeit élte volna újra, például azt, hogy a peronon ülve vár a vontra. Alávetették egy montreali eljárás alapján végzett műtétnek, és lefotózták a letapogatott agyfelületeket.

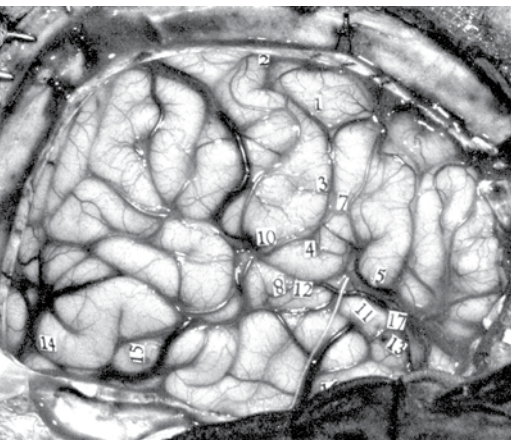
A 11-essel jelölt terület stimulálása egy auditív emléket hívott elő: „Igen, uram, azt hiszem, hogy hallottam, ahogy egy anya a fiát hívja. Mintha évekkkel ezelőtt történt volna. Valaki arról a környékről, ahol lakom.”¹³ Amikor kicsit később ugyanazt a területet inge-relték, a nő ismét ismerős hangokat hallott: ugyanaz a nő kiáltott, de a helyszín már nem a beteg házának környéke volt, hanem egy fakereskedés. Meglepetten tette hozzá: „Nagyon ritkán, de lehet, hogy sohasem jártam fakereskedésben.” A 13-as pont stimulálásakor ezt mondta: „Igen, hangokat hallok. Késő éjjel van, farsang környékén – valamelyik utazó cirkusz.” És mikor az elektródát eltávolították: „Egy csomó olyan nagy kocsit láttam, amiben az állatokat szállítják.”¹⁴ A 15-ösnél az az érzése támadt, hogy már korábban átélte ezt a műtétet, és hogy pontosan tudja, mi fog történni a következő pillanatban. A 17-es stimulálása egy irodába repítette: látta az íróasztalokat és egy férfit, aki ceruzával a kezében egy író-

asztalra támaszkodott. Ha Penfield jelezte, hogy egy területet meg fog érinteni, de mégsem tette, nem jött reakció. A figyelmeztetés nélküli stimuláció viszont válaszreakcióhoz vezetett. Minden, amit „látott” vagy „hallott”, az ismerősség érzését ébresztette benne.

Azt már a 19. században megállapította a brit neurológus, Hughlings Jackson, aki korábban bevezette a „*dreamy state*” fogalmát, hogy az az epilepszia, melynek a gócpontja a temporális lebenyben található, *déjà vu*-t és álomszerű élményeket okozhat. De az, hogy az elektródával való stimulálás is képes emléknymokat aktivizálni, korszakalkotó felfedezés volt. Ezeket az emlékeket a páciens sokkal élesebbnek és részletesebbnek érezte, mint a szokásos emlékeket. Amennyiben hangokról volt szó, úgy tűnt neki, mintha egy belső magnetofon felvételeit hallgatta volna vissza, mintha mindezen idő alatt, a páciens tudta nélkül, forgott volna az agyában a magnetofon, és mindent rögzített volna, amit valaha is hallott. Olyan érzés volt, mint egy „elfelejtett emlék”: egy beszélgetés foszlánya, udvaron játszó gyerekek ricsaja, egy távoli vonatfüty, hangok, melyeket majdnem mindig azonnal elfelejtünk. Hirtelen olyan éles emlékek jelentek meg előtte, hogy a páciensnek az az érzése támadt, hogy a jelenben éli meg őket. Gyakran csak a későbbi beszélgetés során tudatosult benne, hogy az átélt epizód a múltra vonatkozott. Penfield ezeknek a megfigyeléseknek az értelmezésében a páciensek élményeit követte. A temporális lebeny annak a lecsapódását kell hogy tartalmazza, ami valaha, bármennyire röviden és futólagosan is, felkeltette a figyelmünket; minden, amit valaha láttunk, hallottunk, gondoltunk, álmodtunk, amiről valaha fantáziáltunk, benyomások és élmények végtelen archívuma. Penfield a *Science*-ben egy William Jamestől kölcsönzött fogalommal magyarázta, hogy a „stream of consciousness” (tudatáram) átvonulásakor idegi nyomot hagy maga után, amely később elektromosan aktiválható.¹⁵ Szigorúan véve még ennél is radikálisabb volt az elmélete. Megtörtént, hogy egy bizonyos agyi területen aktivizált egy emléket, de később épp azt a területet kellett kimetszenie. A műtét után azonban nem tűnt el a szóban forgó emlék. Ez csak azzal magyarázható, ha elfogadjuk, hogy a szemben lévő temporális lebeny is mindent elraktároz. Az agyunk kettős könyvelést

végez: nem egy abszolút emlékezetünk van, hanem egyszerre kettő. Korának metaforájával kifejezve, Penfield szerint az agyunk a tapasztalatokat úgy raktározza el, mint egy „hangszalag vagy egy magnetofon”.¹⁶

Penfield azonban azt *nem* állította, hogy az elektromos ingerrel aktivált emlékyomok megegyeznek a hétköznapi természetes emlékekkel, melyek akarattal vagy akaratlanul bukkannak fel a tudatban. A temporális lebenyben található emlékyomok annak a rep-

> M. M. szabaddá tett jobb agyféltekéje. Számokkal ellátott parányi cédulák jelölik az elektródával ingerelt helyeket

rezentációi, amit valaha ebben a formában megtapasztaltak, és a nyomok újraaktiválása valós időben történik. Egy valaha hallott dal emléke eredeti tempóban játszódik le. A hétköznapi emlékek ennél sokkal általánosabb jelleggel bírnak, időben lerövidülnek, lyukasak, a hasonló élmények összevonódnak, hiányzik belőlük az egy az egyben másolatra jellemző részletesség. Ha egy emlékezet megfelelően működik, akkor éppen nem a magnetofon mintájára kell dolgoznia. Ez a két, jobb és bal oldali abszolút emlékezet legfelsőbb emlékfoszálányokat és részleteket szállít a hétköznapi emlékeknek – és pontosan ez a legcélszerűbb megállapodás.

Penfield nyitva hagyta azt a kérdést, hogy mi is az emlékyomok pontos helye. Nem tudta megállapítani, hogy ezek a temporális lebeny felszínén találhatóak, és az inger aktiválja őket, mint ha az elektróda bekapcsolta volna őket, vagy az elektróda éppen hogy kikapcsolja a szerkezetet a felszínen, aminek következtében a mélyebben fekvő, normális helyzetben blokkolt idegpályák aktivizálódnak. Abban azonban biztos volt, hogy valahol a temporális lebenyben az elektródának köszönhetően elkezdett forogni egy

magnószalag, de ő maga sem tudta pontosan megmondani, hogy ez miként függ össze az áramütésekkel.

Az ehhez hasonló nüanszok gyorsan feledésbe merültek a sokak figyelmét felkeltő gondolat tükrében: az agy mint magnetofon. A negyvenes évektől kezdve több tucat cikk jelent meg Penfield tollából, melyek mind ugyanazt a felépítést követték: rövid ismertető a montreali eljárásról, majd egy-két esetleírás flashbackekkel és emlékekkel, mint amilyen az M. M. nevű páciensé volt; ezt követte a magnetofon hipotézis és az időközben végzett kísérleteken alapuló alátámasztás. Valahányszor Penfield emelvény közelébe került – ha például felkérték valamelyik nagy kongresszus nyitóelőadására vagy más ünnepi beszéd vezérszónokának, mint a Sherrington Lecture, a Lister Oration, a Maudsley Lecture vagy a Gold Medal Lecture –, mindig az abszolút emlékezet felfedezése volt a központi téma. 1963-ban egy rövid ideig úgy tűnt, hogy az időközben hetvenkét éves Penfield lezárásra törekszik. A brit *Brain* folyóiratban kollégájával, Perottal együtt 1288 olyan műtét elemzését publikálta, amelynek során az agyfelszín ingerelték.¹⁷ A cikk százoldalas volt, és azt az alcímet kapta, hogy „A Final Summary and Discussion”. De Penfield ezután is zavartalanul tovább írt, és még a hetvenes évek derekán is jelentek meg cikkei és könyvei egyre hangzatosabb címekkel, mint „Engrams in the Human Brain”¹⁸, „The Electrode, the Brain and the Mind”¹⁹ és *The Mystery of the Mind*.²⁰

Míg Freud 1900-ban az érintetlen emléknymot egy régészeti lelethez hasonlította, Penfield kora legfejlettebb mesterséges emlékeztetőhöz fordult, s így ezek a metaforák bukkantak fel a sajtóban a felfedezéseiről közölt lelkes cikkekben is. „*Movie Film in Brain: Penfield Reveals Amazing Discovery*” – hangzott 1953-ban a *Montreal Star* egyik szalagcíme.²¹ Ugyanebben az évben a *Time* megjelentetett egy cikket Penfield munkásságáról, amelyben az a kijelentés szerepelt, hogy „Dr. Penfield nemrég bizonyítékot szolgáltatott a Tudományos Akadémiának arról, hogy az agy audio-video felvevőként működik, és megőrzi minden részletét annak, amit hallunk vagy látunk.”²² Egy másik szalagcím pedig így hangzott: „*Built-in Hi-Fi*”. Egy olyan időszakban, mikor az amerikai háztartásokat

nagy mennyiségben elárasztotta a magnetofon és a filmkamera, nagyon beszédes hasonlatok voltak ezek, melyek segítségével még a neurológiában járatlan közönség is érzékletes képet alkothatott arról, hogy a modern tudomány szerint mi játszódik le az agyunkban. Habár a hetvenes évektől kezdve a számítógép lett az emberi agy domináns metaforája, az abszolút emlékezet elméletét továbbra is „*tape recorder view*-nak” hívják.

Perdu?

1951-ben az Amerikai Neurológiai Társaság szimpóziumán mutatta be Penfield az agyról és az emlékezetéről alkotott elméletét.²³ Ismertetése a megszokott vonalak mentén zajlott: a temporális lebeny stimulálása, S. B., D. F., L. G. és még számos másik páciens reakciója, a felbukkanó „elfelejtett emlékek”, az elektromosan aktivált és a szokványos emlékek közti különbségek, a konklúzió, miszerint a két agyféltekében minden valaha átélt emlékről kettős nyilvántartás van vezetve. Az előadás utáni vitában először Lawrence S. Kubie, egy neves pszichoanalitikus New Yorkból, ragadta magához a szót – és egy jó darabig nem is adta vissza. Elmondása szerint őt már évek óta nem lelkesítette ennyire egy tudományos előadás, mint most Penfieldé: itt végre találkozik a pszichoanalízis és az idegsebészet. Kubie szerint Penfield munkájából az alábbi következtetést vonhatjuk le: „A temporális lebeny elektronikus stimulációja olyan jelenségeket hívhat elő, melyek megegyeznek a hipnotikusan kiváltott múltba való regresszióval, a múlt olyan újraélésével, mintha az a jelenben játszódna. Figyelemre méltó, hogy ez mind a műtőasztalon, mind a kísérleti-pszichológiai laboratóriumokban előfordulhat. Itt van annak a bizonyítéka, hogy a múlt éppolyan életszerű tud lenni, mint a jelen; vagy, ahogy Freud megfogalmazta, a tudatalatti nem ismer időt és teret. Bizonyítja azt a szó szerintiséget is, amivel a múlt pillanatok mint különálló egységek tartósan elraktározódnak.”²⁴ Penfield technikájával közvetlenül manipulálhatjuk az emlékezetet: „Proustot látjuk a műtőasztalon, egy elektronikus *recherche aux temps perdu*-t. De

valóban *eltűnt* dolgokról van itt szó? Fontos lenne, hogy dr. Penfield és kollégái megállapítsák, hogy ezek a visszahozott élmények milyen gyakran vonatkoznak elfeledett (elfojtott) emlékekre.”²⁵ Az elektromos impulzus nélkül előhívott szokványos emlékek Freud „fedőemlékeire” hasonlíthatnak. Egy pszichoanalitikusnak heteken, hónapokon vagy éveken keresztül kell keményen dolgoznia ahhoz, hogy hipnózissal, álmofejtéssel és szabad asszociációk segítségével áttörje a fedőemlékezet rétegét. Az idegsebésznek ehhez csak néhány pillanatra van szüksége. Kubie kedvet kapott a kísérletezésre. Nem kellene már a műtét előtt gyűjteni a páciens álmait és szabad asszociációit, hogy aztán azt össze lehessen hasonlítani a műtét alatt felszínre tört anyaggal? És nem lenne érdekes a műtét előtti és utáni neurotikus tüneteket és álmokat egymással összehasonlítani? Talán így megtudhatnánk, hogy a múlt újraélése elektromos stimuláció útján hatással van-e az „érzelmi áramközpontokra”?²⁶ Kubie a hosszú monológját azzal zárta, hogy gratulált Penfieldnek figyelemre méltó munkájához, amivel hozzájárult „a tudattalan és az elfojtás neurofiziológiájához”.²⁷

Kétséges, hogy Penfield értékelte ezeket a bókákat. Kubie után Penfield neurológus kollégái kaptak szót, és a válaszában csak az ő kommentárjaikra reagált. Kubie lelkes hozzászólását meg sem említette. De Kubie számára az a lehetőség, hogy a montreali kutatóknak esetleg sikerült felfedniük a tudattalan mögötti neurológiai mechanizmust, túl csábító volt ahhoz, hogy csak úgy hagyja elveszni. Talán most jött el az a történelmi pillanat, amikor az eltemetett emlékek régészeti metaforáját fel kell cserélni a homloklebeny egy világosan elkeríthető területén zajló idegi folyamatok realitásával. Kubie megkérdezte Penfieldet, hogy jelen lehet-e néhány műtéténél. Penfield belegyezett. A pszichoanalitikus meg is jelent steril műtőruhában, egy diktafonnal felfegyverkezve Penfield színházában, hogy mindent felvegyen, amit a páciens mond. Tapasztalatait két évvel később egy hosszú cikkben összegezte, amelyben arról írt, hogy mit tanulhat a pszichoanalitika a modern agytudománytól.²⁸ Publikált műveiben Penfield tisztos távolságot tartott a pszichoanalízistól, de magánszemélyként, úgy tűnik, követője volt annak a gondolatnak, miszerint a traumatikus emlékek éppen azért

kopnak el, ha nem fedjük el őket, hanem éppenséggel a felszínre hozzuk. Penfieldnek volt egy másik háza, ahol a nyarakat töltötte, és vendégül látta a kollégáit és barátait. 1942-ben egy fiatal angol úr szállt meg nála, akit előzőleg nagy nehezen mentettek ki, miután torpedótalálat érte a hajóját. Egy jó barátja azonban meghalt. Penfield egyik életrajzi portréjában olvasható, hogy a fiatalember végsőkig zaklatott állapotban érkezett hozzá, azután, hogy mindeki megpróbálta „feledtetni vele ezt az emléket”.

Mikor az idegessége nem javult, Dr. Penfieldtől kértek tanácsot. Penfield meggyőzte a fiatalembert, hogy a téma kerülése helyett próbálja a tragédiát annak legapróbb részletéig felidézni, és jegyezzen is le mindent: a becsapódást, a tumultust, az áram kimaradása utáni káoszt, a félelmet, miután kiderült, hogy a kabin ajtaja bezáródott, miközben értékes holmikak pakolt bent, a tutajon hánykolódva eltöltött hosszú órákat, míg meg nem mentették. A jegyzeteinek másolatát elküldték a szüleinek és a Rockefeller Alapítványnak. Mindezek után egyszer csak megszabadult az idegbántalmától, és újra ugyanúgy tudta élvezni az életet, mint mások.²⁹

Ha átolvassuk Penfield jegyzeteit, a több száz páciens által felidézett emlékek között alig-alig bukkanunk olyanra, amely az elfojtáshoz lenne köthető. Tisztességes életek foszlányai ezek: egy falnak pattanó labda hangja, egy autó érkezik a felhajtón, a szomszéd behívja a fiát. Nyoma sincs emlékeknek a szomszédasszony utáni leskelődésről, nincs vérfertőző vágy, maszturbációs fantázia, villanás a „kéthátú szörnyetegről”, semmi olyasmi, ami azt a benyomást keltené, mintha valaha el lett volna temetve. A Penfield és Kubie közti együttműködés, vagyis az idegsebészet és a pszichoanalízis egyesülése végül meghiúsult.

Led Zeppelin

Penfield 1933-ban csalta ki az első elektromos flashbacket egy epilepsziás agyból. Az ezt követő majdnem fél évszázad során feltűnően kevésszer vonták ezt kétségbe. A probléma nem abban állt, hogy rajta kívül más nem rendelkezett az ilyesfajta kísérletekhez szükséges eszközökkel: hamarosan az egész világon alkalmazták a montreali eljárást az epilepszia központjának meghatározására, és az MNI-n kívüli műtőasztalokon is beszámoltak a betegek hangfoszlányokról és emlékeknek tűnő képekről. Hogy a mai agykutatók már nem azonosulnak a Penfield által bevezetett magnetofon-metáforával, az inkább az újabb értelmezés, semmint újabb tények következménye.

Néha azért megfogalmazódtak érvek Penfield álláspontjával szemben, noha ezek inkább az eredeti álláspont félreértelmezéséről árulkodnak. Amikor az idegsebész Ojemann egy temporális epilepsziás beteget műtött a montreali eljárás alapján, konstatálta, hogy egy bizonyos terület stimulálása speciális zenei flashbacket hívott elő, mégpedig Led Zeppelin-számokat. Ahogy elvette az elektródát, eltűntek az emlékek, ha visszahelyezte, visszajött a zene is. Ojemann lakonikus megjegyzése szerint („*Now, I'm not a great fan of rock music, and this was epileptic brain, so of course I took it out*”)* kimetszette az érintett terület agyszövetét.³⁰ Mikor néhány évvel később összefutott a férfival, kiderült, hogy az illető Led Zeppelinre vonatkozó emlékei teljesen épen megmaradtak. Ojemann ezt a magnetofon-elmélet cáfolatának döntő bizonyítékaként tálalta.³¹ De Penfield maga is találkozott már ehhez hasonló eredményekkel, melyeket ő maga annak bizonyítékaként tekintett, hogy minden tapasztalatot duplán raktározunk el.

Ennél meggyőzőbb, ha közelebbről megvizsgáljuk, milyen gyakran fordultak elő a Penfield betegei által is tapasztalt jelenségek. Az említett, a *Brain* című folyóiratban megjelent összefoglaló cikk

*„Nos, nem igazán rajongok a rockzenéért, itt pedig egy epileptikus agyról volt szó, úgyhogy kimetszettem a területet.”

1288 egymást követő műtét eredményeit közli. Az emlékekkel kapcsolatos reakciók kivétel nélkül a temporális lebenyhez voltak köthetők. De 520 páciens közül, akinek az operáció előtt ingerelték a temporális lebenyét, csupán 40 esetben lehetett reakciókat feljegyezni. A többi beteg, bő 92%, semmit sem tapasztalt. Ha az agyukban valóban egy magnetofon található, akkor azt a kutatóknak nem sikerült lejátszásra kapcsolniuk. Sehol sem találunk magyarázatot a különbségre, és Penfield sem említi meg sehol, hogy szükség lenne ezt megmagyarázni. A 40, valamilyen jelenségről beszámoló beteg közül 24-nél hallucinációkról van szó, legtöbbször olyan fajtájúróról, amit egy roham alatt is megtapasztaltak. Olykor a hallucináció és a flashback csodás keverékét tapasztalták meg, mint ahogy egy tizenkét éves fiú, aki hallotta, ahogy az anyja a nagynénjével telefonál, de közben a nagynénje hangját is hallotta. Penfield jelentéseinek egyik elemzésében a neurobiológus Squire rámutatott még arra, hogy ugyanannak a területnek a stimulálása két nagyon különböző tapasztalatot is kicsalogathatott, miközben két egymástól távol található terület stimulálása néha szinte azonos tapasztalatot hívott elő.³²

A szubjektív tapasztalatok természete további nagy kérdőjel. Vegyük a korábban említett páciens, M. M.-et. Ő volt az a nő, aki egy repülő cirkuszt „látott” az éjszakában, és „hallotta”, ahogy egy asszony a közelükben a fiát hívja. Penfield számos publikációjában feldolgozta a nő beszámolóját, mindannyiszor majdnem ugyanazokkal a szavakkal. De csak majdnem, mert minden egyes ismétlésnél bekúszott egy kis eltérés – ez pedig elegendő ahhoz, hogy elgondolkodjunk, valójában mire is „emlékezett” a nő. Egy 1958-as jelentés szerint M. az inger ismétlésekor ugyanazt a nőt hallotta ismét kiáltani, de ekkor már egy fakereskedésben. Ehhez hozzátette, hogy „ritkán, vagy még sohasem” járt fakereskedésben. „Kétségkívül gyerekkorából származik az emlék – írja Penfield –, amelyre az elektróda segítségével nélkül sohasem tudott volna visszaemlékezni. Tulajdonképpen ő sem tudta felidézni, de azonnal tudta, anélkül, hogy mi sugalltuk volna, hogy valaha ezt pontosan így átélte.”³³ De egy 1963-ból származó jelentésben, a *Brain* végső összefoglalójában a nő állítólag azt mondta: „Soha nem voltam

még fakereskedésben.”³⁴ Ezúttal hiányzik az a megjegyzés, hogy az elektróda egy elfeledett emléket hozott vissza. A *The Mystery of the Mind*ban pedig már az egész fakereskedés kimarad az M.-ről szóló beszámolóból.³⁵ Ahhoz, hogy az észlelést, melynek során valakit egy fakereskedésben kiáltani hallunk, „elfeledett emlékként” tudjuk azonosítani, természetesen korábban már járnunk kellett fakereskedésben. De még akkor is, ha valóban fennáll ez, kétséges, hogy itt valójában nem inkább két emlék – a kiáltásra, és egy olyan alkalomra vonatkozó emlék, amikor a fakereskedésben jártunk – csúszik-e össze, és nem egy adott szakasznyi szalag lejátszásáról van szó, hanem emlékfoszlányokból áll össze valami, amit inkább nevezhetnénk rekonstrukciónak, mint reprodukciónak. Az afeletti bizonytalanságot, hogy a Penfield által előhívott tapasztalásoknak pontosan mi a státusza – emlék, hallucináció vagy fantázia –, erősítik a furcsa időeltolódások is. Meglehetősen sok betegből már a műtőasztalon fekvés is *déjà vu* élményt vált ki, mintha homályosan emlékeznének arra, hogy mindezt már korábban pontosan így átélték. Nem lehet, hogy hangok vagy képek észlelését is minden alap nélkül emlékként éli meg valaki? Még az a változat is, amelyben M. asszony azt mondja, hogy „ritkán, vagy sohasem” volt fakereskedésben, inkább valamiféle elutasítása, mint átélése annak, hogy „ezt egyszer már pontosan ugyanígy megtapasztalta”. Az időeltolódás másik formája az, amikor az „emlékek” olyan tiszták és életszerűek, hogy a páciensnek az az érzése, hogy a jelenben éli át őket. Penfield szerint a megtapasztalás múltba való helyezése csak utólag, a későbbi beszélgetések során történt meg. Ami rögtön azt a kínos problémát veti fel, hogy a betegnek nemcsak az észlelésre kell emlékeznie, hanem arra is, hogy ez az észlelés *annak idején* már emlék volt-e. Mivel sok páciens az agy letapogatása során úgy érezte, mintha egy álom szereplője lenne, bajosnak tűnik megbízni az ítéletükben arról, hogy honnan is származnak a tudatukon átvillanó tartalmak.

1982-ben Pierre Gloor és négy neurológus kollégája epilepsziás agyakon végzett újabb kísérletsorozatról számolt be.³⁶ Ezeket a kísérleteket is az MNI-ben végezték, de a korábitól kicsit eltérő technikával. 29, temporális lebenyhez köthető epilepsziában szen-

vedő páciensnél mélyen az agyba helyezték az elektródákat. A műtétet megelőző hetekben fokozatosan megvonták az epilepszia elleni gyógyszereket, és reménykedtek abban, hogy az elektródák segítségével lokalizálni tudják az esetleges rohamot. Az elektródák néhány hétig az agyban maradtak, melyeknek a jeleit telemetria segítségével olvasták le. A másik irányban pedig az elektródákkal apró áramütéseket is lehetett adni. Eltérően Penfieldtől, aki csak az agy felszínét stimulálta, némely elektróda egészen a hippokampuszig és az amygdaláig is elért, melyek ugyanabban a temporális lebenyben, de mélyebben találhatóak. A hippokampusz és az amygdala a limbikus rendszerhez tartozik, amely az agy evolúciós szempontból régi része, és amely az éberségben, a hormonháztartásban, a szaglásban és az érzelmekben érintett. A páciensek 62%-ánál a Penfield által is regisztrált jelenségek fordultak elő, mint a *déjà vu*, a „mintha álomban lennék” érzése, flashbackek és vizuális hallucinációk. De a legtöbbször jelentett jelenség a félelem volt, a valami baj előérzete miatt érzett enyhe nyugtalanságtól kezdve a pánikszerű menekülési kényszerig. Feltűnő volt, hogy a különböző pácienseknél, illetve olykor akár egyetlen páciensnél is különböző pillanatokban mennyire eltérő okai lehettek a félelemnek. Volt, hogy a félelem egy gyerekkori emlékhez volt köthető, melyben víz alá nyomták az illetőt, másszor meg az amiatt való aggodalomhoz, hogy egy feladat beadási határideje már két hete lejárt, de az még mindig nincs kész. Enyhe félelem kapcsolódott ahhoz a gondolathoz, hogy egy szökőkút szélén ülve véletlenül belesik az ember a vízbe, és erős félelem ahhoz az érzéshez, hogy egy sziklán magasan a tenger fölött áll. A helyzetek, úgy tűnik, alkalmazkodtak az érzés intenzitásához. Az észlelések egyik esetben sem voltak többek egy jelenetnél vagy egy kósza, semmihez sem köthető képnél. A kutatók *snapshot*ként kategorizálták őket, melyeknek nincs időbeli kiterjedése.³⁷ Egyáltalán nem azt a benyomást keltették, mint egy lejátszásra kerülő felvétel darabjai. Minden megtapasztalást a limbikus rendszer struktúráinak stimulálása váltott ki, a temporális lebeny felszínének stimulálása semmilyen reakcióval nem járt együtt.

Ezek az eredmények új fénybe állították az intézet alapítója által összegyűjtött jelentéseket. A megtapasztalások valódi forrása majd-

nem biztosan a limbikus rendszerben található. Egyedül az ottani, akár mesterségesen kiváltott, akár spontán elektromos kisüléseknél jönnek létre *déjà vu*-k, álomállapotok és flashbackek. Annak, hogy Penfield korábban a felszínen is képes volt kiváltani őket, valószínűleg az az oka, hogy az érintésekkel apró rohamokat okozott, melyek a mélyebben fekvő struktúrákat is megbontották. Az amygdala és a hippokampusz működésbe hozása okozta a furcsa időeltolódásokat, melyek az észleléseknek az ismerősség érzetét adták. Ezáltal lett mindegyik megtapasztalásnak, a hallucinációknak és fantáziálásoknak is, emlék jellege. Még akkor is, mikor valaki egy epilepsziás roham közben azt érezte, hogy olyan helyre került, ahol korábban még sohasem járt, továbbra is úgy érezte, hogy egy emlékről van szó. Az epilepsziás roham alatt az agyban lejátszódó folyamatok leginkább arra hasonlítanak, ami egy álomból való felébresztéskor történik: egy szempillantás alatt összeáll egy érzelemhez illő jelenet, és az, hogy mi kerül bele ebbe a jelentbe, attól függ, hogy éppen milyen emlékfoszlányok és fantáziadarabkák vannak kéznél.

Total recall

Gloor ezeket az eredményeket először az 1981-es First Wilder Penfield Lecture alatt ismertette, öt évvel Penfield halála után. A közlemény nem vezetett felháborodott cikkekhez, nem jelentek meg szalagcímek „A legújabb kutatás igazolta: nincs magnetofon az agyban!” szöveggel. Kérdés, hogy ha egyáltalán meg is jelentek volna ilyen cikkek, sikerült volna-e a többséget eltántorítani attól a sokak által osztott meggyőződéstől, hogy az agyunk mindent rögzít, ami átsuhan rajta. A kitörölhetetlen nyomok, amelyeket Penfield vélt megtalálni, úgy tűnik, a kollektív emlékezetet gazdagították. Ott nyugszanak a többi olyan közkedvelt neuromítosz mellett, mint „csak az agyunk 10%-át használjuk ki”, vagy „a nők azért tudnak könnyebben egyszerre két dolgot csinálni, mert az agyféltekéik között több az összeköttetés” – mítoszok, melyekben nem azért hisznek, mert olyan meggyőző az evidenciájuk, hanem mert olyan szívesen hisznek bennük.

„*Recall is essentially total*”, foglalta össze Kubie Penfield munkáját 1952-ben.³⁸ A megfogalmazás eszünkbe juttathatja Paul Verhoeven emlékezetmanipulációról szóló science-fiction filmjének a címét.³⁹ A *Total Recall* (magyarul *Az emlékmás*) című filmben Quaid, az építőmunkás, akit Arnold Schwarzenegger játszik, jelentkezik a Recall nevű cégnél, hogy az agyába egy Marsra való utazás emlékeit ültessék be. Egy kéthetes csomagot választ, amely magában foglalja egy luxushotelben töltött idő és egyéb kirándulások emlékeit, ugyanakkor hiányoznak belőle az olyan rossz emlékek, mint az elveszett poggyász, az esős napok, a csaló taxisofőrök és egyéb szerencsétlenségek (amelyekkel, úgy látszik, még 2084-ben, a Marson is meg kell küzdeni). Az emlékeket teljes adatállományként átmásolják az agyába, amelyek aztán, mint később kiderül, szükség esetén eltávolíthatóak. Az elképzelésben található implicit metafora a számítógép, de az elgondolás, hogy az emlékek ténylegesen egymástól különálló egységekként és minden már meglévő emléktől függetlenül bevihetők vagy törölhetők, valójában Penfield magnetofon-elméletének digitális verziója. Egyedül azokat az emléknymokat lehet tetszőleges emlékekre áthelyezni, melyek a tapasztalat hű másolataiként kerültek bevezetésre. Az a tény, hogy egy történésre vonatkozó emlékeken minden esetben nyomot hagynak a korábban megtapasztaltak – és ebben az értelemben két ember sohasem élheti át pontosan ugyanazt –, összeegyeztethetetlen a gépies regisztrálással, ahogy a magnetofon működik.

Olykor az abszolút emlékezetet kifejező metaforák – Penfield magnetofonja, manapság pedig a számítógép merevlemeze – egy merész félfordulattal bevetésre kerülnek a bizonyítási eljárásban is. Ha egy mechanikus készülék képes ingerek regisztrálására és azok határozatlan idejű tárolására, egy olyan, sokkal kifinomultabb organikus eszköz, mint az emberi agy, miért ne lenne képes ugyanerre? Elvégre tudjuk, hogy az emlékek az agysejtek közti kapcsolódásokban raktározódnak, és a becslések szerint 100 milliárdnyi agysejttel a lehetséges kapcsolódások száma olyan hatalmas, hogy sok élet tapasztalatai elférnének egyetlen agyban. Az utóbbi igaz is: az emlékezet sohasem tud „telítődni”. De pontosan az agyszövetnek ez a raktározási módja teszi olyan valószínűtlen-

né az abszolút emlékezet elméletét. Naponta átlagosan majd száz-ezer sejtet veszítünk el, évente úgy 30 milliót. Az agysejtek sem ússzák meg a pusztulást és az elsorvadást. Az agy nem gépezet, hanem egy szerv. Önmagát folyamatosan módosító hálózatokból és idegpályákból áll, amelyeket kémiai folyamatok vezérelnek, ki van téve a nappal és az éjszaka, az ébrenlét és a pihenés ritmusának, a hormonszint váltakozásának, a növekedés és az elhalás ciklusainak – az agy röviden szólva inkább hasonlít egy csöpögő, párolgó esőerdő-területre, mint a számítógép merevlemezére. Az emléknymok az agyban nem sterilen és tartósan konzerválva sorakoznak, mint az általunk kitalált mesterséges emlékezetekben az információk, hanem ki vannak szolgáltatva az idegi rothadásnak és túlburjánzásnak.

Az abszolút emlékezetbe vetett hit azonban már a magnetofonhoz vagy a videokamerához hasonló készülékek feltalálása előtt kialakult. Freud és Korszakov is utaltak már rá a film feltalálása előtt, teljesen más jellegű metaforák használata mellett. És ha tovább követjük visszafelé az abszolút emlékezet történetét, egy idő után csodadoktorok, hipnotizőrök és spiritiszták között találjuk magunkat, akik azt állították, hogy a transz alatt lévő személy olyan emlékekhez is hozzáfér, melyek az éber tudat számára nem érhetők el, vagyis úgy tűnik, hogy az illető „elfelejtette” őket.⁴⁰ Ez azt bizonyítaná, hogy semmi sem vész el. És aki még ennél is jobban visszamegy az időben, a romantikánál lyukad ki, amikor a költők és a filozófusok annak az elképzelésüknek adtak hangot, hogy az emberi agy benyomások mérhetetlen tartálya.

Amikor Loftus és Loftus 1980-ban megállapították, hogy a pszichológiában jártas válaszadók 84%-a gondolta azt, hogy az agyunk mindent maradandóan elraktároz, még nem jelent meg Gloor és kollégái tanulmánya. De újabb keletű kérdőívekből is bizonyosodott, hogy az elmélet máig közkedvelt maradt. Tíz emberből még mindig majdnem négy hisz az abszolút emlékezet ezen verziójában.⁴¹ De egy pszichoterapeuták körében végzett felmérésből kiderült: a megkérdezettek több mint a fele hisz abban, hogy hipnózissal hozzáférhetőek ezek a nyomok, és szükség esetén akár a születésig visszavezethetők.⁴² Honnan e makacsság? Mi teszi any-

nyira vonzóvá a gondolatot, hogy az agyunk mindent elraktároz, ami valaha belekerült a tudatunkba?

A válasz egy része az, hogy mindannyiunknak vannak hasonló tapasztalataink saját „elveszett emlékeinkkel” kapcsolatban. Azzal a meggyőződéssel ébredünk fel, hogy nem álmodtunk aznap éjjel, de később a nap során látunk vagy hallunk valamit, ami hirtelen felidézi az „elfeledett” álmunkat. Megeshet velünk, hogy biztosak vagyunk abban, hogy már nem tudunk valamit – például azt, hogy hívták az ötéves korunkban mellettünk lakókat –, majd egy hét múlva egy teherautó hátulján meglátjuk pontosan azt a nevet, és azonnal rájövünk, hogy ez az „elfeledett” név. Idősebb emberek tanúskodhatnak arról, hogy hirtelen újra olyan dolgokra emlékeznek, melyekre „már ötven éve nem gondoltak”, és amelyek mind ez idáig megőrződtek, pedig soha nem voltak szem előtt. És amit Freud ír az álmokban lecsapódó nappali maradványokról, ugyancsak közismert tapasztalat: gyakran teljesen triviális történések ezek, melyek valamiképpen, úgy látszik, mégis elraktározódtak. Röviden tehát óvatosnak kell lennünk, mielőtt abszolút bizonyossággal azt állítjuk, hogy valami nem található meg az emlékezetünkben. Bármikor visszajöhet a tudatunkba olyan asszociációk segítségével, melyek jelenleg még nem állnak rendelkezésünkre.

Ugyanakkor az, hogy *bizonyos dolgokról* nem tudjuk maradéktalanul bebizonyítani, hogy eltűntek a tudatból, még nem jelenti azt, hogy *minden* ott van. Olykor az teszi nehézkessé a total recall elméletének követőivel a vitát, hogy azt hiszik: ha egy elméletet nem lehet megcáfolni, akkor minden bizonnyal igaz. Ez látszólag kicsi, de annál végzetesebb lépés a logikai renden kívülre. Egy olyan elmélet, amely már előzetesen immunis a cáfolatokra, nyilvánvalóan kivonja magát a tesztek és vizsgálatok hatóköréből.

Penfield nem szívesen használta volna Freud érveit, és minden bizonnyal Freud sem a romantika folytatójaként látta önmagát. A maguk korában mindketten a „tudomány” tekintélyével beszéltek, de az abszolút emlékezet elméletének érdekében mindketten mozgósították a saját technikáikat, metaforáikat és tanulmányaikat. Az, hogy a tudományon kívül és belül (bárhogyan is definiálták azt) ilyen sokan hittek és máig hisznek egy emlékezetben,

mely mindent elraktároz, bizonyítja, hogy mennyire nehéz is bele-
törődni abba a gondolatba, hogy a legtöbb, amit átéltünk, minden-
fajta hátrahagyott nyom nélkül átsuhan az agyunkon, mintha meg
sem történt volna. Egy szitához hasonló emlékezettel talán még
kiegyeznénk, ha biztosan tudnánk, hogy csupán a por és a tör-
melék folyik át rajta, és ami valóban értékes, megmarad benne,
de az agyunk sajnos nem így működik. Eltűnt az emlékezeted-
ből a szembejövő forgalom képe, amikor 1982. április 12-én Leeu-
waarden felé vezettél, de ugyanúgy a beszélgetés is, amit ezalatt
folytattál apáddal, akárcsak az édesanyád által készített csodás
ökörfarkleves vagy a séta a hároméves kislánnyal. Az abszo-
lút emlékezet mítoszának kell vigaszt nyújtania, hogy mindebből
semmi sem tűnt el valójában, még ha most nem is tudjuk előhívni.
A régi görögök irtózása az ürességtől (a *horror vacui*), melyet maga
alá temetett a 17. századi fizika antropomorfizmusa, a pszicholó-
giában még mindig jelen van abban a vigasztaló hitben, hogy az
agyunk mindent regisztrál, és semmit sem felejt.

10. AZ ESTERHÁZYAK EMLÉKEZETE

Regényeket nem szokás történelmi forrásként kezelni. Kevés esélye van annak, hogy az önkényes lakásfoglalók 1983-as nyári amszterdami zavargásairól írt tanulmány szakirodalmi listájában felbukkanna A. F. Th. van der Heijden *Advocaat van de hanen* című regénye, vagy hogy Thomas Roosenboom *De nieuwe man* című regénye jegyzethivatkozásként szerepelne az északi hajógyártás 1900 körüli hanyatlásáról írt cikkben. Egy regény a fikciós műfajok közé tartozik, míg a történetírás, a határokat bármennyire engedékenyen is kezelve, a nem fikciósak közé. A lakásfoglalók zavargásairól szóló cikkhez egy történész inkább jegyzőkönyvekben, újságcikkekben, híradófelvételeken és egyéb forrásokban nézne utána, melyekben az eseményeket tényszerűen rögzítették, vagy legalábbis ez volt a szándékuk. A történészek így tehát ott landolnak, ahol különben is leggyakrabban megfordulnak: folyóiratok regisztereinél, a városi levéltár aktáinál, hang- és képarchívumoknál, és minden olyan helyen, melyek együttesen segítenek fenntartani a társadalom közös emlékezetét.

Ugyanakkor mégsem nyugodhatunk bele ebbe az alapvető felosztásba. Aki tanulmányt ír a viktoriánus Anglia társadalmi csoportjairól, az pontosan azt nem fogja az archívumokban megtalálni, ami a leginkább izgatja: a mindennapi társas érintkezések implicit kódjait, a ki nem mondott viselkedési szabályokat, mindazon szabályokat, melyek meghatározzák, hogy mi illik, és mi nem, bár ezek sehol sincsenek rögzítve. Ehhez a tanulmány szerzőjének egyéb források segítségét kell hívnia – például éppen a regényeket. Egy történész a *Büszkeség és balítéletben* vagy az *Értelem és érzelemben* láthatja ezeket a kódokat és viselkedési szabályokat műkö-

dés közben, bár továbbra is implicit módon és kimondatlanul, de olyan formában, ami biztosan hozzásegíti, hogy jobban megértse a viktoriánus kor társadalmi viszonyait. Az, hogy a *Büszkeség és balítélet* nem kevésbé a képzelet szüleménye, mint az *Advocaat van de hanen*, még nem jelenti azt, hogy nem meríthetnénk belőle történelmi betekintést. Olykor egy regény nyilvánvalóan éppen olyan jó lelőhelye lehet történelmi anyagoknak, mint egy archívum vagy levéltár.

Közelebbről megnézve a regény kétértelmű pozíciója körülbelül úgy viszonyul egy archívumhoz, mint az emberi emlékezet. Az archívumok szeretik magukat az emlékezethez hasonlítani, és ez fordítva is igaz, az emlékezetet is gyakran nevezik archívumnak. Ám az emlékek nem sorakoznak egymás mellett, akár egy polcon, nincsenek kronologikusan rendezve, és nem sorolhatók címszavak alá. Az emlékekből hiányzik az irat mindent vagy semmit jellege: lehet, hogy az egyik alkalommal rendelkezésre állnak, a másik alkalommal pedig nem. Az emlékeket kikezdi az idő, szétesnek, keresztül-kasul egymásra rétegződnek. A legfontosabb különbség azonban az, hogy az emlékezet véges. Egy archívum nem tűnik el a semmibe egyik pillanatról a másikra az alapítója halálával. Így első látásra az emlékezet és az archívum közti kapcsolat ellentétben alapszik: az emlékezet alakítható, érzékeny a felülvizsgálatra, és ideiglenes, míg a levéltári iratoknak van valamiféle állandósága, ahogy elővettük, úgy vissza is lehet őket tenni, generációkat élnek túl, és az idők folyamán nem változnak. Már-már azt mondhatnánk, hogy ami az emlékezetből kerül elő, az szubjektív, ami egy levéltárból, az objektív. De sajnos az emlékezet és a levéltár közötti ellentét is csak a gondolkodásunk kényelmességének az eredménye.

Harmonia caelestis

„Én nem csak úgy »átéltem« a háborút – írta valaha Harry Mulisch –, én magam vagyok a második világháború.”¹ Egy zsidó nagymamával, akit Sobiborban gázosítottak el, egy zsidó anyával, akinek bujkálnia kellett, és egy német apával, aki a rettegett Lipp-

mann-Rosenthal „rablóbank” szolgálatában állt, jogosan mondja Mulisch: az ő személyében egyesülnek a háború legfontosabb motívumai.

Magyar írókollégája, az 1950-ben született Esterházy Péter ugyanilyen joggal mondhatná: „Én magam vagyok Magyarország.” Benne és a családjában öt évszázad magyar történelme egyesül. Esterházy matematikát tanult, és rövid ideig rendszerelemzőként dolgozott, de hamar elismert íróként és esszéistaként került be a neve a köztudatba. 2000-ben jelent meg *Harmonia caelestis* című regénye, amin majd tíz évig dolgozott.² A *Harmonia caelestis* egyszerre nagyon sok minden. Két könyvből áll. Az első fergeteges krónika az Esterházy-nemzetségről nádorok és választófejedelmek, hercegek és bárók, püspökök és kancellárok mentén haladva, akiket Esterházy egyaránt „Édesapám”-nak szólít. Az Esterházyak nagybirtokosok voltak, birtokaik terjedelmét aligha lehet összesíteni. Esterházy Péter egyszer legyintve csak annyit mondott, „Magyarország egynegyede”. Mindegyik „édesapának” akkora kiterjedésű földjei voltak, „amelyeket még a vadludak se tudnak átrepülni egy éjszakán”⁴ (II. o.). E gazdagságot főként a 16–17. század folyamán alapozták meg. Az ellenreformáció idején rengeteg protestánsoktól elkobzott földet kaptak meg a római katolikus Esterházyak. Nemesi rangokkal és kiterjedt földbirtokokkal hálálták meg nekik a Habsburgok, hogy a törökök elleni harcban melléjük álltak. Az Esterházyak Habsburgok iránti lojalitása ténylegesen évszázadokban mérhető. 1683-ban gróf Esterházy Pál (1635–1713) volt az, aki Bécs török ostrománál a Habsburgok segítségére sietett. 1809-ben II. Esterházy Miklós herceg (1765–1833) egy hadseregnyi önkéntest vezényelt Bécsbe, hogy megszabadítsa a várost a francia csapatoktól. Elutasította Napóleon ajánlatát, hogy egy független Magyarország királyává koronázzák őt. Az Esterházyak generációról generációra a legkiválóbb művészeket, építészeket és meseterembereket alkalmazták váraik, kastélyaik, vadászházaik, nyári lakjaik, rezidenciáik és városi palotáik építésére és berendezésére.⁵

Esterházy Miklós édesapa (1583–1645) gazdagon házasodott, mégpedig kétszer is, és 1625-ben nádornak választották, ami akkor a legmagasabb politikai pozíció volt Magyarországon. De a leg-

ismertebb „Édesapa” talán mégiscsak Esterházy Pál Antal (1711–1762) és Esterházy Miklós (1714–1790) volt. Pál Antal 1761-ben felfogadta a huszonkilenc éves Joseph Haydnt másodkarnagynak. Ő felelt az udvari zenekarért, a zeneórákéért és a könyvtárért, de Haydn legfőbb feladata mégis a zenei művek komponálása volt maga Pál Antal részére is, aki szintén elismert zenész volt, különböző vonós hangszereken játszott. Pál Antal halála után öccse, Miklós vette át a mecénási szerepet. Neki komponálta Haydn 1771 őszen a híres Búcsúszimfóniát. Az udvari zenekar tagjai, akik a nyári szezon alatt családjaiktól távol, az Esterházy-kastélyban laktak, néhány hete már hiába vártak arra, hogy Miklós ünnepélyesen hivatalosan is berekessze a nyári szezont. A zenészek arra kérték Haydnt, hogy a lehető legnagyobb tapintattal tegye egyértelművé a késlekedő hercegnek, hogy már nagyon szeretnének újra egyesülni a családjaikkal. Haydn erre az alkalomra egy olyan szimfóniát írt, amelynek során a zenekar tagjai egyenként felállnak, elfújják a kottatartójukon a gyertyát, és halkán lesétálnak a pódiumról. A Miklósnak szánt előadás végén már csak két zenész maradt a helyén, az első hegedűs Tomasini és maga Haydn. Miklós megértette az üzenetet, és megígérte, hogy hamarosan hazaengedi a zenészeit. Pál Antal és Miklós főurak nem az első zenei tehetséggel megáldott Esterházyak voltak. Esterházy Pál herceg (1635–1713) a 17. század legfontosabb magyar zeneszerzője volt. 1711-ben *Harmonia caelestis* címmel már megjelent a neve alatt egy vallásos-ének-gyűjtemény.

Esterházy Péter összes „édesapja” formált valamit a szülőhaza történelmében. Szembesültek a reformációval és az ellenreformációval, az érdekházasságok finom játékával, hadvezérek voltak a háborúkban és követek a diplomácia területén, vámokkal, földekkel és adókkal kereskedtek, összeesküvésekben vettek részt, vagy maguk váltak azok áldozataivá, egyezményeket mondtak tollba és petíciókat vettek át, fiakat vesztek el a törökök elleni harcban, és táncoltak a bécsi udvarban, császári küldöttként utaztak a Vatikánba, és nagyköveteket fogadtak. A helyzetükből adódóan számos tevékenységüket dokumentálták. Az Esterházyak már 1626-ban aktív archiválásba kezdtek, az első hivatalos levéltá-

rosukat 1747-ben alkalmazták. Az Esterházy-kastélyban található irattárnak köszönhetően Haydn életrajzírói pontosan rekonstruálni tudták, hogy az Esterházy hercegek a bő harminc évig tartó védnökségük alatt milyen jogokat és kötelességeket fektettek le Haydn számára. A családról komoly méretű, egyezségekből, haszonbérleti szerződésekből, leltárokból, katalógusokból, házassági szerződésekből, petíciókból, végrendeletekből és még számos másfajta iratból álló, papír alapú emlékezet létezik, amelynek darabjai bekerültek az Esterházyak Magyarország kultúr- és politikatörténetében játszott szerepéről szóló tanulmányokba. Így a legapróbb részletekig rekonstruálni lehetett azt a korszakot is, amikor a család élén Pál Antal és Miklós állt: hogyan bántak a személyzettel, hogyan épült fel a háztartásuk, hogyan érintkeztek a hűbéresekkel, milyen feladatokat adtak az építészeknek, pontosan hogyan néztek ki az audienciákból, utazásokból és fogadásokból álló hétköznapijaik.⁶ Részben az iratok bőségének és azok feldolgozottságának köszönhető az is, hogy Esterházy Péter ennyire érzékletesen tud írni mindezekről az elődökről.

De valóban csak részben. Mert a *Harmonia caelestis*ben ezek az iratok mégis leginkább azok a pontok, amelyeken a táncoló Esterházy Péter éppen hogy csak érinti lábával a talajt. Muzikális „édesapjának” *Harmonia caelestise* 1711-ben jelent meg, és valóban vallásos énekek gyűjteménye, de az nagyrészt már fikció, amit ez az „édesapa” a továbbiakban átél, ahogy a Miklós főherceg és Haydn közti beszélgetések is, vagy a korábbi „édesapák” harcmezőn véghezvitt manőverei, illetve annak a számos verziója, ahogy az „édesapja” találkozott az „édesanyjával”. Aki hagyja magát félrevezetni a történelmi nevek, helyek és események hallatán, azt itt-ott helyre teszi egy-egy vicces anakronizmus, például egy 17. századi stopperóra vagy egy 18. századi fotó.

A *Harmonia caelestis* első könyvének írásakor Esterházy Péter, a képzeletén kívül, kétfajta emlékezetből merített: a levéltárakéból és a családjáéból, az áthagyományozódott történetekből álló családi emlékezetből. A második könyvben egy harmadik fajta emlékezet is belép a képbe: Esterházy Péter saját emlékezete. A súlypont lassan átveődik az általa ismert Esterházyak, a nagyszülők,

nagybácsik és nagynénik, szülők és testvérek kalandjaira. Ez a nemzetségtől a tágabb család, a tágabb családtól pedig a szűkebb család felé való eltolódás személyesebbé teszi a történeteket, még ha továbbra is mélyen gyökereznek a történelmi eseményekben. Az Esterházyak számára a történelem a 20. században többször is drámai fordulatot vett. Az első világháború után a Habsburgok kezében lévő Osztrák–Magyar Monarchia széthullott, és kikiáltották a Magyar Népköztársaságot, amely 1919-ben Kun Béla irányítása alatt átalakult Tanácsköztársasággá. Ezt nagyszabású kisajátítások követték, amiket később aztán semmissé tettek. A köztársasággá alakulás után az Esterházy-vagyon még majdnem érintetlenül megmaradt. A második világháború után és következtében azonban már másként alakult. 1944-ben a német csapatok bevonultak Magyarországra. Mikor 1945 februárjában a Vörös Hadsereg elfoglalta Budapestet, az ország szovjet hatalom alá került. 1948-ban újabb kisajátítások következtek, amelyek ezúttal véglegesnek bizonyultak. Esterházy Péter nagyapja, gróf Esterházy Móric, egykori miniszterelnök, a háború alatti németellenes fellépésének köszönhetően még megtarthatott néhány hold földet, de ezen kívül minden kastély, palota, földterület, műgyűjtemény, könyvtár és ingóság az állam kezébe került. Minden előjogot elvettek, minden rangot eltöröltek. Esterházy Péter apja, Esterházy Mátyás, aki 1919-ben született, és mint örökös, Magyarország egyik leggazdagabb embere volt, a háború után grófból vagyontalan „osztályellenes” lett, osztályellenesek ősi nemzetségének sarja. A regény második könyvében Esterházy Péter azt írja meg, hogyan dolgozták fel az Esterházyak ezt a sorsukban végbement változást.

Ezen a ponton a *Harmonia caelestis* tragikus fordulatot vesz, de a játékos hangvétel megmarad. Olvasható benne egy szellemes leírás egy 1917-es történelmi találkozóóról Péter nagyapja, a miniszterelnök és II. Vilmos német császár között: „A császár több magyar és osztrák belügyet tett kritika tárgyává. Neki egyikhez sem, nekem a másodikhoz nem volt közöm. Ezt megmondtam neki. Úgy villogtatta a szemét, hogy majdnem elnevettem magam”⁷⁷ (509. o.). Az ingerült párbeszéd néhány oldalon keresztül tovább folytatódik, majd jön Esterházy frivol kommentárja: „Ashmed Bartlett angol új-

ságíró *The Tragedy of Europe*-könyvében eltorzítva írja le az egész jelenetet⁷⁸ (510. o.). Esterházy kisajátításról és elkobzásokról szóló történetei is tragikomikusak: a kitalált párbeszédekben a kommunista népbiztosok ostobának és fanatikusnak tűnnek fel, akikből hiányzik minden érzék a tragédia és a történelem iránt; emlékezet nélküli emberek, akik semmiben sem lehetnek az Esterházyak partnerei. Móric nagypapa került először szembe az új hatalommal, és Péter büszkén írja meg, hogyan tartotta magát a nagyapja a fordulat alatt, az arisztokrata mintaképe volt, akinek a nemessége belülről fakad: „mindenesetre nehéz lett volna őt alulról lenézni”⁷⁹ (379. o.).

De a *Harmonia caelestis* második része elsősorban emlékmű Esterházy Mátyásnak, a sok édesapa között az egyetlen valódinak. A háború után még megengedték Esterházy Mátyásnak, hogy Budapesten telepedjen le, ahol Mányoky Lilivel családot alapított. 1951-ben Hortra deportálták őket, ahol az Esterházyakat, a nagyapát is beleszámítva, egy parasztcsaládnál szállásolták el. Mátyás édesapát a dinnyeszüret alatt napszámosként alkalmazták, majd később útépítő segéd munkásként.

Olykor, ha a közelben dolgozott, meglestük az öcsémmel (engedély nélkül). Annyira büszkék voltunk rá, hogy ott félmeztelenül egyengette a bitument, sötét mocsokcsíkok csúszkáltak a testén, időnként valaki elsüvöltötte magát mellette, *gróf, a kurva anyád, ne baszd már el megint!*, a hátán, a derekán csillogott az izzadság, meg a homlokán, alkarjával megtörölte, megigazította a szemüvegét, egy félmeztelen professzor, látszott rajta az ész... (646. o.)

Büszke – ez olvasható ki a sorok közül Esterházy Péter Mátyásról szóló leírásaiban. Egyszerű állásokban, korábbi alárendeltjeinek szolgálatában dolgozva, például segédparkettásként is megőrizte méltóságát. Péter szemében úgy viselkedett, mint aki azt demonstrálja, mit jelent szellemi értelemben nemesnek lenni. A gyerekek sohasem hallottak tőle a család korábbi gazdagságáról, habár egy Magyarországon felnövekvő Esterházy Péter nem térhetett ki a múlt elől. Általános iskolában edzett káderek tanították, akik sér-

tődötte a szemére vetették a kapitalizmust, a kizsákmányolást, a hatalmas földbirtokokat, a feudális uralkodókat, és még ki tudja mi mindent. Egy iskolai osztálykirándulás során a tanítónő felháborodottan mutat az egyik Esterházy-kastélyra: „Íme, a feudalizmus elrettentő példája!” Majd a szövegben kicsivel lejjebb: „Ha új vadászlakhoz értünk, a srácok csak beletörődve bólogattak, ez is a tiéd, mi?!, én meg mondtam, naná”¹¹ (379–380. o.). Az öccsével együtt nem tehet mást, mint újra meg újra beint (egyébként ez az öcs, Márton, a 29-szeres magyar válogatott futballista lőtt 1984. október 17-én a világbajnokság Magyarország–Hollandia kvalifikációs meccsén a nyerő gólt. Na, ja, valaki vagy Esterházy, vagy nem).

A hetvenes években valamelyest javult a család anyagi helyzete. Mátyásra fordítói munkákat bíztak, ami jobban illett hozzá, mint a földeken való munka. Angol és német nyelvű könyveket fordított le többek között a magyarországi bencések történetéről, a magyar népi hiedelmekről és babonákról, vagy a porcelánművészetéről. Péter ebből az időszakból leginkább apja írógép mögött töltött hosszú és magányos napjaira emlékszik. Időközben a rezsim jól szemmel tartotta a családot. Mikor 1960-ban elhunyt a Bécsbe távozott nagypapa, Esterházy Móric, Mátyástól „államérdekekre” hivatkozva megtagadták a kiutazási vízumot, hogy részt vehessen apja temetésén. Esterházy Péter apja sötétebb oldalát is bemutatja, iszákosságát, vagy hogy nem bírt otthon ülni, de a könyvében tisztelettel övezi, mint azt a férfit, akit a sors illetően fordulata nem kényszerített meghunyászkodásra. Egyik nap Péter megkérdezte tőle, hogy ők tulajdonképpen szegények-e. Az apja kutatva végignézett a szobán.

– Mgen... hát gazdagok ez idő szerint nem vagyunk. – És hogy nem a szegény a gazdag ellentéte, a nem-gazdag még nem szegény. A szegény az még lejjebb van, az nincstelen, a szegény a szegénynél is szegényebb. – Nem, fiam, mi nem vagyunk szegények, mi csupán szegénységben élünk.¹² (540. o.).

Javított kiadás

A berlini fal 1989-es leomlása és a Magyarországon állomásozó szovjet csapatok 1990-es kivonulása után a magyar állambiztonsági szerv levéltárának bizonyos részeit átszállították a Budapesten található Történeti Hivatalba, ahol kutatás céljából szabad betekintést biztosítottak az iratokba. 1999 őszén egy rokon megkérdezte Esterházy Pétert, nem akarja-e megnézni, hogy róla is készültek-e jelentések. Lehet, hogy lehallgatták vagy megfigyelték, lehet, hogy nem is, írja, „de akartam tárgyszerűen ezt tudni, meg valahogy állampolgári, demokratikus kötelességemnek is tartottam – ha nem is a múlt tisztázását, de az esetleges akták megtekintésében megnyilvánuló figyelmességet a múlt iránt”¹³ (5. o.). Mivel még a *Harmonia caelestis* kéziratával van elfoglalva, csak 2000. január 28-án látogat el először a Történeti Hivatalba. Esterházy Péter teljesen gyanútlanul jelenik meg ott. Hiszen mi történhetne vele? Kávével fogadják, az asztalon három barna dosszié fekszik. Úgy látszik, valóban vezettek róla dossziét. A levéltáros láthatólag zavarban van.

Hozzá-hozzáért a dossziékhoz. Hogy mondania kell még valamit, de ne ijedjek meg, megvetően lebiggyesztettem a szám, de ő úgy érezte, kötelessége ezt megmutatni, és hát... ennek én, hogy úgy mondja, nem fogok örülni, és hát... ő nem is tudja, a legegyszerűbb talán, ha belenézek, akkor majd látni fogom, mi ez, illetve, hogy miről van szó, és felém tolt a dossziét. Ebben a kicsi mozdulatban valamiért volt valami ijesztő. Ez egy munkadosszié, egy ügynöki dosszié, egy ügynök, érthetetlenül nagyot sóhajtott, mintha az ügynökök léte személyes fájdalma volna, egy ügynök jelentései.¹⁴ (11. o.)

Esterházy Péter felüti a legfelső dossziét – és azonnal felismeri *édesapja kézírását*.

A dossziékból kiderül, hogy Esterházy Mátyást röviddel az 1956-os forradalom után Csanádi álnéven besorozták. Az első mappát 1957. március 5-én nyitották meg. Esterházy Mátyás be-súgónak bizonyult.

Azon első alkalommal, szemtől szembe a mindig csodált kézírással, amely azonban most azt bizonyította, hogy az édesapja kettős életet élt, úgy elkezd remegni a keze, hogy az asztalra kell tennie, majd nem sokkal később rémülten kisiet („ne nézhesse most senki az arcom”) a Történeti Hivatalból¹⁵ (12. o.). De néhány nappal később visszatér, és elkezd a dossziék sorról sorra való fájdalmas áttanulmányozását. Esterházy Péter másfél év alatt egy újabb könyvet ír *Javított kiadás* címmel. Az előbbi idézetek ennek a kezdő oldalairól származnak. A *Javított kiadás* is egyszerre sok minden. Részleteket tartalmaz az író édesapja, Mátyás által jelentős részben a saját tágabb családjáról, majd később a szűkebb családjáról írt jelentésekből, továbbá Péter naplójából, amit az ügynök dossziékkal való konfrontációja után kezdett vezetni, szerepelnek benne naplóbejegyzésekre tett megjegyzések, történelmi feljegyzések koncepciók perekről és kivégzésekről abból az időből, mikor az apja a hatalom szolgálatában állt besúgóként, és eszmefuttatások a *Harmonia caelestis*ről, most már az Esterházy Mátyásról szerzett újabb ismeretek tükrében.

Lehetetlen csupán körülírásokkal és idézetekkel megfelelően visszaadni azokat az érzéseket, amelyeket Esterházy Péter a *Javított kiadásban* leír: a szégyent, a szomorúságot, a dühöt, a gyűlöletet, a sértett büszkeséget, ugyanakkor az édesapjával és önmagával való együttérzést is, a kiábrándultságot, a döbbenetet, hogy az édesapja életének ily nagy szelete teljesen a látókörén kívül játszódtott le, a csodálkozást, hogy miért – kérdések, melyekkel sehova sem fordulhat, mert az apja két évvel korábban meghalt. Az első hónapok sírógörcei, mikor a dossziékat átolvassa, végül a szövegben csak rövidítve: k, mint könnyek jelennek meg. A dossziéból kimásolt részletek pirossal nyomtatva állnak, megszegeyenülve.

Esterházy Péternek először még az a benyomása, hogy az édesapja csak olyan dolgokat jegyzett le, amiket a titkosszolgalat úgysis tudhatott már, de hamar kiderült, hogy az anyag valódi besúgóinformációkat is tartalmaz, mint „Tudomásom szerint Csobánkáról R. L., T. és Sz. nevű lakosok vettek részt Bp-en október folyamán fegyveres cselekményben”¹⁶ (41. o.), vagy „Csobánkán az októberi események során eltávolították a hősi emlékműről a vörös csilla-

got, úgy hallottam, hogy a tettes S. B. sóderbánya-kereskedő Sz. nevű veje volt”¹⁷ (41–42. o.). A reményt, hogy az édesapja titkon felültette a titkosszolgálatot, hamar felváltotta annak bizonyossága, hogy valóban árulást követett el. A dossziékban, melyek egészen 1980-ig folytatódnak, Esterházy Mátyás jelenti, hogy az ismerősei közül ki folytatott külföldi levelezést, miket hallott a régi arisztokrata barátaitól, kitől kapott gyásztáviratot, ha meghalt egy családtagja, a Magyarországon kívül élő családtagok milyen tevékenységet fejtenek ki, és a jelentésekben még olyan történetek is felbukkannak, amiket Péter, az akkor tizennyolc éves fiú mesélt el otthon. A dossziék olvasását az teszi számára elviselhetetlenné, hogy a felbukkanó nevek közül korábban oly sok egyszerűen csak a nagynéniket és nagybácsikat, a szülei barátait, a vendégül látott ismerősöket jelentette számára, de akiket talán, utólag nézve, csak azért hívtak meg, hogy az apja kikérdezze őket. Abban, ahogy „Csanádi” kapcsolatot keres az áldozataival, ugyanazt a vonzerőt látja működni, amit gyerekkorában annyira csodált az apjában, és ami most undorral tölti el.

A *Javított kiadás* kétségbeesett könyv. Annak a gondolata, hogy az édesapja besúgó tevékenységet folytatott, miközben az 56-os forradalom utóhatásaként neves értelmiségieket, politikusokat, művészeket és a korábbi arisztokrácia tagjait vetették börtönbe vagy végezték ki, olyan szégyent jelent, ami Péter számára nemcsak a múlt, hanem a jelenre is kihat. Ugyanis időközben megjelent a *Harmonia caelestis*. Konrád György egy születésnapjára levélben írja neki, hogy annyira szépen írt az apjáról, hogy a dedikálás alatt könnyek között meséli neki az emberek, mennyire meghatotta őket az apjáról festett szeretetteljes portré.

De az ügynök dossziék mindennél inkább Esterházy Péter saját emlékei ellen intéznek merényletet. A negyedik dossziét kinyitva a következőket olvassa: „Jelentem, hogy Esterházy Péter (született Budapesten, 1950. április 14-én...) a Bp.-i Piarista Gimnáziumban érettségizik, eddig kitűnő rendű volt. Felvételre jelentkezik az ELTE TTK matematika szakára. Kérem a Belügyi szervet, hogy amennyiben a felvételi vizsgán a szükséges pontszámot eléri, felvételt támogassák. Csanádi”¹⁸ (243. o.). A kérést támogatták, szolgálati

jegyen értesítették a BM illetékes alosztályát a fölvétellel kapcsolatban. Ő maga egész idő alatt azt hitte, hogy csupán a jó pontszámai alapján vették fel. Most kiderült, hogy a focimeccseket, amelyekre apjával együtt járt ki, és amelyekről olyan szép emlékeket őrzött, csak a titkosszolgálat által szerzett jegyeknek köszönhetően látogathatták. A titkosszolgálat gondoskodott Péter útleveléről is, amikor Bécsbe utazott. A dossziékat olvasva minden egyes gyerekkorában előfordult esetet és történetet újra kell gondolnia: most már valami mást jelentenek, az édesapja nem az az édesapa volt, akire emlékezett, és ezáltal ő sem ugyanaz a fiú. Emlékeinek a felülvizsgálata „javítások” hosszú, depresszív áradatához vezetett, ami a könyv címében is tükröződik. Mit kezdjen most az apja rugalmasságáról szóló emlékeivel, a büszkeségével olyasvalakire, akitől mindent elvettek, ugyanakkor mégis mindent megőrzött?

A nyolcvanas és kilencvenes években született könyveit és bátor esszéit nem tudta volna e nélkül a büszkeség nélkül megírni, állítja most, és éppen ez a büszkeség lett kikezdve. Talán a legszomorúbb „javítás”:

Apám most lett, csak most lett a semmi grófja. Ennek most lett (lesz) súlyos értelme. Eddig inkább egy szép és találó kifejezés volt. Igaz kifejezés, de valahogy mégis győztes: ezek a semmik, ezek a senkiháziak láthatóan nem senkiháziak, nem semmik, láthatóan nagyon is gazdagok (csak kevesebb áfát fizetnek, mint száz, kétszáz, háromszáz, négyszáz évvel ezelőtt), gazdagok, hisz megőrizték a legfontosabbat: önmagukat.¹⁹ (35. o.)

Eltűnt a diadal. Az édesapa árulása nem egyszerűen újabb emlék, hanem olyan emlék, amely minden más korábbi emléket megváltoztat, és a legkedvesebb emlékek némelyikét helyrehozhatatlanul elrontotta. Minden egyes kinyitott dossziéval Esterházy Péter saját emlékeinek egy részétől látja önmagát megfosztva.

Archívum és emlékezet

Abban a módban, ahogy Esterházy kapcsolatba került a Történeti Hivatallal, ahonnan mindez a nyomorúság eredt, az archívum és az emberi emlékezet viszonya látszólag megfelel a hagyományos szereposztásnak. Péter emlékei fogékonyak bizonyultak a javításra. Megváltozott a színük, érzetük, ízük, jelentésük, egy másik múltra vonatkoznak most, mint akkor, amikor az ügynök dossziék még felbontatlanul pihentek az archívumban. Ezzel szemben a dossziék nem változtak, egy ügynök hosszú pályafutásának írásbeli lenyomatai maradtak; így feküdtek az asztalon Esterházy első látogatásakor, és utóbb is így kerültek vissza az archívumba. Egy levéltári irat és egy emlék között oly nagy a különbség, mondhatnánk, hogy azon tűnődünk, miért hasonlítják a levéltárosok oly gyakran az archívumokat az emlékezethez.

Amit maga Esterházy Péter a dokumentumokról ír, még inkább kiemeli a megváltoztathatatlan, többé már nem felülvizsgálható tények vetületeként elnyert különleges státuszukat. Az író korábbi műveiben a mondatokat egyszerűen egymáshoz mérte, nem a valósághoz. De a *Javított kiadás* elején ezt írja: „A hazug embert hamarabb utolérik, mint a sánta kutyát: eddig azt csináltam a tényekkel, dokumentumokkal, iratokkal, amit akartam. Amit a szöveg akart. Most nem lehet. Mindent le kell nyelnem. Eddig én nyomtam le az olvasó torkán azt, amit akartam, én voltam az úr, a valóság csak cifra szolga.”²⁰ (22. o.) E miatt az új viszonyulás miatt regény a *Harmonia caelestis*, míg a *Javított kiadás* nem fikciós irodalom – a műfajok olyan felosztása ez, mely a dossziékat és a dokumentumokat a valósággal és az igazsággal együtt az archívum oldalára helyezi.

De nekünk ebben nem kell Esterházy Pétert követnünk. A *Javított kiadás* egy olyan olvasatot is megenged, mely éppenséggel azt igazolja, hogy a tények, emlékek és dokumentumok között mennyire diffúz is a határ. Először is, az ügynök dossziéban olvasható dolgokat csak részben határozza meg maga a szöveg. Azok közül az emberek közül, akikre Mátyást ráállították, a jelentései szerint feltűnően sokan bizonyultak politikailag már nem aktívnak. „Visz-

szavonult életet él”, „távol tartja magát”, „nem érdeklődik a politika iránt”, olvashatjuk. Az egyik vidékre költözött, és a helybéli erdészetnél kezdett dolgozni, egy másik „otthon méhészkedik”. Péter egyik nagybátyjáról Csanádi azt írja, hogy „jelenleg a Római parton a Béke Strandon csónakmester, ott is lakik, politikailag teljesen passzív”²¹ (53. o.). Ezek a közlések csak egy olvasótól függő értelmezés háttérében nyerik el jelentésüket. Vajon Esterházy Mátyás meg akarta kímélni ezeket az embereket? Titokban szabotálta a feladatait? Valóban visszavonultak a politikától a kapcsolatait? Még Esterházy Péter sem tudhatja mindezt pontosan, de legalább abban a helyzetben van, hogy mérlegelheti a különböző értelmezéseket, melyek a feljegyzéseknek más és más jelentést adnak. Ugyanez igaz egy 1958-ból eredő feljegyzésre. Csanádi azt a feladatot kapta, hogy „mindennapi beszélgetéseikben kísérelje figyelemmel azon (?) személyek politikai véleménynyilvánítását”; „Főleg az osztályidegen személyek véleményét tükrözze jelentése” (69. o.). Nem nagyon sikerült, jelentette „Csanádi”. „A beszélgetés közben mindig felvettem a választás kérdését. Általában nem észleltem nagy érdeklődést, aminek Csákváron talán az volt az oka, hogy búcsú volt, s így nem-igen lehetett ezt a témát tartani”²² (70. o.). Péter emlékezett erre a búcsúra. Az apja és ő, aki nyolc-éves akkor, a korábbi szolgálók között ültek.

Meglehet intelligensen árujuk el őket, senkinek semmi baja nem lesz, nevek sincsenek, de mégiscsak az a helyzet, hogy ott iddognak együtt a búcsúban, meg vannak tisztelve és magukat is tisztelik, hogy mernek nyilvánosan mutatkozni a „földesúrral” (a fiával), meg egyszerűen szeretik is a Papit, szeretik, mert szeretetreméltó, egészségedre, Matyikám, a tiédre is, Dodókám, k [k], < semmi, elfogyott >, aztán ügynök hazamegy, gyermekei csüngnek rajta, mint gyümölcs a fán, hogy mit hozott a búcsúból (vásárfiát), felesége kicsit gyanakodva szaglássza, idegen szagokat keres, aztán ügynök beül az asztala mögé, csöndben legyetek, apátok dolgozik!, és elkezd írni: A beszélgetés közben mindig felvettem...²³ (71. o.)

Újra: Péter emlékei határozzák meg a jelentések értelmezését. Hogy „Csanádi” buzgón sürgölődött, vagy éppenséggel kibújni próbált a feladat alól, hogy ez a választásokra vonatkozó megjegyzése valós vagy ironikus volt, a dossziékban fel nem lelhető ismeretekon múlik, amelyeket Péternek kell mozgósítania. Valójában mindegyik dossziében szereplő közlést kommentárok, emlékek, értelmezések, megerősítések, tagadások, magyarázatok gyűrűje veszi körül – más szóval az apa feljegyzései a fiú emlékezetének köszönhetően nyerik el azt a jelentést, amely lehetővé teszi, hogy valóban *olvasni* tudjuk őket: megértsük, ami ott áll.

Azonban Esterházy Péter olvasata sem az utolsó szó. Kiváltságos, de nem kizárólagos hozzájárása van apja dossziéinak értelmezéséhez. A *Javított kiadás* megjelenése után más korábbi ellenzékiek is bekapcsolódtak az árulásról kialakult magyarországi vitába. Göncz Árpád író és korábbi államfő azt mondta, hogy egyetlen olyan személyt ismert, aki valóban önszántából lett besúgó, a többieket fenyegetéssel kényszerítették rá, vagy családjaik védelmében tették. Kőszeg Ferenc ugyanezt nyilatkozta: „Esterházy Mátyást letartóztatták, és ismételten bántalmazták; senkinek sincs joga elítélni őt.”²⁴ Az ő olvasatuk a „Csanádi”-dossziéről újfent más értelmezést hozott volna.

Ebben felismerhetővé válik a dokumentumok és az emlékek lényegi hasonlósága. A „Csanádi”-dossziéval megtörténhet ugyanaz, mint ami Esterházy Péter emlékeivel történt: egy olyan lényegbevágó revízió mentek keresztül, hogy ezentúl más tényekre, egy másik múltra, egy másik valóságra utalnak. A dokumentumoknak nemcsak emberi emlékekre van szükségük ahhoz, hogy megértsük, mit jelentenek, hanem egyúttal ezekkel az emlékekkel együtt változnak. Végére is igazuk van azoknak a levéltárosoknak, akik a levéltárukat vagy archívumukat „emlékezetnek” nevezik, még ha az azonosság mélyebbre is nyúlik, mint az az egyszerű állítás, hogy mind az emlékek, mind pedig a levéltári iratok a múlt megőrzésére irányulnak. A levéltárosok által kezelt anyag is osztozik az emberi emlékezetre jellemző képlékenységekben. Az archívumok is tudnak feledni.

Talán az árulás a legkegyetlenebb módja annak, hogy valaki számára nyilvánvalóvá váljon: az emlékekről nem szabad úgy gon-

dolkodni, mint egy bankbetétről, vagy mint a biztonságosan elrejtett kincsekről. Miután a Stasi-iratokhoz szabadon hozzá lehetett férni, Németországban is jelentek meg könyvek arról, hogy a tudás nélkül hogyan figyelt meg valakit a közeli barátja, családtagja, olykor akár a társa is. Susanne Schädlich kedvenc nagybátyja is besúgónak bizonyult, és megírja, hogy ez a tudás milyen bomlasztó hatással volt a vele kapcsolatos emlékeire.²⁵ Úgy tűnt, mintha ezek az emlékek érvényességüket veszítették volna, újra kellett őket gondolni; amit a nagybátyja tett vagy mondott, abból már semmi sem jelentette ugyanazt. Más lett Susanne gyermekora, mint amire addig emlékezett. De nem mindig mélyreható politikai körülmények kezdik ki az emlékeinket. Aki felfedezi, hogy egy barátja, szerelme vagy kollégája már egy jó ideje átveri, annak nemcsak a jövője fog másként festeni, mint az átverés előtt, hanem a múltja is más lesz. Annak a bizonyos közös vacsorának az emlékébe immár az a tudat is belevegyül, hogy már akkor is folyamatban volt az átverés. Az emlékeknek megvan az arra való képességük, hogy utólag átalakuljanak. A kikezdett emlék is emlék, de többé már nem arra vonatkozik, amire eredetileg vonatkozott, s így egyúttal a felejtésnek egy formája is: emlékezés és felejtés egyszerre.

11. A TÜKÖR, AMELY SEMMIT SEM FELEJT

Az ovális arckép egyike Edgar Allen Poe azon különös novelláinak, melyek mintha valahol a közepén kezdődnének. A történet szerint egy férfi egy elhagyatott kastélyban köt ki az Appennineekben. Az éjszaka beállta előtt egy félreeső toronyszobába vonul vissza. A szoba falát a padlótól plafonig festmények borítják. A szobában talál egy kisméretű könyvet is, amelyről kiderül, hogy a festmények ismertetését tartalmazza. Órákon keresztül tanulmányozza, olykor-olykor feltekintve a festményekre. Amikor odébb tolja a kandelábert, a fény egy fülkére esik, ahol hirtelen láthatóvá válik egy fiatal lány ovális keretbe foglalt arcképe. A fülkéből rámeredő arc erősen felkavarja, le kell hunynia a szemét, hogy újra visszanyerhesse nyugalma. Ezután egy fél órán keresztül megszakítás nélkül meredten nézi a festményt, hogy megfejtse e hatás titkát. Bizonyára abban rejlik a portré bűvölete, okoskodik, hogy „a kép annyira élethű, arckifejezése annyira való, hogy első pillanatra meglepett, azután megzavart, végül teljesen lebilincselte”.¹ Visszatolja a gyertyatartót, és a könyvben megkeresi a festmény történetét. Kiderül, hogy a festő feleségének a portréja az. A festő megkérte, hogy álljon neki modell, és ez a ragyogó, fiatal asszony hosszú órákat töltött a komor toronyszobában, ahol a férfi műterme volt. A festő annyira belemerült a munkájába, hogy az asszony egészsége megszenvedte a hosszú napokat a kísérteties fényű szobában. A nő lassan, de gyógyíthatatlanul sorvadni kezdett. Amikor, hetekkel később, már majdnem kész volt a portré, a festő már csak a vászonra fordította a figyelmét. Végül már csak az utolsó ecsetvonások voltak hátra, a száj és a szem. És végül elkészült a portré.

...a festő egy pillanatig megittasulva, rajongva állott a kész kép előtt, nézte, nézte! de a következő másodpercben remegve sápadt el, légzet után kapkodott, és hangos szóval felkiáltott:

– Csakugyan ez maga az Élet!

S ekkor hirtelen kedvesére nézett – halott volt!²

A történetnek itt vége szakad. De vajon mit akart vele Poe kifejezni? *Az ovális portré* 1842-ben jelent meg. Ekkor már a dagerrotíпия egy csapásra meghódította Amerikát, nem túl nagy összegért már minden városban vagy egy utazó dagerrotipistánál lehetett portrét készíttetni. Erre célzott volna Poe? Vagy a történet a festő fölényének a metaforája lenne, aki egy fotográfustól eltérően valóban életet és kifejezést tud lehelni egy portréba? Vagy azt akarta volna kifejezni, hogy egy a „valóság után” készült portré olykor nem ábrázolja az életet, hanem, szinte úgy tűnik fel, átveszi a helyét – ugyanúgy, ahogy teszi ezt, akár festett, akár fényképezett, az élő emlékezettel?

Poe már 1840 januárjában, néhány hónappal azután, hogy a dagerrotíпия híre átkelt az óceánon, írt egy cikket az új technikáról.³ Teljesen lenyűgözte. Hozzáértő módon írja le az új eljárást: a „*sunpainting*” során hogyan vonnak be egy sima felületű rézlemez fényesített ezüstréteggel, majd ezt a felületet jodiumgőz alatt fényérzékennyé teszik. Ezután a lemezt a *camera obscura* hátsó falára helyezik, majd „a műszer lencsáját a lefestendő tárgyra kell irányítani. A többit elvégzi a fény.”⁴ Ekkor a lemezen még semmit sem lehet látni, de egy rövid megmunkálás után megmutatja szavakkal le nem írható, „csodás szépségét”. Ehhez fogható módon csupán egy tökéletes tükör adja vissza a valóságot: „Mert teljes őszinteséggel szólva a dagerrotíпия lemeze végtelenül (márpedig mi ezt a kifejezést nem használjuk túlságosan könnyelműen), még egyszer: végtelenül sokkal aprólékosabban ábrázol, mint akár melyik festmény, amit emberi kéz alkotott.”⁵ A dagerrotíпия az igazság, a fenséges tökéletesség eszköze.

A döbbenet, amelyet Poe akkor érezhetett, amikor életében először látott szemtől szemben egy dagerrotípiát, még rejtélyesebbé teszi *Az ovális arckép* jelentését. Poe nem adja meg pontosan a

történet idejét, így lehetséges, hogy a dagerrotípia feltalálása előtt játszódik. De amit az elbeszélő szájába ad – „a kép annyira *élet-hű*, arckifejezése annyira való” –, akárcsak a festő rémült kiáltása: „Csakugyan ez maga az *Élet!*”, Poe kiemeléseivel – olyan reakciók ezek, melyek a dagerrotípia első éveiben több száz naplóban, újságcikkben, levélben bukkantak fel. Mintha az író az új technika igézetét egy hagyományos műfajhoz kötné, amely olyan régi, mint a művészet maga. Talán két évvel a dagerrotípiáról írt cikke után Poe mégis csalódott az időközben mindenütt felbukkanó portréfényképek élethűségében? Vajon arra a következtetésre jutott, hogy „végtelenül sokkal aprólékosabban” ábrázolni még mindig nem ugyanaz, mint kifejezésre juttatni azt, ami egy arcot étellel tölt meg? Vagy talán azt érezte, hogy a fénykép, mely az arcot egy bizonyos pillanatban rögzítve megállítja az időt, a halálhoz kötődik? E kérdésekre nem kaphatunk választ. Poe sosem nyilatkozott *Az ovális arckép* értelmezéséről. Hét évvel később, 1849-ben maga is modellt állt egy ovális arcképhez, egy dagerrotípiához, majd röviddel azután, mintha csak a saját történetét szerette volna illusztrálni, rejtélyes körülmények között elhunyt.

Azok a kérdések, amelyeket Poe a novellájában és a cikkében felvetett, most, másfél évszázaddal később még mindig aktuálisak – még, vagy inkább főleg most, hiszen azóta olyan nemzedékek nőttek fel, amelyek számára evidencia a fotográfia mindenütt jelenvalósága. A mi korunkban és a világnak ezen a felén már a születéssel megkezdődik az intenzív fotográfiai dokumentáció. De amit Poe idejében vártak vagy reméltek egy festett portrétól, még ma is kimutathatóan jelen van, például abban a kívánságban, hogy elhunyt szerettünkről a fényképeken kívül egy rajzolt vagy festett portrénk is legyen. Ha az elhunyt életében nem készült ilyen portré, olykor előfordul, hogy a hozzátartozó egy fényképpel megy el egy festőhöz, hogy az elhunytat posztumusz lefestesse. A fotográfia, amely 1839 óta technikailag a felismerhetetlenségig megváltozott, valamire nyilvánvalóan még most sem képes – talán ez a tény kényszerítette Poe-t arra, hogy egy festőt, ne pedig egy dagerrotípistát tegyen meg novellája főszereplőjének.

Napfogyatkozás

Még a jó arcmemóriával rendelkezőknek is rendszerint gyatrának bizonyul az emlékezete, ha az arcok történetéről van szó. Nehéz előhívni az emlékezetünkéből, hogyan is nézett ki öt vagy tíz évvel ezelőtt a szomszédunk vagy a kollégánk, habár egy akkori fényképről feltehetőleg könnyűszerrel felismernénk őket. De hozzá kell tennünk, hogy még a saját szüleinkkel, gyerekeinkkel vagy szerelmünkkel kapcsolatban is nagyobb eséllyel emlékezünk egy adott időből származó fényképre, mint magára az arcra. A jelenlegi külső megnehezíti a korábbirol alkotott emlékeinkhez való hozzáférést.

Még akkor sincs biztonságban az arcról alkotott emlékünk, ha egy elhunyt szerettünkről van szó. Egy barátom mesélte, hogy édesapja halála után elment egy festőhöz az apja fényképével, hogy készíttessen róla egy portrét. Néhány apróságtól eltekintve jól sikerült portré lett, hasonlított nemcsak a fényképre, hanem magára az édesapjára is, ahogyan az utolsó éveiből rá emlékezett. Most már úgy öt éve a birtokában van a portré. Mikor nemrég újra tudatosan megszemlélte, észrevette, hogy bár még *emlékszik* arra, hogy akkor mely részleteket tartotta nem teljesen tökéletesnek, már nem *látja* őket. Eltűntek a különbségek, mert az emlékezetében már nem volt jelen az, amitől a portré eltért.

Nehéz meghatározni, hogy pontosan mi történt ebben a néhány évben. Talán a festett portré lassan – akár a hold a nap elé napfogyatkozáskor – az emlék elé kúszott, és többé már nem is tűnt el? Vagy talán az emlék fokozatosan elhomályosult, míg végül teljesen eltűnt? És vajon ugyanez történt volna akkor is, ha nem készül el a festmény? Bármilyen is a válasz e kérdésekre, a hatás egyértelmű: a barátom számára, eltéréseivel együtt, most már a portré vált az édesapja arcává.

A tudat, hogy a felejtés ellen bevetett portréktól is féltünk kell az emlékeinket, nemcsak azután alakult ki, hogy felfedezték a fotográfiát. És nemcsak portrékra korlátozódik. *Henry Brulard élete* című önéletrésében Stendhal beszámol egy utazásról; tizenhét éves volt akkor, s az út során egy veszélyes hágón kellett átkelniük. Még harminchat évvel később is élénken emlékszik a mászás köz-

ben érzett félelemre, de semmilyen képet nem tud feleleveníteni a történésekről. Ezzel szemben az ereszkedésre nagyon is jól emlékszik. „Például nagyon jól fel tudom idézni magamban, hogy jöttünk le. De nem akarom eltitkolni, hogy öt vagy hat évvel később láttam egy metszetet erről, amelyet nagyon valóságúnak találtam, és emlékeim már csakis erre a metszetre vonatkoznak.”⁶ Ehhez kapcsolódóan felhívja a figyelmet az emléktárgyak veszélyeire:

Ez a veszélye annak, hogy az ember metszeteket vásárol azokról a szép festményekről, amiket utazásai során megcsodál. Hamarosan egyedül a metszetre emlékszik, a pótemlék megsemmisíti a valóságot.

Így jártam én a Sixtusi Madonnával, amit Drezdában láttam. Müller szép metszete megsemmisítette az emlékét bennem, Mengs gyatra pasztelljeit viszont, amelyek ugyanabban a drezdai képtárban vannak, s amelyekről sehol se láttam metszetet, kitűnően fel tudom idézni.⁷

Stendhal 1835 és 1836 között írta ezeket a sorokat, néhány évvel a fotográfia feltalálása előtt. De az általa szavakba öntött nyugtalanító feszültség félreismerhetetlen: egyrészt a kényszer, hogy el kell látnunk magunkat segédeszközökkel, hogy ne felejtünk, másrészt az emlékek miatt érzett aggodalom, amelyeket háttérbe szorítanak az emléktárgyak, illetve nem is maguk az emléktárgyak, hanem az emléktárgyra vonatkozó *emlékezet*, mely különösen makacsnak bizonyul. Ezt a feszültséget valószínűleg egyik későbbi generáció sem élte át ennyire intenzíven, mint az, amelynek először került fénykép a szeme elé.

Emlékezettel rendelkező tükör

Samuel F. B. Morse amerikai feltaláló és festőművész már a dagerrotípiá 1839. augusztus 19-i hivatalos bejelentése előtt megismerkedett az eljárással. Párizsban járt éppen, hogy a telegráfja szabadalmát intézzé, mikor kósza híreket hallott egy látványos technikáról, amely egy *camera obscura* képeit rögzíti. Felajánlotta

Daguerre-nek, hogy tart neki egy bemutatót a telegráfról, ha cserébe megismerkedhet a dagerrotípiával. Teljesen elképedt azon, amit látott. A felvétel olyan éles volt, írta 1839 márciusában egy New York-i újságban, hogy egy cégtábla szabad szemmel nem látható betűi egy erős nagyítóval láthatóvá váltak. Daguerre-től hallotta, hogy az egyetlen problémát a megvilágítási idő jelenti, amely akár fél órára is rúghat, és így minden, ami mozog, csak homályosan vagy egyáltalán nem kerül a lemezre. Daguerre kétségbe vonta, hogy a technikája valaha is alkalmas lesz portrék készítésére; arra számított, hogy a dagerrotípia a többi hagyományos festészeti műfaj, a csendélet, a városi látkép és a tájkép helyettesítéseként fog dicsőséget aratni.

Az eljárás technikai részleteit Morse is csak a hivatalos bejelentés után tudta meg. New Yorkba visszaérve rögtön intenzív kísérletezésbe kezdett. Néhány hónappal később már sikerült is egy jó felvételt készítenie a lányáról. Az óceán mindkét oldalán lázasan dolgoztak a megvilágítási idő lerövidítésén, de az amerikaiak előnyre tettek szert, aminek folyamányaként az első dagerrotípia-portrék Amerikában készültek.⁸ Úgy tíz évvel később a dagerrotípia már főként portréfotózást jelentett – ami mind az ó-, mind az újhazában katasztrofális következményekkel járt a portréfestők számára. 1850-ben Marseille-ben a több tucatnyi miniatúrafestőből már csak ketten tudtak megélni a munkájukból.⁹ Egyenként úgy ötven portrét készítettek évente. Eközben ugyanebben a városban majdnem ötven dagerrotipista dolgozott aktívan, akik egyenként átlag ezerkétszáz portrét készítettek egy miniatúra árának egytizedéért. Hasonló statisztikák érvényesültek más városokban és országokban. Ez a gyors növekedés összefügg a relatíve jómódú középosztály megjelenésével. A portré, amely addig az arisztokrácia kiváltsága volt, a burzsoázia kedvelt státuszszimbólumává, majd végül, további árcsökkenés után, demokratizált tömegtermékké vált.

Az újságcikkek, melyek a dagerrotípiát a szélesebb közönség előtt voltak hivatottak népszerűsíteni, hemzsegték a festészetből kölcsönzött metaforáktól. Morse szerint Daguerre felvétele „Rembrandt perfected” (tökéletesített Rembrandt), és dicséri a szép chi-

aroscuro hatást. Poe elmagyarázza, hogy a *sunpainting* során a lencsét a „lefestendő tárgyra” kell irányítani. A professzionális dagerrotipisták a festőművészet hálózatait és zsargonját használták: műteremben dolgoztak, szalonokban állítottak ki, és az ügyfeleknek még mindig pózolniuk kellett. Ugyanakkor a dagerrotipisták hangsúlyozták, hogy a technikájuk fölötté áll még a legjobban sikerült festménynek is.

A dagerrotípiát az első időkben olyan technikaként mutatták be, mellyel nem lehet csalni. Maga a fény az, ami „fest”. Az emberi közbenjárás csupán technikai jellegű. Bármennyire naivan is hangzik ma már, hogy a „fénykép nem hazudik”, a fotográfia első húsz évében a valóság-hű – hiszen közvetlen – rögzítés állandó eleme a róla szóló retorikának. Még erősebben szólva: a fényképészet megjelenése kegyetlenül rámutatott arra, hogy a festőművészek mind az idáig mennyire hazug módon viselkedtek. Egy 1846-os cikkben egy ismeretlen a következőket írja a festőművészek hírhedt hízelkedéséről: „Mindenkinek, aki fizet, csinosnak, eszesnek, intelligensnek vagy legalább érdekesnek kell kinéznie – a vásznon. Az ecsettel való efféle visszaéléseket szerencsére kiküszöböli a fényképészet: „A nap nem nyereszkedik.”¹⁰ 1841-ben Ralph Waldo Emerson naplójában így magasztalja a dagerrotípia eredetihez való hűségét: „Senki sem civakodik az árnyékával, sem a miniatúrájával, ha a nap festette.”¹¹ Sok fényképész a miniatúraművészet lehanyaglásában egy kétes szektor örvendetes szanalását látta. Morális fölényük a dagerrotípia automatikus jellegében rejlik; a kamerájuk igazságszerető eszköz.

Wendell-Holmes művész-esszéista már 1859-ben figyelmeztette olvasóit: a fényképészet annyira hétköznapivá vált, hogy az a veszély fenyeget, hogy az emberek elfelejtik, milyen csodálatos is valójában ez a találmány. Azelőtt az alábbi helyzet állt fenn: „Valaki megnézi magát a tükörben, majd megy a maga útjára, és a tükör és a visszatükrözött abban a pillanatban elfelejti, milyen ember is volt.”¹² A fényképészet – írja – „az *emlékezettel bíró tükör* találmánya” (a szerző kiemelése).¹³ E metaforában mindenki megtalálja a kedvére valót: a fényképész, mert hangsúlyozza, hogy mennyire valóság-hű az új médium, és a festő-portékészítő, aki eleve nem a valóság visszatükrözését tekinti művészete feladatának.

A dagerrotipista a portréművészetére érvényesnek érzett igazságot, a tükörkép igazságát legszívesebben a „valóság-hű” vagy a „maga az élet” kifejezésekkel fordította le. 1849-ben egy amerikai dagerrotipista elmeséli, hogy nem sokkal korábban egy idős hölgy látogatott a műtermébe, és az ott kiállított portrék között kutatva sétált.

Hirtelen kiáltásban tört ki, és félig alétan egy díványra zuhant. Gyorsan hoztak neki egy pohár vizet, majd egy idő után magához tért. Ahogy elmondta, néhány nappal korábban tudta meg, hogy az egyetlen lánya, aki nyugaton élt, elhunyt. Emlékezett rá, hogy a lánya nem sokkal az elutazása előtt egy arcképet csináltatott magáról, és halványan reménykedett abban, hogy a dagerrotipista valamelyik helyiségében talán fellelhető belőle egy másolat. Meg is találta a portrét, és most újra szentől szemben állt gyermeke arcával.¹⁴

Ez a mozzanat lépten-nyomon előkerül a memoárokból és fényképészetről szóló cikkekben. A fényképész Bogardus 1889-ben készült feljegyzésében elmeséli, hogyan jött hozzá egy asszony elhunyt férjének a portréjával, mely erősen szennyezett volt. A fényképész rövid időre hátrament, hogy megtisztítsa, és amikor újra az asszony elé tartotta a képet, azonnal a segítségére kellett sietnie: ez az asszony is elájult a soktól. „Mint ha a férje a szemé láttára visszatért volna a halálból.”¹⁵ Ez nemcsak a fotográfusok hangzatos szólama volt. Naplók és levelezések tanúskodnak arról az elragadtatásról, amit az emberek a szeretteikről készült fényképek megpillantásakor éreztek, akkor is, ha az illető még élt. 1843-ban Elizabeth Barrett-Browning azt írja, mennyire szeretne minden hozzá közel állóról egy dagerrotípiát a hasonlóság és már csak a közelség érzése végett is. „Inkább szeretnék egy ilyen emléket arról, akit mélyen szeretek, mint a valaha készült legnemesebb műalkotást.”¹⁶ Azokban a családokban, ahol még voltak festett portrék, egy haláleset után olykor elhívtak egy dagerrotipistát, hogy készítsen jó néhány másolatot az elhunyt portréjáról, amit aztán emlékként szétosztottak.¹⁷ Ennek a fordítottja, amikor egy fényképről festetnek vagy rajzoltnak portrét, manapság is előfordul, noha Barrett és a kortársai számára bizonyára képtelenségnek tűnt.

Egy dagerrotípa megtekintése intim tevékenységnek számított, és a felvétel „valósághoz hű” karakteréhez hasonlóan ez is az eljárás technikájában keresendő. Majd mindegyik dagerrotípa „hatod” lemez volt, azaz nagyjából hétszer nyolc centiméter méretű. Az ezüstréteg, amely a felvételt tartalmazta, nagyon érzékeny volt, ezért lefedték egy üveglappal. Hogy az egész képet védjék, egy gyakran drága anyagokkal, bőrrel, selyemmel vagy lakkozott fával díszesen megmunkált szelencébe vagy tartóba helyezték. Az arcképet nem akasztották fel a falra, tehát nem volt állandóan látható. Ahhoz, hogy valaki megnézhesse, egy jól megvilágított helyet kellett keresnie, fel kellett nyitnia a szelencét, félre kellett húznia a selymet, és a felületét pontosan olyan szögben kellett tartania, hogy az ábrázolás láthatóvá váljon a tükröződésben. A kép szemlélése intim pillanat volt, s valóban a közelségnek azt az érzését kelthette, amelyről Elizabeth Barrett is írt. Egy dagerrotípiánál a szemlélő egyedül maradt azzal, akiről az arckép készült.

Az a pillantás, hogyan került az oda?

A középosztály, amelynek egy intésére ugrott a portréfényképészet, már Dageurre találmánya előtt is kellőképpen megerősödött. Ez azt jelenti: már korábban is megvolt arra az igény, hogy a portréképzést, amennyire csak lehet, mechanikussá tegyék. A francia Chretien 1786-ban tervezte meg a fizionotrást: lécek, vésők, sarokpántok és csigák művészi egységét, amellyel az emberi arc profilját közvetlenül a rézlapba tudták metszeni.¹⁸ 1807-ben a brit fizikus, Hyde Wollaston kifejlesztette a *camera lucidát*, amelynek segítségével a rajzoló egy prizmába nézve át tudta rajzolni a papírra a tárgy körvonalait. Egy útikönyvíró szavaival szólva, aki maga is dolgozott vele, az eszköz megszabadította az amatőröket „a perspektíva, arány és forma hármás kínjától”.¹⁹ Továbbá léteztek még pantográfok és proszopográfok. Ezek a vonalkövető műszerek a fényképészet megjelenésével jórészt feledésbe merültek, de a 19. század első évtizedében még eléggé elterjedtek voltak.

A kor szépirodalmi műveiben itt-ott érezhető az ellenállás, amit a sok másolás és a portrékészítés mechanikussá tétele váltott ki. Valójában már ekkor formálódott az a küzdőtér, amelyen 1839 után a festett és a fényképezett portré viszonyával kapcsolatos vita zajlott. 1837-ben írta Nathaniel Hawthorne *The Prophetic Pictures* című novelláját, amelyben összekapcsolódnak azok a témák, melyek még most is uralják a portrékról való gondolkodást: az élethez való viszonyuk, az idő és az emlékezet.²⁰

Walter meghívja a jegyesét, Elinort, hogy együtt álljanak portrét. A férfi egy olyan festőt akar megbízni a feladattal, aki csak nemrég érkezett Bostonból. „Azt mondják, hogy nemcsak az arcvonásokat festi meg, hanem az illető lelkét és szívét is. Látja a titkos érzéseiket és vágyaikat, és rákanyarintja őket a vászonra, napsugárként – vagy talán sötét lelkű férfiak portréjánál a pokol tüzeének csillogásaként.”²¹ A portréi tiszteletet parancsoltak, de egyben homályos félelmet is sugároztak: néhányakat visszaretentett egy olyan művészet, mely a „halottak képmását az élők között tudta tartani, és arra hajlottak, hogy a festőt mágusnak tartsák”.²² Még egy hír keringett róla: a pillantása olyan mélyre hatol, hogy képes a portréban a portrét álló jövőjét rögzíteni: próféciát fest.

Hawthorne itt egy elmélkedéssel szakítja félbe a történetet. Tulajdonképpen miért is akarunk magunkról portrét készíttetni? Hiszen bármikor belenézhetünk a tükörbe is! Az lehet az oka, hogy amint elsétálunk, eltűnik a tükörben lévő kép – és nem sokkal később eltűnik az emlékezetünkéből is. „Az időtartam gondolata az – a földi halhatatlanságé –, ami miatt ilyen titokzatos fontosságot tulajdonítunk a saját portréknak.”²³ Walter is a földi halhatatlanságot kereste magának és jegyesének, egy portrét, amelyen többé nem öregszenek. De amikor eljönnek megnézni az elkészült portrékat, rettenetesen megijednek. Minél hosszabban nézik, annál szomorúbbnak és rémültebbnek tűnik Elinor szempillantása.

- Az a pillantás – suttogta remegve –, hogy került az oda?
- Asszonyom – mondta bánatos hangon a festő, a kezénél fogva félrehúzva az asszonyt –, mindkét portrénál azt festettem meg, amit láttam. A művésznek – az igazi művésznek – mélyebbre kell néz-

nie a külsőnél. Ez az adottsága – ez a büszke, de gyakran szomorú adottsága –, hogy látja a lélek legmélyét, és azt egy általa nem értett erővel ragyogtatja fel vagy sötétíti el a vásznon egy pillantásban, mely évek gondolatait és érzéseit fejezi ki. Bárcsak ebben az esetben meg tudnám magam győzni arról, hogy tévedtem.²⁴

Természetesen a festő nem tévedett. Ahogy telt az idő, Elinor egyre jobban kezdett hasonlítani a portréra. Ez annyira lehangolta, hogy végül egy selyemfüggönyt akasztott elé, úgymond, hogy megvédje a portól. A festő évekkel később még egyszer meglátogatja a házaspárt, és csak úgy dagad a büszkeségtől, hogy a portréjával nemcsak a múltat helyezte „a keskeny sáv napsugárba, amit Jelenek hívunk”, hanem a jövőt is elhozta a jelenbe – valóban próféta volt.²⁵

De úgy tűnik, Hawthorne-t is megbabonázta a tükör, mely nem felejt. 1851-ben publikálta *The House of the Seven Gables* című regényét. A cselekmény ugyancsak egy portré körül forog, amelyet egy fiatal dagerrotipista, Holgrave készített. „Napfényből készíték képeket” – mondja szerényen, de közben hozzáteszi, hogy a napfény „többet tesz annál, hogy pusztán a külsődleges vonásokat ábrázolja, valójában a rejtett karakterünket mutatja meg, mégpedig annyira élethűen, hogy egyetlen festő sem merné megfesteni, ha egyáltalán képes lenne felfedezni”.²⁶ A Holgrave által készített portré annyira szokatlanul éles, hogy valami különlegeset árul el a modellt álló férfiről: feltár egy vonást, mely szabad szemmel nem látható, és amelynek köze van ahhoz, ami egykor a férfi ősei között játszódtott le. A regényben tetten érhető elképzelés szerint tehát a dagerrotipista nemcsak a portrét álló jelenét, hanem a múltját, sőt családjának a történetét is meg tudja örökíteni.

Ez csodálatos fordulat. Poe 1840-ben azt írja, hogy a dagerrotipia varázslata és tökéletessége fenségesebb, mint bármely festményé – majd két évvel később nem egy dagerrotipistát, hanem egy *festőt* tesz meg élet és halál urának. Hawthorne 1837-es írásában egy festőt ábrázol olyan személyiségként, akit nem köt a jelen, múlt, jövő megszokott törvénye – majd a rejtély kulcsát 1851-ben különösebb magyarázat nélkül átruházza egy *dagerrotipistára*.

A portréfestő és a fényképész, úgy tűnik, nemcsak a zsargonon és a metaforákon osztoznak, hanem ugyanattól a varázslattól kölcsönözik tekintélyüket is: ha sikerül kivonniuk egy arcot az idő és az élet múlása alól.

1860 körül megváltoztak a legfontosabb érvek arra nézve, hogy miként jellemezhető az arc megfestése és lefényképezése közti hasonlóságok és különbségek. Némelyik műfaj végleg elveszítette a harcot. Egyetlenegy miniatürista állta még a sarat, aki munkája védelmében olykor épp arra utalt, amit az ellen szokás volt felhánytorgatni. Viktória királynő a híres svájci miniatüristának, Chalonnak szegezett aggódó kérdésére, miszerint nem érzi-e magát fenyegetve a fényképésztől, a poliglott művész ezt válaszolta: „Ó, dehogya, Madame, a fényképészet nem tud hízelegni.”²⁷ Az élet hamar megcáfolta: az ötvenes évek közepén feltalálták a retusálás módszerét. Az a másik, lépten-nyomon felhozott érv is kezdte jelentőségét veszteni, hogy a dagerrotípiá merev fekete-fehérségében elvesznek a színek és a finom színárnyalatok – először az utólagos színezés, később pedig a színes fotográfia technikájának megjelenése miatt.

A fényképezett vagy festett portré között fennálló feszültség sosem tűnt el, bár a viszonyuk némiképp megváltozott. Hamar létrejött a két műfaj professzionális, technikai és művészi összefonódása. Sok állástalan miniatürista szegődött el egy fényképész mellé, hogy fényképeket színezzon és retusáljon, tehetségüknek újabb teret nyitva mások örömére. Olykor pedig a portréfestők maguk lettek fényképészek, mégpedig sok esetben kiváló fényképészek, hiszen az alanyok beállításánál és a megvilágításnál nagy hasznát vették a festészethez szokott kifinomult látásnak. Létrejöttek a kevert technikák. 1863-ben felfedeztek egy eljárást, melynek során a fényképet vászonra nyomták, így a portréfestő az arcképpel tökéletesen megegyező alsó réteget használhatott.²⁸ Ez egy új műfajhoz vezetett, a „fényképfestészet”, amely egy fényképészeti szaklapba beküldött levél szerint „a fotográfiai precizitás érdemeit párosította a festő tehetsége nyújtotta lehetőséggel.”²⁹ Az 1860-as években népszerűvé vált Amerikában a ferrotípiá: kollodiumnegatív egy fekete fémlapon, amely a fekete háttérben azt a benyomást

kelti, mintha a fénykép pozitívja lenne.³⁰ Ezeket a ferrotípiákat aztán – többnyire szintén valamikori portréfestők – átfestették. Az eredmény, bekeretezve és a falra függesztve, valahol a fénykép és a festmény között helyezkedett el. Aszerint, hogy a szemlélő az egyik vagy a másik technikát részesítette előnyben, láthatta átfestett fényképnek, vagy egy festménynek, mely alatt egy fénykép rejlik. Mindenesetre mindkét esetben a modellt álló nő vagy férfi hibrid ábrázolásáról van szó. Az ember azt látja meg benne, amit elvár tőle: mindkét technika előnyeinek az egyesítését. A fényképszettől a realizmust, a részletes rögzítést, a festészettől az értelmezést és az expressziót. Sajnos a ferrotípiánál az eredmény körülbelül éppen az ellenkezője volt. Ezek a képek a (szó szerint) az alapjukul szolgáló realizmus miatt szürrealista hatást keltettek, miközben a vastag festékréteg elmosta az egyéniséget, és így az ábrázolás éppenséggel túlon túl mechanikusnak hatott.

Ugyanakkor az arcképfestők is egyre többször használtak fel fényképeket előtanulmányként vagy a modell helyettesítőjeként. A megbízók, megismerve a fényképészet előnyeit, már kevésbé voltak hajlandók hosszasan modellt állni. Történelmi tablók készítésekor, melyeken sok felismerhető alaknak kellett szerepelnie, olykor csak a legfontosabb, a festmény központjában lévő figurák álltak modellt, a háttérben helyet kapó alakokhoz csupán fényképes portréra volt szükség. A fényképszettel szemben érzett viszolygása ellenére Frith angol arcképfestő nyíltan beismerte, hogy a koronaherceg 1863-as esküvőjéről készült festményéhez használt fényképeket, melyek között az egyik Disraeli fotója volt – persze anélkül, hogy ezzel megkárosította volna őt, hiszen „az arca a vásznon biztosan nem volt nagyobb egy shillingnél”.³¹

Az egyik vagy a másik művészi forma felsőbbrendűségéről folyó vita egyetlen érve kapcsán oszlanak csak meg a vélemények. Antoine Claudet, aki a Daguerre-féle eljárás licenctulajdonosa volt Londonban, 1865-ben azt írta, hogy a miniatúrák többé-kevésbé hasonlítanak, de csak a fényképek „biztosítanak tökéletes hasonlóságot, mely a szívet szolgálja, s az emlékezetet felszabadítja”.³² Lady Elizabeth Eastlake szerint viszont éppen ebben a pontos megfelelésben a szelektálás hiánya rejlik. Egy 1857-es esszéjében azt

írta, hogy a fotográfia végül is azzal árulja el mechanikus jellegét, hogy a kabát gombjait ugyanolyan élesen ábrázolja, mint egy arc vonásait. A fényképes portré szerinte tízből kilenc esetben nem több mint az „arcról készült térkép”, mely „aprólékos útjelzőket és mértékeket tartalmaz, de amelyet szerető szemeknek és emlékeknek kell betakarnia szépséggel és megeleveníteni arckifejezéssel”.³³

Érvelésükben mindketten utalnak az emlékezetre, de leginkább a különbség beszédes. Claudet számára a fénykép felszabadítja az emlékezetet, mert rögzíti, hogy néz ki valaki valójában: az arcot, amelyet láthatnánk, ha mellette állnánk a tükörrél. Lady Eastlake számára viszont a fénykép nem tesz szolgálatot az emlékezetnek, hanem éppen fordítva: az emlékezetnek kell a fénykép segítségével sietnie. „Szerető szemek és emlékek” nélkül a fénykép pontos, de élettelen tükörkép lenne csupán, amely csak a néző által válik a szeretett személy arcává.

Matilda arcképe

Hollandia egyik legnagyobb dagerrotípa-gyűjteménye Haarlemben, az Enschedé család archívumában található.³⁴ A család tagjai mint nyomdászok és hírlapkiadók mély érdeklődést tanúsítottak minden technikai újítás iránt. Alig néhány héttel a dagerrotípa eljárásának nyilvánosságra hozása után Johannes Enschedé (III. Johannes) noteszában bejegyzések jelennek meg egy dagerrotípa, majd nem sokkal később egy kamera beszerzéséről. A családi archívumban több mint nyolcvan dagerrotípa található, többnyire arcképek – több, mint amennyi a királyi család archívumában fennmaradt. Az Enschedé család belső levelezésében világosan érzékelhető az új technika miatt érzett izgatottság, de az is kiolvasható belőle, hogy az arcképeken keresztül valami olyasmit lehetett kifejezni, aminek köze van az emlékezéshez és a felejtéshez, a „szerető szemekhez és emlékekhez”, ahogy Lady Eastlake fogalmazott.

IV. Johannes, III. Johannes fiának a szíve egy párizsi hölgy, Matilda Lambert iránt égett, aki olykor haarlemi közös barátaiknál

vendégeskedett. 1849. november 29-ére tervezik az esküvőt. Matilda október 26-án azt írja Párizsból: már nagyon várja, hogy lássa azt az arcképet, amelyet jövődöbéli apósa ígéréte szerint hamarosan készített magáról. Néhány nappal később a vőlegény már sikerről számolhat be. „Édesapám dagerrotípiában készíttette el az arcképét. Láthatja, mekkora hatással van ránk Ön, mindenekelőtt édesapámra! Mind ez idáig egyszer sem volt hajlandó eleget tenni azon kívánságunknak, hogy arcképet készíttessen magáról, de Önnnek elegendő volt csak megemlítenie, mennyire óhajtja ezt, és azon nyomban modellt áll. Az arckép szokatlanul éles, de az arcki-fejezése meglehetősen szigorú.”³⁵ IV. Johannes megígéri, hogy mikor Párizsba megy, magával viszi az arcképet. III. Johannes postafordultával levelet kap Matildától: „Mily örömmel értesültem arról, hogy a kedvemért arcképet készíttetett magáról! A portré nagyon kedves lesz számomra, és egész életemben egyik legbecsesebb emlékemként fogom őrizni.”³⁶ Matilda, ahogy az még ma is gyakran előfordul, egybemossa a fényképet az emlékkel, és ígérést tesz, hogy azt egész hátralévő életében dédelgetni fogja jövődöbéli apósa iránti szeretete jeleként. Sajnos a hátralévő idő nagyon rövid volt: Matilda hat évvel a házasságkötés után elhunyt.

Matilda halála után három évvel IV. Johannes újraházasodott. Egy Henriette Mirandolle nevű hölgyet vett el, aki stílusosan mutatkozott be a tágabb családnak. Valamikor a házasságkötés előtti hónapokban egy Matildáról készült dagerrotípiával felkereste Zürcher amszterdami festőt, és – a nyugtán olvasható adatok alapján – azzal bízta meg, hogy „dagerrotípiát után festett arcképet”³⁷ készítsen. IV. Johannes maga írta meg Matilda édesanyjának, akivel továbbra is bensőséges kapcsolatot ápol, hogyan fogadta ő maga és akkor hétéves fia, Jan (V. Johannes) az arcképet:

Az új családjába való belépése igen nemes módon történt, azzal a gesztussal, hogy elküldte számunkra Matilda arcképét, amely rendkívül jól sikerült. Jan tüstént felismerte a képen az édesanyját. A két cseléd lány, akik itt voltak velem, mikor felnyitottam az Amszterdamból érkező ládát, hozzám hasonlóan könnyekig meghatódtak, amikor meglátták Matilda arcvonásait, aki többé már nincs közöt-

tünk. Naatje zokogásban tört ki. Jan Willem, aki általában igencsak fukarkodik a dicsérettel, elismerte, hogy sohasem látott még ilyen tökéletes hasonlóságot. Én mondom, ha egy asszony így kezdi új életét, akkor pontosan tudja, mi a feladata mint feleség és mint anya, és tudatában van hatalmas felelősségének.³⁸

Az új feleség gesztusa ma is megható volna. Az arckép elkészítetésével azt fejezi ki: nem azért jött, hogy Matildát helyettesítse vagy kövesse; éppen abban szeretne segíteni, hogy a férje megőrizhesse a korábbi szerelem emlékét. A gesztus tiszteletadás az előző feleség emlékezetének. De egyben a gondosan átgondolt konvencióktól való eltérés is. Jómódú családoknál ezekben az években vált szokássá, hogy dagerrotípiákat készítették a festett arcképről, és azokat osztották szét. Henriette az ellenkezőjét tette. Gesztusa egyúttal segíthet megválaszolni azt a kérdést is, hogy vajon miért készítettünk olykor még manapság is fényképekről festményt: az általunk szeretett emberről ez az egyetlen festményünk marad meg, amely ugyanolyan egyszerű, mint aki rajta szerepel.

A halotti arckép

Samuel Morse már 1839 végén készített egy portrét a lányáról. Ez sajnos elveszett, de eléggé gyászos látványt nyújthatott, mert a megvilágítási idő ebben az időben még túl hosszú volt ahhoz, hogy a fotózás során ne pislantson az ember, ezért Morse megkérte a lányát, hogy csukott szemmel álljon modellt. Fél évvel később a megvilágítási idő annyira lecsökkent, hogy már nyitott szemmel is lehetett modellt állni, de az abszolút mozdulatlanság, amely elengedhetetlen volt egy éles portré készítéséhez, még hosszú ideig halotti jelleget kölcsönzött az arcoknak. Egy igazán időtálló portréhoz minden mozgást ki kellett zárni, eleinte láthatatlan kengyelekkel, melyek mozdulatlanul tartották a fejet, később azzal a praktikus pózzal, hogy a modell a kezével megtámasztotta a fejét, vagy néhány ujját a halántékához helyezte. A korai portrék komolysága nemcsak annak a következménye volt, hogy az illető tudatában

volt: a dagerrotipista éppen azon van, hogy elkészítse a felvételt, amellyel ő maga halhatatlanná válik, hanem abból a követelményből is adódott, hogy a modellnek olyan arckifejezést kellett felvennie, amelyet hosszasan képes volt tartani. A nevetés pedig nem tartozott ezek közé.

Sok portré valamely ünnepi esemény: eljegyzés, születésnap vagy egy évforduló emlékére készült. De előbb-utóbb a legtöbb ember számára világossá vált, hogy ugyanez az arckép fogja őt képviselni jóval azután is, hogy már meghalt. Így nézve minden egyes portré *memento mori* volt. A fotográfia a festészettől kölcsönözte azokat az eszközöket, melyekkel ezt a tudatot vizuálisan kifejezték. A férfi vagy a nő egy nyitott fedelű zseboráival áll modellt, a kisasztalon homokóra áll, az ölben elhervadt virág. Persze a festészetben honos mulandóságszimbólumok közül nem mind-egyiket lehet a fotográfiában is alkalmazni – a szappanbuborékok, amelyek Louis Marie de Bourbon portréján láthatók (lásd a címlapon lévő képet), még a megrövidült megvilágítási idő esetében is túl illónak bizonyultak –, de a fényképek esetében is megmaradt a modellt állás erkölcsi jelentősége. Úgy látszik, az ember megfizeti az árát annak a hiúságnak, hogy portrét készíttet magáról: meg kellett mutatnia, hogy mélyen meg van győződve a hiúság másik jelentéséről, a hiábavalóságról.

De már nem sokkal a dagerrotípia feltalálása után létrejön az a portréműfaj, amelynek nincsen szüksége szimbólumokra: a halotti portré.³⁹ A dagerrotípia korszakában az illetőről készült utolsó portré volt egyben a legelső és az egyetlen is, főleg, ha gyermekekről volt szó. Ebben az egyetlen képben az emlékezést segítő funkció egybeesett a *memento mori*val – a portré életük végéig emlékeztetni fogja a szülőket gyermekük halálára és az élet mulandóságára.

A *post mortem photography* keresőszavakra a Google képkeresője több száz találatot hoz fel halotti portréra.⁴⁰ A legtöbb közülük a fotográfia első ötven évéből származik, ezután a halotti portré, legalábbis mint nyilvános műfaj, kezd eltűnni. Mit vártak vagy reméltek a szülők, özvegyek vagy gyerekek egy halotti portrétól? Erőlről nem sok forrás maradt fenn, de a mód, ahogyan a „modelleket” beállítják, ad némi támpontot.

Sok portrén az elhunytat egyszerűen akként örökítették meg, ami: vagyis elhunytként. Felvatalozva, csukott szemmel, halotti ingben, összekulcsolt kezében keresztrel vagy rózsafüzérrel. Az arcom a békés megadásról árulkodik. Bármilyen betegség, harc vagy ellenállás is előzte meg a halált, az elhunyt már készen áll az átkeletésre. Ez volt az, amire a hátrahagyottak utolsó képként emlékezni akartak. Ez a póz a halál elalvásként való felfogásához kapcsolódott, s olyan metaforák sugallták ezt az elképzelést, mint „az örök békeség” vagy „az örök álom”. A megrendelők ezt akarták látni az utolsó képen, a fényképezetek pedig mindennél inkább hangsúlyozták a hirtetéseikben, hogy

elébe tudnak menni e kívánságnak. A bostoni székhegyű Southworth & Hawes cég 1846-ban úgy hirdette magát, hogy fényképezetek az „elhunyt személyeket” úgy tudják lefényképezni, mintha „nyugodtan aludnának”.⁴¹ Egyik dagerrotípiájuk egy ismeretlen elhunyt kislányról

bizonyítja, hogy tökélyre fejlesztették e művészetet. A hátramaradtok számára a halotti fénykép egyúttal az a portré volt, amelynek szerettük emlékét a család és a barátok szélesebb körében is képviselnie kellett: a korabeli kommunikációs eszközök és az utazás nehézsége miatt egyáltalán nem tudott mindenki eljönni a temetésre. A portré a távolmaradtak számára is megadta az utolsó pillantás lehetőségét.

De a modern szem számára, mely nem szokta meg a halottakkal való konfrontációt, létezik a halotti képeknek egy ennél jóval sokkalóbb kategóriája is, melyeken az elhunyt úgy jelenik meg,

mintha még élne. Megvoltak a maga konvenciói és technikái annak, hogy miként hozzák létre ezt az illúziót. Ha babákról vagy kisgyermekéről volt szó, akkor megpróbálták azt a hatást kelteni, mintha a gyermek csak aludna. De a korábban említett halotti arcképektől eltérően az alvásnak úgy kellett tűnnie, mintha abból a gyermeket bármelyik pillanatban fel lehetne ébreszteni: a gyermek ölben vagy egy díványon fekszik, mellette kedves játéka: egy baba vagy egy hintaló, mintha bármikor tovább játszhatna. Ha valamivel idősebb gyerek vagy felnőtt volt az elhunyt, a fényképész egész arzenálnyi segédeszközzel rendelkezett, amelyek révén úgy lehetett megtartani a testet a beállítás közben, mint még élne. A szemeket mesterségesen kinyitották, vagy a retusálás során érték el

ezt a hatást. Vannak olyan halotti arcképek, melyeken a fénykép alanya egyenesen a kamerába néz, *álva*. Nem hisszük el, hogy ez a fiúcska halott, ameddig egy felirat rá nem mutat arra, hogy a cipője mögött látszik az őt egyenesen tartó nehéz vasrúd lábazata, vagy hogy a dereka körüli kidudorodás egy kabát alá rejtett kengyelt takar, bal keze pedig a kabátujjában lévő vasdrót segítségével nyugszik a szék karfáján. Csak a lelógó kar megdagadt kézfeje árulja el, hogy egy halott áll itt modellt.

Professzionális büszkeség kérdése volt, hogy egy fotós képes legyen a portrét úgy elkészíteni, hogy azon a halálnak a nyoma se legyen látható. A *Photographic and Fine Arts Journal* egyik szerkesztője 1858-ban azt írta, hogy nemrég egy olyan, elhunyt kislányról készült dagerrotípia került a keze közé, melyről az előkről készült portré frissessége és elevenisége sugárzott: „Alig hihető, de még a szemei sem látszanak egyáltalán kifejezéstelennek, hanem olyan természetesnek, hogy senki még csak nem is sejtené: a felvétel a halál után készült.”⁴² Némelyik fotós a retusálás során

flittereket tett a szemekre, hogy csillogjanak, mások glicerint cseppentettek az elhunytak szemébe. Valószínűleg az utóbbi történt Sarah Lawrence portréjánál is, aki 1847 körül hunyt el. A fekvő kislány mellé egy dobot helyeztek, kezébe dobverőket kapott, majd a fényképész valószínűleg létrán a kislány fölé mászott, hogy a kameráját egyenesen lefelé tudja irányítani. Az irányt nem sikerült jól eltalálnia: Sarah mintha épp a néző feje fölé nézne.

Más halotti portrékon az elhunytat egy székre helyezték a megszokott ruháiban, ismerős dolgaival körülvéve. Egy 1868-ban készült portrén egy férfi ül kényelmes székben; a jelenet azt a benyomást kelti, hogy a férfi csupán elbóbiskolt egy fárasztó munkanap után: az ölében egy újság, amely mintha épp az imént csúszott volna ki a kezéből.⁴³ Ki tudja, talán jól ismert jelenet volt ez a családjában, és így szerettek volna rá emlékezni.

A legtöbb halál utáni fénykép, amelyen a halottat élőként pózoltatják, Amerikából és Angliából származik. De Európában is készítették hasonló fényképeket, olykor szürrealisztikus hatással. Nadat Reitmayer, foglalko-

zását tekintve szerkesztő, 1864-ben ciánkálival végzett magával. Testét átszállították a bécsi fotográfus, Albin Mutterer műhelyébe.⁴⁴ Az általa készített portré a férfi természetes tekintete, a szája körül játszó mosoly és az ujjai közé szorított cigaretta miatt azt a benyomást keltette, mintha a fényképész valóban vissza tudna hozni valakit a halálból. Sok halotti portrén az elhunyt nem egyedül szerepel. A csecsemőt vagy gyereket ölje ve-

szik, az idősebb gyereket átölelik, vagy valamelyik családtag mellé állítják, mintha az elhunyt még valósággal közöttük lenne. Némelyik fényképen a halott öccsét vagy hűgát átkarolva áll. Habár a pillantásunk önkéntelenül az élők között álló egyetlen halottra kúszik, a halotti portrék azoknak a szülőknak és gyerekeknek az érzéseiről is tanúskodnak, akik együtt állnak modell a holttesttel. Ezek a fényképek rendszeren a többi fénykép közé kerültek a tálalószekrényre, a falra vagy az albumba.

A posztumusz készített fényképeknek az volt a célja, hogy „a halottak képmását az élők között tartsák”, ahogy Hawthorne még 1837-ben írta a titokzatos portréfestőről. De a szülők – mert a legtöbb ilyen portré gyermekekről készült – azt szerették volna, ha az arckép, amennyire csak lehet, életszerű legyen, és ezért komoly erőfeszítésre is hajlandók voltak. Némely portré esetében ez azt jelentette, hogy a gyermek testét a fényképész műtermébe kellett szállítani. Ha a gyermek egy járvány során, például skarlátban vagy torokgyíkban halt meg, ez a gyakorlat a fertőzésveszély miatt

nem volt megengedett. Otthon készített portrék esetében a fényképészek magával kellett hoznia nem csekély méretű felszerelését. A fényképészek számáján ezért legtöbbször szerepel a lovaskocsi bérlése tétel.⁴⁵ Megoldást kellett találni a testen gyorsan beálló merevségre és a bőr elszíneződésére. A halál utáni fényképezés időigényes, költséges és

fölöttébb haladó technikát kívánó műfaj volt, ami önmagában is bizonyíték annak a vágnak az intenzitására, hogy az elhunytat, amennyire csak lehetséges, elevenen az emlékezetükben tartásák.

Olykor a hozzátartozók nem érték be az elhunyt emlékének és portréjának dédelgetésével, és olyasvalakiként akarták önmagukat megörökíttetni, akik megemlékeznek az elhunytól.⁴⁶ Ez vezetett a portré a portréban műfajához: az emberek lefényképeztették magukat elhunyt szerettük portréjával. Nem tudni, hogy a fénykép a fényképben e sajátos esete posztumusz fénykép volt-e, ahogy a fényképészet első tíz vagy húsz évében ez szükségszerűen gyakran előfordult, vagy még az elhunyt élete során készült, mindenesetre egy fénykép volt, melyet kézben fogtak, az öلبе helyeztek vagy a mellkas elé tartottak, és a megemlékezés maga állt az ábrázolás középpontjában. A gondosság, ahogyan a gyászoló önmagának vagy a nézőnek feltartja a portrét, annak a gondosságnak a tükörképe, ahogyan az emléket őrzi az emlékezetében.

A fénykép a fényképben mint emlék az emlékezésre ugyancsak a festészetben már régóta létező konvenciókra vezethető vissza. Bizonyos festményeken a szülők a gyerekeikkel együtt álltak modellt,

mégpedig az összes gyerekükkel, s ilyenkor az elhunyt gyerekek mint portrék a portréban jelentek meg. A hátramaradottak mindig is hozzájárultak elveszített szeretteik emlékének megőrzéséhez az adott kor által biztosított eszközökkel. Mint műfaj sohasem tűnt el ez a gyakorlat. Olykor még ma is pózolnak fényképekkel az emberek, hogy kedves elhunytaikra emlékezzenek. De a fénykép a fényképben a mi időnkben mindig olyan képet jelent, melyet valakiről még az életében készítenek. A halotti arckép mint nyilvános műfaj azonban úgy, ahogy van, eltűnt. Már jó egy évszázada elindult a hanyatlása, abban az időben, mikor már sejteni lehetett, hogy az emberekről már életük során rendszeresen készülnek fényképek.

Halottakról azonban még mindig készülnek fényképek, még ha tipikusan nem is professzionális fényképészek készítik őket.⁴⁷ Manapság inkább az elhunythoz legközelebb állók azok, akik olykor egy-két utolsó felvételt készítenek. Ezek a fényképek nem kerülnek nyilvánosságra, talán még a fényképalbumba sem, elrejtik őket, és csak úgy nézegetik őket, ahogyan régen a dagerrotípiákat, olyan pillanatokban, amikor egyedül lehet a fényképpel az ember. Ha pedig nem készülnek felvételek az elhunyról, az azért van, mert a halottainkra legszívesebben mint élőkre emlékezünk. Ha ehhez fényképekre van szükségünk, azok többnyire már rendelkezésre állnak. Bekerülnek az emlékalbumba, olykor a temetés alatti powerpoint prezentációba. Manapság a holttest az, aminek amennyire csak lehet, élőnek kell kinéznie. Léteznek kozmetikai technikák és segédeszközök a halál nyomainak eltüntetéséhez, melyek minden bizonnyal vannak olyan széleskörűek, mint a 19. századi fényképészek eszköztára. Az illúziókeltés manapság is megvan: a tárgy maga a halott, aki mintha ugyanolyan békésen aludna, mint egykor a csecsemők a halotti portréjukon.

„Az élő s a festett arc”

Miután a felesége, Emma öngyilkosságot követett el, a gyászoló Charles Bovary megpróbálja újra felvenni élete fonalát. Az asszony emlékének ápolására összpontosít. Kétszer Rouenba utazik, hogy

ott kiválasszon egy síremléket. Legalább száz tervet áttanulmányoz, és azon töpreng, hogy mit gravíroztsasson a sírkőre, mi lehetne a legszebb szimbólum, a legjobb szöveg. De mindezen emlékezés és megemlékezés közben egy nyugtalanító érzés tör rá:

Különös, de Bovary, miközben egyre Emmára gondolt, teljességgel elfeledte; s kétségbeesve érezte, hogy Emma képe véglegesen eltűnik az emlékezetéből, bárhog is erőlködött, hogy visszatartsa.⁴⁸

Flaubert leírását a „különös” szóval kezdi, de Bovary tapasztalata jól ismert jelenség a gyásznál. Olykor már néhány nap után sokként éri a közeli hozzátartozóját elvesztő személyt, hogy nem sikerül felidéznie az elhunyt arcát. Bovaryhoz hasonlóan a felismerés mély kétségbeeséshez vezet: ha egy olyan közvetlen dolgot, mint a szeretett személy arca, elfelejtünk, akkor mi marad néhány hónap vagy év múlva az emlékeinkből? Az arc ennyire gyors elfelejtése a halált követően szerencsére csak átmeneti jelenség, része a fájdalomnak és a zavarodottságnak, mely más esetekben érdekes módon a felejtés ellenkezőjéhez is vezethet: hallucinációkhoz, melynek során az elhunyt újra megjelenik kép vagy hang formájában.

Ugyanakkor az arcokról, egy arckifejezésről vagy egy pillantásról őrzött emlékeink, vagy például az, hogy milyen volt valakinek az arca mozgás közben, hosszú távon valóban elhomályosodnak. Ezt a folyamatot meggátolandó, gyakran folyamodunk a fényképekhez, az emlékezet támogatásának legtermészetesebb segédeszközeihez. Flaubert már 1857-ben megfogalmazta, hogy ilyenkor mi történhet. Emma egyik szeretőjének, Rodolphe-nak van egy süteményesdobozza tele emlékekkel: levelekkel, zsebkendőkkel, hajfűrtökkel. A dobozban Emmáról is őriz egy miniatűr arcképet: „Aztán, ahogy e képet nézte, s maga elé idézte az eleven nő emléket, Emma arcvonásai lassanként összezavarodtak az emlékezetében, mintha az élő s a festett arc végleg eltüntette volna egymást a kölcsönös érintkezésben.”⁴⁹ Az, aminek elvileg támogatnia kellene az emlékezetet, éppen hogy veszélyt jelent rá. „Egy fénykép őriz valamit – írja Rudy Kousbroek –, de nem mindig látható világosan,

hogy a megőrzés folyamata által egyúttal valami el is pusztul. Egy portréfénykép, főleg egy elhunyté, fokozatosan az emlék helyébe lép; a fénykép kiszorítja, helyettesíti azt, valamit elhomályosít az emlékezetben.”⁵⁰ Ha valaki fényképet készít valamiről, akkor később nem rendelkezik az emlékeivel és a fényképpel is, hanem ezek az emlékek már kezdettől fogva összekapcsolódnak a fényképpel, egy idő után pedig a fényképpel is összekeverednek az emlékek. Az a kérdés merül fel tehát a pszichológusban, hogy vajon *miért* van ilyen hatása a fényképeknek? Valóban a fénykép miatt tűnik el az emlék? Miért nem őrzi meg az emlékezetünk az emléket és a fényképet is? Talán helyhiány miatt?

Az arcok megőrzésére irányuló emlékezet a vizuális emlékezet része, és már a pszichológia kezdeti éveiben megállapították, hogy ez az emlékezet típus nagy kapacitással rendelkezik. A hatvanas és hetvenes években végezték el azokat a klasszikus kísérleteket, amelyek ennek a mértékét próbálták megállapítani. A kapacitás meglehetősen tágíthatónak bizonyult. Egy 1967-es kísérlet során az alanyoknak 612 képet mutattak egyenként hat másodpercig. Ez követően azt kellett kitalálniuk, hogy két kép közül melyik szerepelt a 612-es sorozatban. Az alanyok 98 százaléka helyes választ adott. Egy másik kísérletben 2500 diaképre bővítették ki a vizsgálatot, mindegyik képet 5 és 10 másodperc közötti ideig mutatva. Másfél nappal később a kísérleti alanyok még 90%-os pontossággal helyesen azonosították ezeket a diákat az elterelő diák között. Már ez is feltűnően sok, főleg, hogy a diaképeken valójában semmi különös nem volt: egy fa, egy repülő, egy kutya. Egy ezt követő kísérletben a kísérleti alanyoknak *tízezer* diát mutattak.⁵¹ Ezt a mennyiséget el kellett osztaniuk öt részre, naponta kétezer diára. Az alanyok ezeknek a diáknak a túlnyomó részét is felismerték napokkal később. A vizuális emlékezet kapacitását lehetetlen meghatározni, mert előbb ütközünk bele egy másik határba – az ember unalomtűrő képességének határába. A helyhiány tehát biztosan nem jelent problémát.

Egy ilyen kísérlet azonban, mondhatná valaki, inkább teszteli a *felismerést*, mint az emlékezést: megmondani egy képről, hogy korábban láttuk-e, nem ugyanaz, mint a képet az emlékezetünkbenől

előhívni. Ez kétségtelenül így van – ráadásul e kifogás kijelöli az irányt ahhoz is, hogy magyarázatot tudjunk adni az emlékezetünkben lévő arcok elhomályosodására. A vizuális emlékezetben őrzött információ bizonyos mohósággal hagyja magát frissíteni. Ha a mobilról kilépve az összes olyan helyről való régi emlékünknél, ahol valamikor az autónkat vagy a biciklinket hagytuk, ugyanolyan aktívak lennének az emlékezetünkben, mint a legutolsó ilyen emlék, akkor az elég komoly zavart okozna. Az emberek hosszasan bolyonganának az utcákon azoknak a helyeknek a mentén, ahol valaha a biciklijük vagy az autójuk állt. Az emlékezetünk nyilván törli vagy felülírja a meghaladott emlékeket, vagy csak hozzáférhetetlenné teszi őket – mindenesetre ennek az a következménye, hogy csak a legújabb információ kerül aktiválásra. Könnyen látható ennek az evolúciós előnye. De ugyanez a hasznos mechanizmus törli ki szüleink és gyerekeink, férjünk vagy feleségünk és barátaink korábbi arcainak emlékét is az emlékezetünkből. Az arcok emléke állandó felülvizsgálaton esik át, és folyamatosan megújul, és ezzel együtt az előző kiadás törlődik. A fényképek nézegetését éppen az teszi olyan fájdalmas tevékenységgé, hogy *az általunk elfelejtettekre emlékeztetnek minket.*

Nem ez az egyetlen kétértelműség a fényképek és az emlékek kapcsolatában. A fényképek, ahogy gyakran elhangzik, olyan fokú állandósággal rendelkeznek, amilyennel egy emlék nem képes. Egy emlék persze megőrződhet egy egész emberéleten keresztül – de egy másodperccel sem tovább. Amik mi mások emlékeiben vagyunk, velük együtt eltűnik. A fényképek azonban maradnak. De pontosan *mi* marad meg egy fényképből?

Bernlef *Agyrémek* című regényében a demens Maarten feleségével, Verával a fényképalbumot lapozgatja. A háziorvosuk szerint ez segíthet abban, hogy Maarten emlékezetében „rendet teremtsenek”. A régmúlt fényképek sok emléket visszahoznak: a háborút, az akkori ételeket, a bútorokat, a kirándulásokat, a nyaralások során meglátogatott panziókat, a gyerekeket, amikor még gyerekek voltak. De a későbbi évek fényképei már semmit sem mondanak Maartennek.

Talán maguk a fotók a hibásak. Egy fényképezőgép nem tesz különbséget lényeges és lényegtelen, elő- és háttér között. És e pillanatban én is olyan vagyok, mint egy fényképezőgép. Rögzítem a látottakat, de senki és semmi nem jön közelebb, nem ugrik ki a képből; senki sem érint meg egyetlen gesztussal sem, a múltból felsejlő, meglepett arckifejezéssel, és ezek az épületek, ezek az utcák és terek végső soron olyan városokban vannak, amelyekben sohasem jártam, és amelyekbe nem is jutok el soha. És minél frissebbek a fényképek az alattuk lévő dátumozás szerint, annál kiismerhetlenebbnek és rejtélyesebbnek tűnnek.⁵²

Bernlef itt tüköreffektust hoz létre. Az élesség és jelentés, amely fokozatosan elveszik Maarten emlékezetéből, eltűnik a fényképekből is. A változás fokozatosságát és irányát már a 19. század vége óta ismerjük az ún. „Ribot-törvényből”: a francia Théodule Ribot állapította meg, hogy a demencia esetében az emlékezetvesztés a közelmúlttól az egyre távolabbi múlt felé halad. De ezzel egyszerre mind semmissé válik a fényképek protézisértéke is. Mikor néhány nappal később meglátogatja őket az orvos, és arról érdeklődik, használt-e a képnézegetés, Maarten azt mondja: „Fényképet nézni bárki tud, de egy fényképet látni azt jelenti, hogy az ember olvasni tud a képről.” Majd ezt a magyarázatot fűzi hozzá:

Ön például nem tudja olvasni ennek az asztalon fekvő fénykép-albumnak a legnagyobb részét, tekintve, hogy nem rendelkezik a szükséges háttér-információval. Nem volt ott. Úgy is mondhatnánk, nincsen fogalma arról, mit mutat a kép, mivel nem emlékszik rá, a valóságban mi volt ott látható. Nem az ön múltja, erről van szó.⁵³

A demencia felerősíti azokat a kétértelműségeket, melyek a normális, egészséges életben is kimutathatóak a fényképek és az emlékek közti viszonyban. Olykor még egy ép emlékezetben is ugyanígy kifordul az idő a személyes fényképekkel kapcsolatban: ahogy öregszünk, a régi fényképek több emléket hívnak elő, mint az újabb keletűek. Az, hogy Maarten a régi fényképekről mindenfélét tud mesélni, de a – mondjuk – tíz éve készült képekbe nem tud beha-

tolni, egy olyan mechanizmus groteszk elváltozása, mely minden időződő emlékezetben működésben van. Vagyis egy fényképnek szüksége van az eleven emlékekre, hogy valóban valaminek az ábrázolása lehessen.

Egy bolhapiacon kezünkbe akad egy antik fényképalbum. Láthatólag a 19. század végén állították össze, olyan régen, hogy biztosan tudhatjuk: az albumban szereplő összes személy, beleértve a legfiatalabbat, azt az ölben ülő kislányt is, már halott. Sőt már bizonyára azok is elhunytak, akik valaha emlékeztek ezekre az emberekre. Sokszor homályban marad, hogy ezek az albumok hogyan kerültek a limlomok közé. Talán a hagyaték kikerült a család kezéből, mert nem volt több utód, vagy csak nem voltak már fontosak számukra a sohasem látott rokonokról készült fényképek, amelyek egy olyan múltat őriznek, mely már nem az övék. Az emlékezetünket egy sztereoszkóp látcsöveként is elképzelhetjük. Az emlékek mélységet kölcsönöznek a belehelyezett fényképeknek: egy harmadik dimenziót hoznak létre, mely magához vonzza a tekintetet, mintha egy pillanatra a képben találnánk magunkat, és közvetlen kapcsolatba kerülnénk azzal, ami ott látható. Emlékek nélkül a fényképekből eltűnik ez a perspektíva. Egy elfeledett albumban úgy nézegetjük a fényképeket, mint Maarten a saját új keletű fényképeit: nézünk, de nem látunk.

12. A FELEJTÉS MŰVÉSZETE

Bő negyven éven át a filozófus Kant egy hűséges inas segítségét vette igénybe agglégényéletéhez. Martin Lampének hívták, és a porosz hadsereg kiszolgált katonája volt, aki a Kant által oly nagyra tartott pontosság iránti érzékkel volt megáldva. Sajnálatos módon 1802-ben – Kant ekkor már hetvennyolc éves volt – az inas és az úr viszonya megromlott. Kant mindhárom kortárs életrajzírója megválaszolatlanul hagyta azt a kérdést, hogy mi volt az ok, bár vannak iszákosságra, illetve lopásra való utalások – a következménye mindenesetre az volt, hogy Kant elbocsátotta Lampét. Utóda egy másik volt katona lett, akinek érces hangját azonban Kant élete hátralévő két évében már nem tudta megszokni.

Kant fél életét Lampével osztotta meg. Lampe volt a reggel öt órai kopogás az ajtón (*Es ist Zeit*, „Itt az idő”).¹ Lampe volt az ebédre hívó jelzés (*Die Suppe ist auf dem Tische!*, „A leves tálalva!”). Lampe volt a kéz, mely az esernyőt tartotta, mely az ezüst cipőcsatot tisztította, a parókat púderezte, a libatollat hegyezte.

Kant könnyen elbocsáthatta Lampét a házából, de az emlékezetéből nem.

Pedig minden erejével azon volt, ahogy erről egy halála után nem sokkal a dolgozószobájában megtalált cetli árulkodik. A cédulán a következő állt: *Der Name Lampe muß nun völlig vergessen werden*² („Felednem kell a Lampe nevet, egyszer s mindenkorra”, 108. o.).

Sok író, költő és filozófus próbálta már kifejezni az emlékezetel szembeni tehetetlenségünket, de egyik sem olyan megindító, mint ez a parancs. Egy dolog magunkat arra figyelmeztetni, hogy

soha többé ne gondoljunk egy bizonyos dologra, de *írásban* emlékeztetni saját magunkat, hogy mit kell elfelejtenünk, ez már a tehetetlenség következő szintje. Kant jól ismerte a mnemotechnika irodalmát. Az *ars memoriae* klasszikus módszerében, amelyet a görög költő, Szimónidész dolgozott ki Kr. e. 500 körül, egy szónok először végigsétál egy képzeletbeli házban, és az egyes helyiségekben hátrahagyja annak a szimbolikus megjelenítését, amire emlékezni szeretne. Szónoklata alatt aztán megismétli a sétát, és a kijelölt helyeken összeszedgeti azokat a dolgokat, amelyeket szóba akar hozni a beszédében. Kant nem volt nagy híve ennek a technikának, túlságosan körülményesnek tartotta a folyamatot. Először is, eleve kitűnő emlékezettel kell rendelkeznie az embernek ahhoz, hogy egyáltalán alkalmazni tudja ezt a technikát. De ami a Lampe távozása utáni első hetekben igazán hiányzott Kantnak, az a felejtés művészete. Nem véletlenül: ilyen ugyanis nem létezik. Hogyan is képzelnénk ezt el? Talán olyan volna, mint valami fordított mnemotechnika? Csakhogy minden külön hangsúly, amit az elfelejteni kívánt dologra helyezünk, azzal jár, hogy éppen hogy még inkább emlékezni fogunk arra, amit el szeretnénk felejtetni – minden bizonnyal ugyanezt a paradox hatást gyakorolta a Lampéről írott jegyzet is Kant emlékezetére.

Persze egyesek már Szimónidész idejében is – amikor pedig a jól működő emlékezet alapvető eszköz volt a művészetben és a közéletben, és ezért nagy becsben tartották – sajnálkoztak, hogy nem létezik technikája a felejtésnek. Több szónoklattani értekezésben is megtalálható az a történet, hogy Szimónidész egyszer felajánlotta Themisztoklésznak, az államférfinak, hogy bevezeti őt az *ars memoriae*-be. Erre amaz elutasító mozdulatot tesz: jobban örülne, ha Szimónidész arra tanítaná meg, hogyan felejtse el azt, amit el szeretne felejtetni. Themisztoklésznak nem *ars memoriae*-re, hanem *ars oblivionis*-ra volt szüksége.³

Ebben persze Szimónidész nem tudott neki segíteni. A felejtés művészete még ma is csak a gondolatkísérlet szintjén létezik. Ha *valóban* létezne egy olyan technika, amellyel az emlékeket szántszándékkal el tudnánk tüntetni, akkor az milyen következmé-

nyekkel járna? És ehhez kapcsolódóan: vajon bölcs dolog volna-e alkalmazni ezt a technikát? 1976-ban Marten Toonder pontosan ugyanezt a kérdést tette fel magának a *Bommelsaga* képregénysorozat egyik, *Het vergeetboekje* (A felejtéskönyv) című történetében.⁴ A történet mintegy mellékesen a felejtés filozófiáját is tartalmazza.

Toonder a hatvanas éveinek közepén járt, amikor a történetet írta. Az életkor nem teljesen lényegtelen az emlékezésről és a felejtésről való filozofálás szempontjából.

Pocus felejtéskönyve

A történet a Bommel (kb. „Hümmögő”) feledékenysége miatt felépő problémával kezdődik. Elfelejt mindent: neveket, találkákat és ígéreteket. Teljesen kiment a fejéből a Joostnak ígért fizetésemelés, és másnap a reggelinél zavartan bámulja a zsebkendőjén lévő csomót: már megint mit is nem szabadna elfelejtenie? A felejtés ellen alkalmazott egyéb eszközök is hatástalanok maradnak. Bommel vörös tintával feljegyezte magának a figyelmeztetést: „Doddel kisasszony születésnapját nem elfelejteni!”, de csak a születésnap utáni napon akadt újra a kezébe ez a cédula. Ez így nem mehet tovább! A feledékenysége miatt lépten-nyomon megsérti a környezetében lévő embereket. Joost a portalanítás alatt így tűnődik: „Oliver úr végül felemelte a fizetésem, ahogyan megígérte; jó sokáig tartott, mire rábírtam. De az a tény az egészben a legbosszantóbb, hogy elfelejtette. Belülről ment valami tönkre, ha fogalmazhatok így. Jó lenne, ha ez el tudnám felejteni...”⁵ Doddel („Búbájka”) kisasszony is megsértődött, tudatja Tom Peossal. „Megfeledkezett rólam! Nem is akarok róla hallani! Gyűlölöm! Én... én el akarom felejteni. Teljesen elfelejteni!”⁶

A véletlen úgy hozza, hogy H. Pocus Pas, a fekete mágia mestere, az önjelölt „atomdoktor”, feltalált valamit, amivel az emberek megszabadulhatnak nyomasztó emlékeiktől. Van egy füzet, *A felejtés könyve*, amelybe az emberek beleírhatják azt, amit el akarnak felejteni. Ezután Pocus egy szelencéből finom homokkal hinti meg

a bejegyzést, és az emlék máris eltűnik.* Első kuncsaftjainak egyike éppen Joost. Abban a reményben jelentkezik, hogy elfelejtheti: Bommel megfélekedezett róla; de alaposabban megvizsgálva a dolgot, több mindent szeretne még elfelejteni, például azt a szégyenteljes emléket, amikor Olivier úr rajtakapta, ahogy egy egyszerű asztali bort éppen áttölt egy patinás címkével ellátott üvegbe. Doddel kisasszony ugyancsak azt írja bele *A felejtés könyvébe*, hogyan feledkezett el róla Bommel. Lassanként Rommeldal (a. m. „Rumlivölgy”) számos lakosa látogatását teszi Pocusnál, hogy feljegyezzék a könyvbe elfelejteni kívánt emlékeiket. Csupán Dorknoper – „a hatóság nem felejt” – hivatalnok úr utasítja vissza, hogy bármit is beleírjon a könyvbe, és szívesebben ír a saját jegyzetfüzetébe: „Nekem meg van egy saját »jegyezd meg«-könyvem, ha szabad így mondanom.”⁷

A módszer egyszerűnek tűnik: leírni, és homokot szórni rá. De a hatása erőteljes: mikor Doddel kisasszonyt, aki éppen Pocustól tart hazafelé, megszólítja Bommel, a kisasszony nem ismeri meg őt. Az arra a bizonyos sértésre vonatkozó emlékekkel együtt az összes többi Bommellel kapcsolatos emléke is eltűnt. Joost pedig a kezelésnek köszönhetően annyira zavartá válik, hogy nemcsak azt felejt el, hogy mit akart elfelejteni, hanem azt is, hogy egyáltalán járt Pocusnál. Tom Poes aggódik, és a maga kifinomult módján Bommel is megérzi, hogy ebből nem sok jó kisülni. Segítséget kér a magas beosztású városlakóktól a Kis Klubban: „Hova vezet ez, ha mindenki csak úgy kivágat egy darabot az emlékezetéből?” De magára marad az aggodalmaival. A polgármester túlságosan borúlátónak tartja: „Jobban teszed, ha az egészet elfelejtet. Végére is vannak olyan dolgok, amik jobb, ha *A felejtés könyvébe* kerülnek, különben nem tudnának az emberek aludni.”⁸ De Canteclaeer márki hozzászól: olykor a férfiaknak is kimondottan jól jön egy kis felejtés.

Bommel nem hagyja ennyiben. Tom Poesszal együtt maga is elmegy Pocus rendelőjébe. Miközben Bommel szóval tartja az

*A holland „homokkal meghint” kifejezés jelentése kb. „spongyát rá” (a ford.).

atomdoktor, Tom Poes a padláson felfedezi, hogy Pocus gondosan megőrizte az összes homokot, amit az emlékekre szórt, és az egyik szekrényben gondosan szortírozva ott lapul minden egyes elfelejtett emlék egy saját zacskóban. Később kiderül, hogy Pocus szét akarta őket szórní a Füsthomoki Futódűnéken – így örökké ott kísértett volna minden gyűlölet, hazugság, átverés és sértés. A sok bonyodalom után – a dolog már odáig fajult, hogy a felejtés folyója kilépett a medréből, és elöntötte a Füsthomoki Futódűnéket – Bommelnek és Tom Poesnak sikerül mindent jóra fordítania. Bommel elmagyarázza Doddal kisasszonynak, hogy mi minden történt, és habár a fiatalasszony nem ért mindent – „talán mert az emlékezetemben van valahol egy üres folt” –, örömmel elfogadja a meghívást egy ünnepi ebédre Bommelsteinbe.⁹ Az ebéd előkészítésénél Joost megint csak vidáman áttölti az asztali bort egy burgundis üvegbe – kikacsintás annak, aki érti.

A felejtés könyvének alaphangulata játékos, elnéző és ironikus. Érdekes, hogy éppen Bommel feledékenysége váltja ki az igényt a felejtés iránt. Marten Toonder 1976-ban hatvannégy éves volt. Vajon a saját bőrén tapasztalta, hogy nemcsak neveket felejtünk el, hanem észrevétlenül is megbánthatunk másokat a feledékenységnk miatt? Akivel megesett már, hogy valaki egyszerűen megfeledkezett róla – főzött egy csodálatos vacsorát, minden készen volt egy nagyszerű estéhez, majd mégis egyedül marad –, tudja, hogy ez egy kitörölhetetlen tapasztalat. Ami az egyik ember felejtésének a tárgya, az a másiknak éppen ellenkezőleg: belevésődhet az emlékezetébe. A mindennapi feledékenységek nagy része figyelmihiány és hanyagság miatt következik be. Ha a feledékenység túllép egy bizonyos mértéket, ez az asszociáció ellenünk fordulhat – ahogy azt Bommel is megtapasztalta. Feledékenységét kóros gondatlanságnak fogták fel, vagyis mintha egy jellemvonás lett volna. *A felejtés könyve* arra próbál rámutatni, hogy legyünk elnézőbbek ezzel a jelenséggel. Joostnak és Doddal kisasszonynak talán nem kellett volna Bommel feledékenységét ennyire a szívükre venniük.

A sorok közül talán az is kiolvasható, hogy a „megbocsátani és elfelejteni” szókapcsolatban a felejtés nem tényleges felejtést je-

lent, sem ebben a történetben, sem a valós emberi emlékezetben. Pocus, az atomdoktor azzal hívja magához az embereket, hogy beleírhatnak *A felejtés könyvébe*, nagyvonalúan felejtést ígér azzal, hogy „homokot szór” az emlékekre, de távozásuk után a homokot óvatosan egy zacskóba teszi, és titokban megőrzi. Meglehetősen kíméletlen kép ez arról, hogy valójában hogyan bánik az emlékezet azzal az emlékkal, amit ígéretünk szerint megpróbálunk megbocsátani és elfelejteni. Amint a vétség megismétlődik, rögtön kiderül, hogy az elfelejtés nem is sikerült olyan jól: épp ellenkezőleg, amit el kellett volna felejtenuünk, az láthatólag nagyon is fel van jegyezve egy helyen, amely inkább emlékeztet egy bünygyi nyilvántartáshoz, mint a felejtés könyvéhez. Mindannyiunk agyában lakik egy sötét mágiát űző mester, aki kínos pontossággal követi, mi az, amit megbocsátottunk és elfelejtettünk.

Szerencsére Bommel története mégsem vett sötét fordulatot. Pocus galád tervéből nem valósul meg semmi, és végül a felejtés vize eláraszt minden rossz emléket, amit csak *A felejtés könyvébe* beleírtak. A végén itt-ott található üres foltok az emlékezetben, de túl sok bajt nem okoznak. A polgármester az öregedésnek tudja be őket. Mások nincsenek is ezeknek az üres foltoknak a tudatában. A történet végén, az ünnepi lakomán mindenki jókat derül az emlékezet bolondságain.

„És az emlékek ritkán nyújtanak vigaszt”

Der Name Lampe muß nun völlig vergessen werden – figyelmezteti magát Kant. A klasszika-filológus Weinrich vetette fel, hogy ezt a feljegyzést, amellyel első látásra a Lampére vonatkozó emlékek kitörlésére buzdítja magát a filozófus, esetleg másként is lehetne olvasni.¹⁰ Életének utolsó éveiben ugyanis gyors ütemben elhatalmasodott rajta a feledékenység. A tünetek kezdődő Alzheimer-kórra utalnak. A filozófus a végén már a legközelebbi barátait sem ismerte fel. De Kant szellemes és jó kedélyű ember hírnevének örvendett, amit fenn kellett tartania. A legkevésbé sem akarta volna a barátait ismétléseivel untatni. Erre utalnak az utána maradt

cédulák, melyekre Kant nyilvánvalóan azt jegyezte le, ami a barátaival folytatott beszélgetések során szóba került. Önmagunkat ismételni, és ezzel elárulni, hogy már azt is elfelejtettük, amit tegnap mondtunk, ez minden Alzheimeres beteg rettegésének tárgya.

Nem lehetséges az, tűnődik Weinrich, hogy a Lampéről szóló feljegyzéssel Kant önmagát akarta arra emlékeztetni: nem szabad elkezdenie újra meg újra emlegetni, hogy Lampét el kell felejténie?

Ebben az olvasatban a hátrahagyott cédula szövege nem lesz kevésbé megindító, éppen ellenkezőleg: a mondat nem instrukció, hanem inkább egy ráolvasás, mégpedig a reménytelen fajtából. Ráadásul egy olyan ráolvasás, amelyre, mint ma már tudjuk, nem sokára semmi szüksége nem lesz: nem sokkal később Lampe a többi emberrel együtt magától feledésbe merült Kant számára.

Megdöbbenő élmény lehetett egy olyan Kant, akit cserbenhagyott az emlékezete: a betegség nem egész két év alatt a felvilágosodás egyik legkiemelkedőbb szellemét oltotta ki. A filozófus helyett a nővérenek, aki *A tiszta ész kritikájából* egy szótagnyit sem értett meg soha, kellett most befejeznie a mondatait. A legegyszerűbb, leghétköznapiabb dolgok megjegyzésére irányuló fáradozással szemben mindenfajta, akár *ars memoriae*, akár *ars oblivionis* feletti filozofálgatás elveszti a jelentőségét. Kant magánélete a pontosság és fegyelem jegyében telt – két olyan tulajdonság, melyeket a feledékenység elsőként ás alá. A cédulák és jegyzetek annak az erőfeszítésnek a jól látható jelei, mellyel Kant igyekezett kézben tartani a saját életét. A növekvő nyugtalanságot, amelyet minden szellemileg fokozatosan leépülő személy érez, és később a félelmet, hogy elveszíti a fogást az emlékezetén, megtartotta magának. A barátai bizonyára megkönnyezték, amiért fokozatosan szétporladó emlékezete nem tette számára lehetővé, hogy visszapillanthasson egy hosszú és hasznosan eltöltött életre.

Marten Toonder megérte azt az életkort, amely csak a nagyon erős szervezetűeknek adatik meg, és szelleme az utolsó pillanatig tiszta maradt. Az előbbihez ő maga nem ragaszkodott volna, s így az utóbbi sem jelentett számára felhőtlen örömet. Bő ötvenévi házasság után elhunyt a felesége, Phiny Dick. Toonder új szerelmet

talált Tera de Marez Oyens személyében, de az esküvőjük után röviddel új felesége is elhunyt. Négy gyerekéből háromnak a halálát ugyancsak meg kellett érnie. Kortársai egymás után távoztak el. 1996 óta Larenben, a Rosa Spier Otthonban élt, magányosan és szomorúan. A halál, ha rajta múlt volna, már évekkal korábban meglátogathatta volna: kitöltötte már az idejét, hosszú volt a várakozás. 2005 nyarán, álmában hunyt el, kilencvenhárom éves volt.

Élete utolsó négy-öt évében még különböző interjúkat adott, és szövegeket írt. Mindenkinnek van egy belső életkora, amely egész életünkben ugyanannyi marad, magyarázta. Ő még mindig húszévesnek érezte magát, hiába töltötte már be a kilencvenkettőt.¹¹ De ez a húszéves lélek arra kényszerül, hogy egy beteg testben, e lepusztult lakóházban éljen: „A csontváz nem jó már semmire. Nehéz sors ám ez. Nem izgat már. Nem látom az értelmét. Gyűlölöm.”¹² De a teste felbomlásánál is jobban kínozta az emlékezete. Többször visszatér arra, hogyan kezdi cserbenhagyni az emlékezete, és mennyire elszomorítja némelyik olyan emléke, melytől vigaszt várt. Reflexióiban, melyek helyenként nem többek néhány kötőszónál, megint csak tetten érhető a felejtés filozófiája, de immár olyasvalakie, aki tudja, hogy az utolsó éveit tapossa, és keserűen kell megállapítania, hogy ellene fordult a saját emlékezete. Minden játékosság eltűnt ebből a szemléletből. Bommel feledékenységére, amely *A felejtés könyvében* még mulatságos volt, átokká vált. „Nagyon rossz a névmemóriám. Ez a fajta feledékenység jelenik meg először. És ez borzalmas ám. Borzalmas. Mert néha a saját unokám nevét sem tudom.”¹³ Ugyanakkor más emlékek kellemetlenül élessé válnak. „Olykor azt gondoljuk, hogy a halottak homályos árnyékká váltak. De egy nap egyszer csak ott állnak előttünk, majd kicsattannak az egészségtől. Egészen váratlanul.”¹⁴ Toonder többé már nem képes ellenőrzése alatt tartani az emlékezetét. Váratlanul nyílnak ki olyan ajtók, melyeket ő maga nem nyitott ki. „Egyszer csak hirtelen elmosódott alakok állnak előttünk.”¹⁵ Idős korban az emlékezet egyre inkább hasonlónak válik Dorknoper „jegyezd meg”-könyvecskéjéhez. Ez már rég nem az az emlékezet, amelyről az író hatvanas évei közepén még szelíden és a problé-

mát relativizálva filozofált; ehhez most hiányzott a megfelelő távolság. Az emlékezet kezdett fellázadni ellene.

Az interjúkat olvasva válik világossá, hogy Toonder számára az emlékek többet jelentettek a személyes, belső tulajdonánál. Olyasvalaki volt, aki csak akkor volt képes igazán élvezni a szép élményeket, ha azokat a számára kedves személyekkel meg is tudta osztani; érintetlenül hagyta az, amit egyedül élt át, és ezek az emlékek könnyen el is tűntek az emlékezetéből. Gyakran a hozzá legközelebb állók mutattak rá egy élmény szépségére, amely mintha csak ettől vált volna igazán emlékké. A legszebb emlékei közül sok – írta Toonder egy tanulmányában, amely Wim Kayzer *Het boek van de schoonheid en troost (A szépség és vigasz könyve)* című művében jelent meg – csak Phinynek köszönhetően nyerte el a jelentését. Így emlékezett egy nyári délutánra, amelyet együtt töltöttek egy írországi öbölben.

Dagály volt, és a partot mosó víz csobogó hangot adott, miközben a nap tündöklő fénypontokkal szórta meg.

– Apró gyémántok – mondta Phiny, és ezzel a kép az emlékezetem mélyére került.

Emlékek nélkül nincsen szépség; mert ha látok valami csodálatos dolgot, szükségem van valakire, aki elmondja nekem, valójában milyen szép is. És ha megtalálom hozzá a szavakat, akkor én is el akarom mondani valaki másnak. A megosztott érzés okozta boldogság által jön létre az emlék. De ha a másik már nincs többé, akkor nem születik meg ez az érzés – ami fájdalmat okoz, mert ezáltal a szépséghez vezető bejárat zárva marad.¹⁶

Toonder újra meg újra visszatér ehhez a gondolathoz. A legszebb emlékek megosztott emlékek, és épp ezek nehezednek rá teherként, mert akivel megosztotta őket, már nincs többé. Valamennyi emlék az ő hiányára utal. Mikor az önéletrajzában visszatekint élete legsötétebb korszakára, a Phiny halála utáni időkre, felidézi egy jó barát gyásztáviratának egy mondatát: „Annyira hosszú és gazdag életek voltak együtt. Számold meg az emlékeid nyakláncának aranygyöngyeit, akkor sosem leszel egyedül.” E mondat különbö-

ző változatokban visszaköszön a gyásztáviratokon. De Toonder a szép emlékekre gondolva csak még magányosabbnak érzi magát: „Ezt a vigaszt akkor keserűen félretettem, mert épp a szép emlékeket volt a legnehezebb feldolgoznom.”¹⁷

Az említett tanulmány egy vigasztalan mondattal végződik: „Az emlékek ritkán nyújtanak vigaszt, mert épp azt hívják elő, ami soha többé nem lesz olyan, mint egykor volt.”¹⁸ A valaha gondosan és szeretettel dédelgetett emlékek most fájdalmat okoznak. Toonder bizonyára úgy érezte, hogy a saját emlékezete becsapta.

Ha egyedül maradunk az emlékeinkkel, ahhoz az ellentmondáshoz jutunk, hogy vannak olyan pillanatok, mikor éppen a legszebb emlékeinket szeretnénk a felejtés könyvébe beleírni.

13. A MÁSODIK HALÁL

1793 és 1794 nyara között Párizs egy hatalmas börtönnek tűnt. Az új forradalmi kormány, amely 1792 szeptemberében kikiáltotta a Köztársaságot, kolostorokat, templomokat és kaszárnyákat sajátította ki az egész városban. Az itt elhelyezett foglyokat ellenforradalmi tevékenység gyanúja miatt fogták el. Ez az időszak jakobinus diktatúra néven vált ismertté a francia történelemben.¹ Úgy hétezer embernek kellett a forradalmi tanács előtt megjelennie, mely kifejezetten a forradalomellenes bűncselekményekre szakosodott; a terror csúcspontján, 1794 júniusában és júliusában, 1370 férfire és nőre mondták ki a halálos ítéletet, akik a Place de la Révolutionon felállított guillotine alatt haltak meg.

Mivel is vádolták őket? A vádiratok sokban különböztek egymástól. Ritkán árulás, sikkasztás vagy korrupció volt a vád alapja, másokat azért vádoltak be, mert gyanús kapcsolatokat tartottak fenn, vagy olyasmit vetettek papírra, ami ellenkezett a forradalom eszméjével. Egy házkutatás során találhattak egy külföldről küldött levelet, melyet nem jelentettek be. Olykor még ennél kevesebb is elég volt, és a letartóztatásra csupán az adott okot, hogy valakit „azzal gyanúsítottak meg, hogy gyanús”.² Elsősorban gazdasági bűncselekményekkel – vagy annak gyanújával – szemben léptek fel szigorúan. A forradalmi kormány egy sor határozatot adott ki gyors ütemben, melyek célja annak megakadályozása volt, hogy a francia államtól pénzt vagy javakat vonjanak el. Az egyik napról a másikra bevezetett „emigráns-törvény” kimondta, hogy a külföldre menekült arisztokraták vagyonát el kell kobozni a Köztársaság javára. Sok herceg, gróf és márkai utazott vissza hanyatt-homlok Svájcból vagy Hollandiából, csak hogy franciaországi tartózkodá-

sukat hivatalosan regisztrálják. Ez sok esetben már csak hamisított tartózkodási engedéllyel sikerült, ami megint csak letartóztatáshoz vezetett, ráadásul ugyancsak vagyonek Kobzással járt. Párizs negyven ideiglenes börtöne nemesekkel volt tele, de voltak közöttük valamikori bírók is, a királyi udvar korábbi tisztjei, vagy papok, akik nem voltak hajlandók felesküdni az új alkotmányra. A törvényhozás fölöttébb önkényes volt, a végrehajtás pedig kegyetlen és megtorló.

A Forradalmi Tanács köztárlóját Fouquier-Tinville-nek hívták. Éves jövedelme a baljóslatú 666 fontra rúgott. A munkájában igen sikeres volt – gyakorlatilag minden vádlottat elítéltetett. A legtöbb letartóztatott, ha ennek a köztárlónak és teljhatalmú bírósági apparátusának a kezébe került, többé már nem kergethetett illúziókat annak esélyeit illetően, hogy élve megússza. Ha valakit elítéltek, az a biztos halált jelentette számára, fellebbezés nem létezett. A törvény egyetlen esetben engedélyezett halasztást: ha az elítélt nő állapotos volt, akkor a kivégzést a szülés utáni első étkezésig elhalasztották – ez azt jelentette, hogy az első fájások egyben a közeli halál hírnökei voltak.

Az elítélteknek engedélyezték, hogy búcsúlevelet írjanak. Közülük néhány száz később meg is jelent könyv formájában.³ Még kétszáz évvel később is meghatottsággal, ugyanakkor némi szégyenkezéssel olvassuk ezeket a búcsúszavakat. A leveleket íróik nem nekünk címezték. A számukra legkedvesebbeknek szánták őket: gyermeiknek, szüleiknek, férjüknek vagy feleségüknek, testvéreiknek, barátainknak, vagy annak a személynek, akit kiválasztottak arra, hogy az utolsó üzenetüket elküldjék neki. A levélíró és az olvasója között hallgatólagosan létrejött, intim szerződésbe avatkozunk bele. De létezik egy másik ok is, ami miatt elbizonytalanodhatunk. E leveleket valójában a *hozzátartozók helyett* olvassuk, hiszen soha egyetlen levél sem érkezett meg a címzettjéhez. Egyenként elfogták és megvizsgálták őket, hogy vajon tartalmaznak-e a Forradalmi Tanács számára érdemleges információkat, majd utána a börtönarchívumba kerültek. Az elítélt gyermekei, szülei, házastársa vagy barátai közül soha senki nem olvasta őket. Ugyanakkor éppen ennek köszönhető, hogy máig fennmaradtak: azon búcsúle-

velek közül, melyek később, az enyhébb rezsim alatt már valóban eljutottak a hozzátartozókhoz, majd mindegyik elveszett. Ironikus kifordítása ez a dolgoknak: ahelyett, hogy az archívumban ragadt levelek íróik szándéka szerint az ő emlékezetüket tartanák életben hozzátartozóikban, most a jakobinus diktatúra emlékét őrzik.

A levelek írói annak biztos tudatában vetették papírra üzeneteiket, hogy legfeljebb huszonnégy órán belül, de gyakran sokkal hamarabb, meg fognak halni. Tudják, hogy a gondolatok, amelyeket most leírnak, az utolsók lesznek, amelyeket szeretteikkel még életükben közölhetnek. Tisztában vannak vele, hogy hamarosan már csak a szeretteik emlékezetében fognak tovább élni. Most, hogy ilyen közel álltak a halálhoz, épp ez az emlékezet nyer értelmet. Ebben a nehéz órában abban keresik a vigaszt, hogy minden bizonnyal megőrzik őket emlékezetükben. Manapság ezt úgy nevezik, hogy „második halál”: akkor vagyunk csak igazán halottak, ha már a hátramaradottak emlékezetéből is kivesztünk. Az elítélteknek az első halállal a vérpadon muszáj volt megbékélniük, hiszen az elkerülhetetlen volt; a második halálba azonban egyikük sem akart beletörődni. Minden levélíró a saját szavaival fejezte ki ezt, de valamennyi ilyen levél magja a „ne felejts el” gondolat volt – amely egyúttal a maga egyszerűségében a legtöbbet használt megfogalmazás.

A levelek írói a legtöbb esetben nem érték be az egyszerű kéréssel. Majd mindegyik levél tartalmaz arra vonatkozó instrukciókat, hogy írójuk miként képzelet el emléke ápolásának megfelelő módját. A kérés olykor bizonyos emléktárgyak kezelésére vonatkozik, de ennél gyakrabban maguknak az emlékeknek az ápolására. Hogyan lehet a feledést távol tartani? Mely emlékeket kell a hátramaradottaknak megőrizniük, és melyek azok, amelyeket éppenséggel nem? Hogyan szeretné a levélíró befolyásolni azoknak a gyerekeknek az emlékeit, akik akkor még túl fiatalok voltak ahhoz, hogy felfogják, mi történt az édesapjukkal vagy az édesanyjukkal? És mindenekelőtt: *hogyan* akart a levél írója tovább élni az emlékezetben? Milyen feleségek vagy férjek, apák vagy anyák, fiúk vagy leányok, kedvesek vagy barátok voltak? Mit akartak leginkább továbbadni a szeretteiknek? Mi a legfontosabb az ember számára,

amit önmagáról valakinek az emlékezetébe ajánl, ha csak néhány ív papír áll a rendelkezésére? Egyszeriben létfontosságúvá vált, hogy választ találjanak ezekre a kérdésekre.

De mielőtt még beleolvasnánk a levelekbe, lépjünk néhány lépést hátra. Miért éppen ezeket a leveleket vizsgáljuk? Hiszen több hasonló levélgyűjtemény is létezik olyanoktól, akiket politikai okokból fogtak el, és tudták, hogy másnap reggel főbe lövik őket. Katonáktól, akiket körbezárt az ellenség, amelyről tudták, hogy nem ejt hadifoglyokat. Sarkvidéki utazóktól, akik rájöttek: semmi remény arra, hogy valaha is hazajussanak. Tehát miért épp ezeket a jakobinus diktatúra idejéből való leveleket vizsgáljuk?

Az egyik ok az említett szégyenkezés. Ez az érzés, amely amiatt fog el bennünket, hogy egy nem nekünk címzett levelet olvasunk, azzal egyenes arányban nő, minél közelebb áll hozzánk időben a levél, és teljesen felülkerekedik azoknál a leveleknél, melyeket az utolsó pillanatban dobtak ki a koncentrációs táborba tartó vonatról, és olyanok írták őket, akik a szüleink vagy a nagyszüleink kortársai voltak, és máig létező utcákban laktak. A jó kétszáz éves távolság ugyan nem az intimitás megsértését, de annak tudatában, hogy a címzettektől talán hét vagy nyolc generáció is elválaszt, könnyebben félreseperjük azt az érzést, hogy nem teljesen helyes, amit teszünk.

A második ok az, hogy ezeknek a búcsúleveleknek a tartalma – az időbeli távolság ellenére is – valami számunkra nagyon ismerőset tartalmaz, ami valójában meg kellene hogy lepjen minket – nekem is csak húsz-harminc levél után tűnt fel. Alig *imádkoznak* ezekben a levelekben. A 18. század vége vallásos időszak volt, de mégis: az örökkévalóságban való egyesülés gondolata csak egy tucatnyi levélben bukkan fel. A legtöbb levélíró által keresett vigasz szekuláris, és közel áll hozzánk: emberi életük ezen élet után az, amit a szeretteik az emlékeikben megőriznek róluk. Azt remélik, vagy arra vágnak, ami a mai gyászjelentésekben, részvétlátiratokban és temetési beszédekben is oly gyakran felbukkan: ígéret arra, hogy az elhunyt tovább fog élni a róla őrzött jó emlékeinkben. Ez hozza oly közel hozzánk e leveleket, semmissé téve a többgenerációs távolságot. Egyszerre régiek és maiak.

Egy portré nyújtotta vigasz

Sok levél mindkét irányban mozog az időben. Az elítéltek visszapillantanak az életükre, amely immár elérte a végpontját, és arra összpontosítanak, miként fogják a hátramaradottak ennek az életnek az emlékét a szívükbe zárni. Nagyon erős volt bennük a vágy arra, hogy emlékezzenek rájuk. Sokuk komoly erőfeszítéseket tett azért, hogy a szeretteihez eljuttathasson valamit, ami segíthet nekik a rá vonatkozó emléküik megőrzésében. Ha a körülmények megengedték, a levélírók valamilyen tárgyat is küldtek a levéllel, egy gyűrűt, egy portrét, egy medált. Néhány elítéltnak még arc képet is sikerült rajzoltatnia magáról egy miniaturistával, amit a leveléhez csatolhatott.

Abbéli aggodalmában, hogy a jakobinus diktatúra polgárháborúba torkollik, Charlotte Corday 1793. július 9-én postakocsin Caenből Párizsba utazott, ahol aztán megszállt egy hotelban. A környéken vásárolt egy hosszú pengéjű konyhakést. A szobájában írt egy nyilatkozatot a francia néphez. Az ő szemében Jean-Paul Marat, újságíró és agitátor, abban az időben a jakobinusok vezetője, volt a forradalmi terror által elkövetett szörnyűségek megtestesítője. Corday július tizenharmadika reggelén bekopogott Marat lakásának ajtaján. Azt mondta, hogy a birtokában van egy lista egy felkelést tervező girondisták neveivel. Elküldték, de estefelé újra próbálkozott, és ezúttal beengedték Marat-hoz, aki bőrbetegsége miatt számos ügyét kádban fekve intézte. Miközben Marat az összeesküvők nevét másolta, a nő elővette a kést, és halálra szúrta.

Corday tudta, hogy a merényletért az életével kell fizetnie. Meg sem próbált elmenekülni. A börtönben megkérdezte, hogy beengednének-e hozzá egy miniatúrafestőt. Kérését olyan érvekkel támasztotta alá, melyek alapja kétségkívül az emlékezetének életben tartása iránti vágy volt, akkor is, ha az egy büntetthez is kötődik: „Tekintve, hogy oly kevés van hátra az életemből, talán nem alaptalan a reményem, polgártársak, hogy Önök engedélyezik portréim megfestését, amelyet kézzelfogható emlékként szeretnék a barátaimra hátrahagyni. Egyébiránt ahogy a derék polgárok ábrázolásait nagy becsben tartják, ugyanúgy olykor nagyra értékeli a kíváncsi-

► Charlotte Corday a börtönben, miután modellt állt portréjához

ság a bűnözők képeit is, melyek elrettentő példaként szolgálnak.”⁴ Corday a törvényszéki rajzoló által a per során készített portréját olyan jónak találta, hogy megkérte, fejezze be azt a cellájában. Egy újsághír szerint „rendkívül nyugodtan és derűsen” állt modellt.⁵ 1793. július 17-én végezték ki, négy nappal a merénylet végrehajtása után, tíz nappal huszonötödik születésnapja előtt.

Jellemző, hogy olyasvalaki, aki írott politikai nyilatkozatot hagyott hátra, a per alatt ismertette az indítékait, és még búcsúlevelet is írt, ennyire igyekezett, hogy a portréját is hátrahagyja. Hiszen a portré, saját szavaival, „kézzelfogható emlékként” szolgált, eszköz volt emlékezetének „életben” tartására. Charlotte Corday levelében elbúcsúzott az apjától és a húgától, de nyilvánvalóan a portrétól várta leginkább, hogy az emlékének megőrzését elősegítse.

Corday reménye, hogy legalább egy portrét hátrahagyhat maga után, egy Fouquier-Tinville-nek címzett – aláírás nélküli – levél részletes instrukciójában is megjelenik: „Kérem Önt, polgártárs, hogy küldje el a portrémát a fiamnak, egy tízéves gyermeknek, aki egy panzióban tartózkodik a Rue de Berryn. A portrét megtalálja az irataim tetején egy piros bőr íródobozban, amely időközben valószínűleg már az Ön birtokába került. Ön elragadott ettől a fiútól egy anyát – kérem, tegye számára lehetővé, hogy legalább édesanyja arcképét megőrizhesse.”⁶ Az egyik fogvatartott – aki végül életben maradt – később saját szavaival számolt be arról, hogy mekkora vigaszt jelent, ha képesek vagyunk hátrahagyni egy portrét: „Öröm volt számunkra, ha egy tincset levághattunk a hajunkból, és azzal keretezhettünk be egy medalliont vagy egy portrét, melyet feleségünknek, édesanyánknak, gyermekeinknek, röviden azon szereteteinknek szántunk, akiket többé már nem fogunk látni.”⁷ Fordítva is igaz: az elítéltek mindennél inkább vágytak egy, valamely szerettükről készült portréra. Az ügyvéd Desmouins azért könyörgött a feleségének, Lucile-nek, hogy amilyen gyorsan csak lehet, küldje el számára az arcképét, még ha ezért napjában kétszer modellt is kellene ülnie az asszonynak: „Fogságom iszonyatában ünnep lesz az a nap, az eksztázis és az elragadtatás napja, mikor megkapom a portrédát. Addig is, kérlek, küldj egy fonatot a hajadból, hogy a szívemhez szoríthassam. Én drága Lucile-em!⁸ Desmouins-t 1794. április 5-én végezték ki. Még ugyanazon a héten az asszony a fájdalomtól észét veszítve addig kiáltozta az utcán, hogy „Vive le roi!”, amíg el nem fogták. Április 13-án követte a férjét a halálba.

A rabok, ameddig csak lehetett, maguknál tartották a portrékat. Az archívumban fennmaradt egy levél egy L’Herbette nevű özvegyasszonytól. A fülébe jutott, hogy férje testén egy róla készült

miniatűr arcképet találtak. „Tekintve, hogy az arcom csak azoknak jelenthet valamit, akik jól ismernek – írja Fouquier-Tinville-nek –, abban reménykedem, hogy nem utasítja el a kérésemet, és visszaszolgáltatja a portrét.”⁹ Felajánlotta, hogy az arany keret árát megtéríti a Köztársaságnak. Még a gondolata is elviselhetetlen volt számára, hogy a tárgy, amelyet a férje a végsőkig magánál hordott, olyanok kezében marad, akik felelősek voltak a haláláért.

Némelyik elítélt olyasmit próbált hátrahagyni maga után, ami nem annyira a személyes, mint inkább a történelmi emlékezet megőrzésére volt hivatott. Millin de Labrosse, szolgálaton kívüli kapitány, oly mértékben hajlamos volt a hirtelen felindulásra, hogy sokszor ártott magának. Egy alkalommal szóváltásba keveredett valakivel, s hagyta, hogy egy provokátor csapdába csalja, amikor is indulatból valami helytelen dolgot mondott. A sok elítélt közül persze nem az ő esete a legtragikusabb, sőt inkább az övé a leginkább tragikomikus. Fouquier-Tinville-nek írt levelében elmondja, hogy feltalált egy „earosztátot”, azaz egy léggömböt, amelyről a cellájában őriz egy karton modellt. Tizenegy éves volt, mikor a Montgolfier testvérek végrehajtották az első ballonos repülést; Millin de Labrosse talán úgy értette, hogy valami fontos javítást eszközölt a régi találmányon. Felajánlotta, hogy bemutatja a forradalmi tanácsnak a konstrukciót. Ez kevesebb mint két órát venne igénybe, tehát még így is a kijelölt huszonnégy órán belül kivégezhetnék. Nem haladékot akar ezzel kicsikarni, írta. A levél záró mondata világossá teszi célját: hogy az utókor megőrizze emlékezetét: „Beltörődtem, belenyugvással fogok meghalni, nem próbálok szükképtelenül meghosszabbítani az életem, de bevallom, hogy valami olyasmivel foglalatokodom, ami életben tudja tartani az emlékezetem, ha egyszer e nyugtalan idők véget érnek.”¹⁰ De Labrosse nem hosszabb életet akart, hanem továbbélést a történelem emlékezetében. Nem maradt fenn arra vonatkozó utalás, hogy bárki is vette volna a fáradságot, hogy a cellájában megtekintse a kartonból készült ballont. A többivel együtt ez a levél is az archívum mélyére került. A léggömbök történetéből kimaradt Millin de Labrosse neve; de a levelének köszönhetően úgy fognak rá emlékezni, mint a férfi, aki azt akarta, hogy emlékezzenek rá.

A legtöbb fogvatartottat megfosztották minden tulajdonától. Nem voltak illúzióik arra nézve, hogy valaha is visszaszolgáltatják az értékeiket: Sourdille-Lavalette minisztériumi hivatalnok a kivégzése előtt lenyelte a jegygyűrűjét. De a levélírók olykor a börtönön kívül található tárgyakat is megjelöltek emléktárgyként, amelyeket egy bizonyos személyre hagyományoztak. A negyvenegy éves De Gouy d'Arsey márki, akit titkos összeesküvés miatt ítélték el, a következőket írta a feleségének: „A legidősebb fiamnak a kis neszesz-serem kulcsát küldöm; egy papírdarabba csavartam bele, amelyre írtam valamit, ami neki és az öccsének fontos; kérek, adj mind-egyik gyereknek valamit, ami az enyém volt, és amiből kiderül, hogy az irántuk való szeretetemben nem volt különbség. Másolják le ezt a levelet, te pedig, kedvesem, őrizd meg az eredetit, mert ez a levél is neked szól.”¹¹

Az utóbbi gondolat, miszerint a levelet magát is emlékek szánják, annyira kézenfekvő, hogy könnyen elsiklunk felette, de jó néhány búcsúlevélben találunk instrukciókat arra nézve, hogy mit tegyenek a levéllel. Étienne-Pierre Gorneau egy húszéves gondatlanságával nyilatkozott megvetően a köztársasági nézetekről, amiért is, névtelen feljelentések alapján, elítélték. Az édesapjának és a többi családtagnak írt hosszú levele végén így ír: „Gyengéd búcsút veszek minden barátomtól és a családomtól, és utoljára átölelem őket. Az az óhajom, hogy apám megőrizze ezt a levelet a leszármazottainak, hogy emlékeztesse őket: léteztem, és véleményem áldozataként veszttem oda a vérpadon.”¹² De Charras márkinének is a levél volt az egyetlen, amit hátrahagyhatott. A férjének és három gyermekének a következőket írta: „Ameddig élek, a szívem a tiétek. Közleg a végzetes pillanat. Soha ne felejtsetek el! Kérem az én szegény gyermekeimet, hogy mindenkor őrizzék meg ezt az utolsó levelet tőlem. Isten veletek – e levéllel küldöm hozzátok az utolsó sóhajom.”¹³

Néha a levél arra szolgált, hogy írója valami olyasmit adjon tovább a gyermekeinek, amit azok most még nem tudnának megérteni, vagy gyorsan elfelejtenének. Maulnoir, egykori kerületi bíró, írja a feleségének: „Gyakran beszélg rólam, kiváltképp a legkisebbekkel, akik alig emlékeznek rá, hogy valaha is láttak. Őrizd meg

ezt az írást, hogy elolvastathasd velük, hogy elmondhasd nekik: az ő boldogságuk volt minden vágyam, hogy jó iskolákba járjanak, jó képzést kapjanak, amiből aztán meg tudnak élni, mert én nem hagyhatok rájuk gazdagságot.”¹⁴ Több levélben szerepelnek ehhez hasonló részletek, hiszen a levélnek sokszor tíz-tizenöt évet kellett áthidalnia, míg eljött a pillanat, amikor a gyerekek annak legutolsó szavát is a szívükbe tudták vésni.

„Gyermekeim, itt van a hajam”

Egy miniatűr arckép, egy levél – mit lehet még ezeken kívül hátrahagyni? Jeanne-Charlotte de Rutant-tól elkoboztak egy levelet, mely családja – egy nemesi család – mindennapi gondjait mesélte el. Csakhogy a levél látszólag üres hátoldala, melyet egy olyan tintával írtak tele, mely csak a gyertya fénye előtt vált olvashatóvá, emigránsokról, ellenséges csapatokról és egy titkos manifesztumról tartalmazott információkat. A huszonhárom éves nőt letartóztatták és halálra ítélték. Három órával a kivégzése előtt írt egy búcsúlevelet a bátyjának. Az egyetlen, amit a leveléhez hozzá tudott tenni, egy hajtincs volt: „Remélem, hogy a hajtincsemet, amelyet nem érintettek a hóhérkezek, átadják neked. (...) Osszátok el, szerettem, magatok között a hajamat, és ne felejtsetek el, még ha az emlékezés túl fájdalmas is a szíveteknek! Isten veletek!”¹⁵ Nemcsak nők küldtek hajtincseket a levelükkel. A harminchat éves Philippe Rigaud, akit amiatt ítélték el, mert gyenge minőségű egyenruhákat szállított, egy hajtincset mellékelte ahhoz a kevéshez, amit küldeni tudott: „Elküldöm neked, szeretett feleségem, az egyetlen dolgot, ami még maradt nekem. Megtalálok a levelemben – egy tincs a hajamból. Mikor ránézel, gondolj néha arra, aki nagyon szeretett téged.”¹⁶ Ám az összes elítélt közül, akik a hajtincsüket mellékeltek levelükhöz, nem volt senki, aki ezt a hagyatékot olyan gondosan próbálta volna a hátramaradottak kezéhez eljuttatni, mint a monacói hercegnő.

A francia születésű Françoise-Thérèse Choiseul-Stainville tizenöt évesen házasságra lépett József herceggel a Grimaldi házból. Mo-

> Françoise-Thérèse
de Choiseul- Stainville monacói
hercegnő (1767–1794)

nacói hercegnőként kezdetben nem volt köze a francia ügyekhez, de a helyzet megváltozott, mikor 1793-ban Franciaország bekebelezte a hercegséget. Emiatt egyik napról a másikra újra francia állampolgár lett. Annak érdekében, hogy kivonja magát az emigránsokra vonatkozó törvény hatálya alól, sietve Párizsba utazott. Kezdetben szabadlábbon maradt, ám miután a férje csatlakozott a felkelőkhöz, egy csapásra maga is az egyik napról a másikra bevezetett „gyanúsokra vonatkozó törvény” hatálya alá esett, és hamarosan megérkezett a letartóztatási parancs. Fouquier-Tinville nem

mutatott kegyelmet: Françoise-Thérèse-t guillotine általi halálra ítélték. Két lánya volt, a tízéves Honorine és a nyolcéves Athenais Luise; ő maga huszonhét éves volt.

Amikor elfogták, alig maradt nála valami kézzelfogható, amit hátrahagyhatott volna. De azt a keveset, ami még megmaradhatott belőle, kivételes odaadással kezelte. Jelentette a börtön vezetőinek, hogy állapotos. Françoise-Thérèse-nek elég volt egy nap haladék terve kivitelezéséhez: befonta a haját, majd egy megszerzett üvegszilánkkal levágta. Ezután írt egy rövid levelet Fouquier-Tinville-nek, amelyben a lelkére kötötte, hogy gondoskodjék róla: a hajfonat tényleg a lányaihoz kerüljön. Beismerte, hogy hazudott a terhességéről, ám nem azért, írja, mert „félek a haláltól, vagy el akarnám azt kerülni, hanem hogy nyerjek egy nap haladékot, hogy saját kezűleg levághassam a hajam, és ezzel elkerüljem, hogy az a hóhér kezébe kerüljön. Ez az egyetlen örökség, amit a gyerekeimre tudok hagyni; ennek tisztának kell lennie.”¹⁷ Egyedül amiatt aggódott, hogy a hazugság rossz fényt vethet az emlékezetére – a gyer-

mekei nevelőnőjének írt levelében megkéri, világosítsa fel Athenais Louise-t arról, hogy mi készítette a halála késleltetésére, nehogy az gyengeséggel vádolja meg.¹⁸ Végül pedig levelet írt a lányainak, amelyhez a hajfonatot csatolni akarta. A levélben pontos instrukciók olvashatók arról, hogy miként is bánjanak a hátrahagyott hajjal.

Gyermekeim, itt van a hajam. Egy nappal elhalasztottam a halálot, de nem félelemből, hanem mert saját kezűleg akartam nektek ezt a szomorú emléket levágni, hogy nektek adhassam; semmiképpen sem akartam, hogy a hóhér keze által vágassék le, és nem volt más lehetőségem. Egy nappal többet kellett várnom a halálra, de [áthúzások] nem panaszkodom emiatt.

Arra kérek titeket, hogy egy bura alatt őrizzétek a hajam egy gyászfátyollal letakarva, amelyet egyszer egy évben vegyetek le, és évente háromszor-négyszer állítsátok a szobátokba, hogy a szemetek előtt legyen valami boldogtalan anyátólól, aki meghalt, pedig nagyon szeretett benneteket, és aki azért siratja az életet, mert nem lehet többé a hasznokra.

A nagyapátok gondjaira bízzak benneteket; mondjátok meg neki, hogy sokat gondolok rá, és az a reményem, hogy ő jelent majd nektek mindent; és ti, gyermekeim, gondoskodással vegyétek körül idő napjait, és felejtessétek el vele bánatát.¹⁹

Amikor Françoise-Thérèse megházasodott, a Grimaldi ház tagjává vált, amely akkor már öt évszázada uralkodott Monacóban. Bizonyára volt tapasztalata annak igazgatásban és megóvásában, amit a korábbi generációk emlékként maguk után hagytak. Innen a bura és a gyászfátyol ötlete? Lehetséges, hogy a bura az illatok megőrzését szolgálta, a gyászfátyol pedig az elszíneződést volt hivatott megelőzni, de az illatok és a színek ennél is jobban megmaradtak volna egy jól lezárt dobozban. A hajfonatra vonatkozó részletes utasításokkal nem inkább annak a módját kereste, hogyan lehetne a megemlékezés eleveenségét fenntartani? Úgy tűnik, Françoise-Thérèse a fátyol csupán évente egyszeri fellebbentésével és azzal az instrukcióval, hogy évente három-négy alkalomnál gyakrabban nem helyezhetik el a burát a gyerekek szobájában, nem a

hajfonat megóvására törekedett, hanem arra, hogy valamiképpen keretet adjon a rá való emlékezésnek. Bármi áron elejét akarta venni annak, hogy az állandó jelenlét miatt megkopjon a tárgyi emlék, és ezáltal előbb vagy utóbb megszűnjön emléknek lenni.

A hercegnő abban a városban távozott az élők sorából, ahol egy évszázaddal később Proust majd azon fog tűnődni, hogy miért van az, hogy az általa megkóstolt madeleine sütemények régi emlékeket hívnak elő, miközben ugyanezeket a madeleine-eket oly gyakran látta a cukrászdában anélkül, hogy aktiválták volna az emlékezetét. Proust arra jut, hogy épp a vizuális tapasztalat ismétlődése vette el a madeleine-ek asszociatív erejét: az összes különböző asszociáció apránként kioltotta egymást, és végül „minden feloldódott a semmiben”.²⁰ Éppen hogy a hajfonattal való érintkezés gyakoriságára vonatkozó szigorú szabályozás volt a legjobb biztosíték ez ellen a veszteség ellen.

A kivégzés reggelén, 1794. július 26-án egy tanú látta, hogy amikor a kordéhoz vezették a hercegnét, nála volt a hajfonat és a levelek. Hallotta, ahogy egy fegyőrnek odakiáltja: „Esküdj meg nekem ezek előtt a tisztas emberek előtt, akikre ugyanez a sors vár, hogy ezt az utolsó szolgálatot, amit az emberi fajtól elvárok, megteszed nekem!”²¹ Nem tudni, hogy ezt megígérte-e neki a fegyőr; a hajfonat és a levelek eltűntek a börtönlevéltárban.

A történelem kegyetlen iróniával bánt el a monacói hercegnővel. Miközben a kordé a pfujoló tömegben lassan haladva úton volt a vesztőhely felé, Párizsban már az a hír járta, hogy Robespierre ellen felkelés készülődik. Néhányan megpróbálták a konvojt feltartóztatni, hogy elnapolják a kivégzést. De a Köztársasági Gárda katonái odasiettek, szabaddá tették az utat, és parancsba adták, hogy gyorsítsanak a tempón. Húsz perccel később Françoise-Thérèse-t kivégezték. A halála utáni napon megbuktatták Robespierre-t. Még egy nappal később pedig ő is meghalt a guillotine alatt. Ez a terror végét jelentette. A halálos ítéletek közül sokat elhalasztottak vagy visszavontak. Ha a hercegnő annál az egy napnál, ami így is annyira megterhelte a lelkiismeretét, néhány nappal tovább fenntartja a terhességéről szóló hazugságot, akkor valószínűleg hazatérhetett volna a lányaihoz. Ám a levele a nyugodtabb időkben sem került

a lányai kezébe. A hajfonat csupán egyszer szolgált megemlékezésre, 1934-ben egy párizsi múzeumban, ám ekkor nem Françoise-Thérèse-ről emlékeztek meg, hanem a Francia Forradalomról.

Adósság vagy vétkek nélkül

Portrék, egy hajfűrt, egy hajfonat és maga a levél mind az emlékezés támogatására szolgáló tárgyi eszközök voltak. A többi már a levelek tartalmán múltott. Itt talán azt várnánk, hogy a levelek a témák és a szófordulatok széles tárházát nyújtják. De a legelső, ami szembeüt, a nagyfokú egyezés.

Majdnem mindegyik levél tartalmaz a pénzügyek rendbe tételére vonatkozó pontos instrukciókat. Csak néhányszor vonatkoztott ez kintlévőségekre. A barátokat vagy a családtagokat elküldték azokhoz, akiktől még járt nekik valami. Egy bizonyos Bottage jelzi, hogy Deschamers hatszáz fonttal tartozik neki, majd ezt a praktikus tanácsot fűzi hozzá: „Kérd el tőle, mielőtt még a halálmóról értesül.”²² Ennél sokkal gyakoribb az, amikor tartozást kellett kiegyenlíteni. Egy komornának még jár két évnyi fizetés, egy kertész még 70 fontot kap, egy parókakészítőnél van még egy nyolcfontos kifizetetlen számla. Bármennyire is csekély mértékű volt az adósság – egy ebéd ára, egy konyhalány, akit még ki kell fizetni –, a hozzátartozók lelkére kötik, hogy minden számlát egyenlítsenek ki, olykor szó szerint az utolsó garasig. Poiré, akit a királpártiakkal való rokonszenvezés miatt ítéltek el, a börtönbe neki szállított ételről kiállított számlával fejezi be a feleségének írt búcsúlevelét: „Hat font hús, fontonként tizennégy garasért, az annyi, mint összesen négy font és négy garas”, majd azzal zárja: „Isten veled, Isten veled!”²³ Olykor a legutolsó öleléssel és búcsúcsókokkal már lezárt levelet követi egy utóirat, amelyben a levélíró intézkedik, hogy ennek vagy annak a béresnek, szolgálonak vagy kertésznek fizessék ki az őt megillető bért.

A levelekben emellett említést tesznek még olyan dolgokról, amelyeket vissza kell juttatni a jogos tulajdonosának. Barbot, egy tanító, aki annyira elővigyázatlan volt, hogy a leveleiben a forra-

dalom előtti idők iránti nosztalgiájának adott hangot, otthonában egyik tanítványa szülei által kölcsönadott holmikat őrzött. Talán kissé naiv várakozása szerint, hogy Fouquier-Tinville mindezt majd kifogástalanul elrendezi, az összeset végigzongorázza:

A következő tárgyakról van szó: tűzbak, lapát és fogó, egy óra, amely a kandallópárkányon áll, három piros fotel és egy kép, amely a komód felett lóg, s a harsonáját fújó Amadeus angyalt ábrázolja. Aztán van még egy szék, amely Lemercier-é, és szintén tőle kaptam a *Le Moniteur* című lap különböző évfolyamait, részben kötve, részben kötetlenül. Ezek a kandalló melletti szekrényben találhatóak. Helyesnek vélném, hogy ezek a dolgok visszakerüljenek Lemercier polgártárshoz, akinek a tulajdonában vannak.²⁴

A gondosság, amellyel az efféle instrukciókat akár még a vesztőhely felé menet is zaklatott macskakaparással lejegyezték – „abban és abban a benyílóban találsz egy tucat zsebkendőt SS jelzéssel, ezeket vissza kell adni Sophie-nak” –, világossá teszi, hogy senki sem akart azzal a gondolattal távozni, hogy adósságai maradnak hátra.

Ugyanez a bűnökre is igaz. Majd az összes levélnek ez a fő téma: bűn és ártatlanság, megbocsátás és kiegyenlítés. Mindenekelőtt ott van az író ártatlansága. Mindegyik levél bizonygatja, hogy az ítélet alapjául szolgáló vádakból egy szó sem igaz. Ezt egy levélben akár háromszor-négyszer is megismétlik. Georges Vincent, egy kereskedő, aki a gyanú szerint kapcsolatban állt a bretoni összekülvőekkel, megkéri a feleségét, hogy szoroson ölelje meg a gyerekeit a nevében, és mondja meg nekik, hogy az apjuk ártatlanul halt meg. Néhány sorral később azt írja: „még büszkéek is lehetnek az apjuk halálára, aki a Forradalom ártatlan áldozataként halt meg a vérpadon”. Ismét néhány sorral lejjebb kifejti: az emberek hagyják, hogy elvakítsa őket a tévelygés és a szenvedély, és általa gyakran az ártatlant büntetik meg a bűnös helyett. Gyengéd csókokkal és búcsúval zárja a levelét: „Adja isten, hogy boldogabbak legyetek, mint boldogtalan apátok, aki ártatlanul halt meg, és semmit sem tud a saját szemére vetni.”²⁵ Ehhez hasonló megfogalmazásokat mindegyik levélben találunk. Az íróik úgy akarnak mások emléke-

zetében tovább élni, mint akit a becsület és a lelkiismeret vezetett, mint akinek semmi sem terheli a lelkét, és aki teljes joggal tekinti magát ártatlanul kivégzett apának vagy anyának, fiúnak vagy lánynak, s ekként ajánlja magát mások emlékezetébe.

A levelekben a bűnök másfajta könyvelésével is találkozunk. Van, hogy maradnak még kiegyenlítésre váró számlák, és a levél a bosszú szolgálatában áll. Catherine Laviolette arra kérte a róla portrét készítő miniatüristát, hogy a rajzon a keze egy halott férfi fején pihenjen. Ezt a mementót a férjének szánta, aki elhagyta a szeretője miatt. A feleség a letartóztatásáért is a férjét tette felelőssé. Akad néhány olyan levél is, amelyben néven nevezik azokat az árulókat, akiknek a lelkén szárad a levél írójának halála. De az ehhez hasonló leveleket egy kézen meg lehet számolni. A legtöbb levél az adósság elengedésének, a megbocsátásnak és a bocsánatért való esedezésnek a jegyében íródott. Gueau de Reverseaux egyik utolsó levelét egy roueni férfinak küldte, annak, aki elárulta őt: „Polgártárs, a halál árnyékában írok Önnek a célból, hogy biztosítsam arról: sem Önnel, sem bárki mással szemben, aki – meggyőződésem szerint akarátán kívül – ebbe a helyzetbe hozott, a gyűlöletnek a legkisebb szikráját sem viszem magammal a sírba. Teljes szívemből megbocsátok azoknak, akik az ellenségeim lehettek.”²⁶ Berger, akit a monarchiával való szimpatizálás miatt ítélték el, ez írta egyik lányának: „Imáidba és az összes barátunk imáiba ajánlom magam. Csak az örökkévalóságban látjuk újra egymást. Én néhány órán belül az örökkévaló színe elé lépek. Isten irgalmazzon nekem, és bocsássa meg temérdek bűnömet, ahogyan én is teljes szívemből megbocsátok a bíráimnak, akik súlyosan tévedtek, amikor bűnösnek találtak egy olyan bűncselekményben, amire én soha még csak nem is gondoltam. Ugyanígy megbocsátok az ellenségeimnek, akik a letartóztatásomat és haláloamat okozták.”²⁷ Ez a fordulat, a megbocsátás a kilátásba helyezett isteni megbocsátásra hivatkozva, feltűnően ritka a levelekben. De az emberek emlékezetében egy magasabb ítéletre való utalás nélkül is olyan valakinek kell megmaradnia, aki tiszta lelkiismerettel halt meg, kibékült a szeretteivel, nem hagyott hátra adósságot, mindenkinek megadta azt, ami illeti, és élete utolsó pillanataiban megbocsátónak mutatkozott.

Az áldozat

Minden egyes levél rendkívül gazdag, és egyszerre több funkciót is betölt. A levél írói sok esetben azt is feltételezhatték, hogy maga a levél viszi a kivégzésük hírét. A búcsúlevél tehát elsődlegesen gyászjelentés volt. Megtaláljuk-e a megfelelő szavakat, amikor nekünk magunknak kell beszámolnunk a saját halálunkról szeretteinknek? Néhányan egy barátnak vagy egy családtagnak címezték a levelüket, akinek aztán enyhítenie kellett a hír okozta sokkot. Mások megpróbálták a hírt néhány mondattal felvezetni, például azzal, hogyan vett szerencsétlen fordulatot a bírósági tárgyalás. Beszédesebbek voltak a könny-nyomok és a remegő kézírás, még ha az elítélt azt írta is, hogy nyugodtan és méltóságteljesen néz szembe a sorsával.

Gyászjelentés mellett a levél végrendelet is volt, a levélfíró utolsó akaratának kinyilatkoztatása. Dátummal és aláírással ellátva a levél kifejezésre juttatta, hogy az írója mit szeretett volna még elrendezni. Az instrukciók a listákkal és összegekkel éles kontrasztot alkotnak azokkal a mondatokkal, melyekben a levél írója szeretteitől búcsúzik: „Most befejezem, a könnyeimmel áztatom ezt a levelet. Kérlek, te ne sírj. Küldj nekem úgy tizenöt frankot.”²⁸

De a levél ezeken kívül még valami más is volt. Hírt adott a halálról. Az utolsó ügyeket elintézték. De hogyan tovább? A levélnek, amely már oly sok fájdalmat okozott, most vigaszt kellett nyújtania. A vége felé a levél részvétnyilvánítássá változott. Újra előkerült az emlékezés és felejtés témája, de ezúttal nem azért, hogy vigaszt keressenek, hanem hogy vigaszt nyújtsanak.

Antoine de Lavoisier már húszas éveinek közepén nagy hírnévre tett szert mint csillagász, kémikus és matematikus. Húszas éveinek végén feleségül vette az akkor tizennégy éves Marie-Anne Pierrette Paulzét. Ő lett a legelkötelezettebb munkatársa. Megtanult angolul, hogy Priestley munkáit lefordíthassa férje számára, és rajzórákat vett, hogy illusztrálhassa a könyveit. Lavoisier azzal alapozta meg a hírnevét, hogy olyasvalamit mért meg, amit addig mérhetetlenek tartottak: a gázok súlyát. A vizet hidrogénre és oxigénre bontotta, és az elemeket a súlyuk alapján határozta meg. Vagyonos

ember volt, de haladó politikai nézeteket vallott, és az új forradalmi hatalmat szolgálta egy adóreform terveivel és a metrikus rendszer bevezetésével. Mint egykori haszonbérő, mégis gyanúba keveredett, és a kormánzatnak tett hatalmas szolgálatai ellenére is bajba került, mikor kiterjedt földterületek tulajdonosaként az egyik napról a másikra bevezetett „bérleti díjak elleni törvény” hatálya alá került. A hírneve sem tudta megmenteni. A levél, amelyet a kivégzése előtti este a feleségének írt, voltaképp részvétnyilvántásként olvasható. Ahhoz, hogy a feleségét megvigasztalja, újra a mérhetetlent kellett megmérnie: mérlegelnie kellett az érvek súlyát, amelyek az ő életkorában, ötvenéves korban bekövetkező halál mellett és ellen szólnak. Ezt írta tehát a feleségének:

Meglehetősen hosszú és kiváltképp szerencsés életút áll mögöttem, amely, úgy remélem, némi hírnevet is biztosít majd emlékezetemnek. Mi többet kívánhatnék még? Az események, amelyekbe belekeveredtem, valószínűleg megkímélnék engem az öregség kellemetlenségeitől. Testileg-lelkileg egészségesen nézek szembe a halállal – újabb előny, amely az osztályrészemül jutott szerencse javára írható.²⁹

Mások megpróbálták a leveleikben szeretteik gondolatait az első éles fájdalom utáni időszakra terelni. Gueau de Reverseaux hangsúlyozza, hogy családja vigaszt meríthet abból a gondolatból, hogy az emlékek, amelyek most még szomorúságot okoznak, hosszú távon gyógyító hatással lesznek. „Az első pillanatok fájdalmasak, és telve vannak szomorúsággal, de aztán a számunkra kedves személyek emléke jótékony érzést ébreszt a lelkünkben, amely nincs híjával az örömnak. Azt kívánom a feleségemnek és a gyerekeimnek, hogy maholnap találjanak rá erre az érzésre.”³⁰

A fájdalom elismerése, még egy utolsó jó tanács, ösztönzés az élet folytatására, ígéret arra, hogy az idő majd gyógyító hatással lesz – állandó elemek ezekben a levelekben, ahogy a részvétnyilvántásokban is máig megtalálhatóak. A különös az, hogy itt a részvétnyilvántás éppen attól származik, akinek a halálát gyászolják. Ez lehetőséget ad a levél írójának arra, hogy még egy lépés-

sel továbbmenjen, egy olyan lépéssel, amelyet csak ő tehet meg, amely minden más részvénytílvánításban oda nem illő lenne. Némelyek tehát, miközben vigasztalni próbálták őket, a szeretteik lelkére kötötték, hogy *ne* emlékezzenek meg róluk, hanem egyenesen *felejtsek el őket*. Gyakran ezek voltak a legutolsó sorok. Dufresne, egy normandiai felcser, így írt a feleségéhez: „Nem kell neked tanácsot adnom, tedd azt, amit jónak látsz. De ha mégis elfogadsz tőlem egyet: felejtse el férjedet.”³¹ A jegyző Dufouleur, akit akták hamisítása miatt ítélték el, ezt írta a feleségének: „Isten veled, ezerszer is öllelek; gondolj néha szerencsétlen barátodra – de mit is mondok? Épp ellenkezőleg, tégy meg mindent azért, hogy kitörödj az emlékezetedből, amennyire ez lehetséges.”³²

Mínta Dufouleur nem tudta volna, hogy igazán mit is kérjen. De hogyan is lehetne másképp? Hiszen a maga számára remélt vigasz abban a vágyban rejtett, hogy emlékezni fognak rá. Az a vigasz pedig, amelyet felesége számára nyújtani akart, épp ezt követelte áldozatul. Az általa szeretett személy boldogsága érdekében kész volt feláldozni az emlékezetét, és alávetni magát a második halálnak is.

Az utolsó levél

Az egyik búcsúlevél végén megdöbbentő aláírás áll: magának a közvádlónak, Antoine Quentin Fouquier-Tinville-nek a kézjegye. A terror idején szorgalmas bürokrataként egy börtön feletti irodában dolgozott papírhalmok között: besúgók jelentései, névtelen feljelentések, jegyzőkönyvek, rendőrségi dossziék és – a rövid, de kérlelhetetlen jogi láncolat befejezéseként – az ítéletek. Naponta adott ki itt elfogatási parancsokat, hallgatott ki gyanúsítottakat, hallgatott végig könyörgéseket, utasított el kegyelmi kérvényeket. Robespierre bukása után letartóztatták, és börtönbe vetették. Egy évet töltött egy ablaktalan cellában, gyertyák nélkül.³³ Az ellene elővezetett vádirat éppen olyan homályosnak tűnt, mint amilyenek nyomán neki magának több ezer gyanúsítottat sikerült elítélnie: a „szabálytalanság” és „önkényesség” gyanúja. Fouquier-Tinville,

házas, negyvenkilenc éves, az ítélet: halál. Ugyanúgy zajlott ez nála is, mint mindenki másnál. Az ő vagyonát is elkobozták, és ő is írhatott még egy búcsúlevelet.

A kivégzése előtti este azt írta a felségének, hogy ártatlan, tiszta lelkiismerettel és tiszta kézzel fog meghalni. Mint az összes többi elítélt, ő is a szereteteinek az emlékezetéből próbált vigaszt meríteni: „Szerencsére mindezen

szörnyűségek közepette átdereng egy szikrányi emlékezet, vagy inkább vigasz: az a gondolat, hogy meg vagy győződve az ártatlanságomról. Ebből a meggyőződésből merítem a reményt, hogy a gyerekeinknek azt adod tovább, hogy az apjuk, jóllehet szerencsétlenül, ám ártatlanul halt meg, és mindig élvezte bizalmadat és tiszteletedet; könyörgöm, ne add át magad a fájdalomnak, vigyázz az egészségedre és a szegény kis gyerekeinkre.”³⁴ Arra kéri a feleségét, hogy feledkezzen el a „kicsiny súrlódásokról, melyek valaha köztünk voltak”, és végezetül azt írja: „Könnyekkel a szememben és nehéz szívvel mondom utoljára búcsút neked, nagynénédnek és a gyerekeknek. Ezerszer öllelek titeket; ó, mily édes élvezet lenne még egyszer látni és karjaimban tartani téged! De vége már, Kedvesem, ne is gondoljunk erre!”³⁵

Két évvel azelőtt egy elítélt írta a levelében: „Előbb vagy utóbb az összes fejre lesújt az idő kaszája, és mindannyiunkat egyenlővé tesz.”³⁶ Fouquier-Tinville minden bizonnyal olvasta ezt a levelet. A saját búcsúlevelében valóban a halál tűnik a nagy kiegyenlítőnek. Az aláírás után még ez olvasható: „Az egyetlen, amit érzéseim bizonyítéként hátrahagyhatok neked, egy hajtincs – könyörgök, őrizd meg.”³⁷ A monacói hercegnek hajfonatához hasonlóan ez sem jutott tovább az archívumnál, amelynek rendjére ő maga oly kínosan ügyelt.

> Fouquier-Tinville a vádlottak elleni bizonyítékokat tartalmazó dobozával

„A gyerekek nagyon gyorsan felejtenek”

Van-e ezekben a levelekben valami, ami tipikusan francia, illetve ami tipikusan 18. századi? Kétségtelenül nagyon sok minden. Az a félelem, hogy úgy hal meg az ember, hogy tartozása van a cselédek és a szállítók felé, összefüggésben állhat a nemesek és a burzsoázia korabeli becsületfelfogásával – a levelek írói közül sokan ehhez a réteghez tartoznak. Ahhoz, hogy megállapíthassuk, pontosan mi az, ami a forradalom és a terror alatti viszonyokhoz köthető, és mi nem, összehasonlító vizsgálatra lenne szükség más időszakból és kultúrából származó búcsúlevelekkel. Ezt itt nincs módunk megtenni. De elegendő egy gyors pillantást vetnünk az egyik ilyen gyűjteményre, hogy lássuk: egy másik évszázadból, egy másik országban, teljesen más körülmények között íródott levelek több dolgotban hasonlítanak ezekre a francia levelekre, mint amennyiben különböznek.

1942–43 telén Sztálingrádnál körbekerítették a német hadsereg egy részét. Amikor bizonyossá vált, hogy nem számíthatnak a felszabadító csapatok érkezésére, a legénység engedélyt kapott a levélíráásra. A leveleket a várost elhagyó utolsó repülőgép vitte magával. A legtöbb katona tudta, hogy ez lesz az utolsó levele, amit hazáir. Németországba megérkezve azonban azonnal lefoglalták a hét postazsákot. A hadsereg vezetése szerint kikezdené az otthoni front morálját, ha kikézbésítenék őket a családoknak; így a levelek a levéltárban landoltak.³⁸ A búcsúlevelekben a katonák keserűen és kiábrándultan nyilatkoznak a katonai főparancsnokságról. De az általuk érintett témák ugyanazok, mint a terror idején írt levelekben: a vigasz, amit egy arckép nyújthat; kísérlet arra, hogy még egy fényképet küldjenek; aggodalom a szomorúság miatt, amelyet a levél a szülőknél, a feleségnek vagy a gyerekeknek fog okozni; az utolsó kívánságok; annak hangsúlyozása, hogy a levél írója becsületben fog meghalni; bocsánatkérés a múltbéli botlásokért és súrlódásokért. De mindenekelőtt: ugyanaz a feszültség jellemzi ezeket a leveleket is, vagyis a feszültség egyfelől az arra irányuló vágy, hogy továbbéljünk a szeretteink emlékezetében, másfelől annak felismerése között, hogy szeretteink boldogságához elenged-

hetetlen, hogy az életük ne rekedjen meg ennél az emléknél. Egy hang a sok közül, egy névtelen katona a feleségének: „Huszonnyolc éves leszel januárban. Ez még nagyon fiatal kor egy ilyen csinos asszonynak, mint te vagy – és örülök, hogy újra meg újra így bókolhatok neked. Nagyon fogok neked hiányozni, de azért ne fordulj el az emberektől. Várj néhány hónapot, de ne többet. Mert Gertrudnak és Clausnak apára van szüksége. Ne felejtse el, hogy a gyerekekért kell élned, és ne sokat foglalkozz az apjukkal. A gyerekek nagyon gyorsan felejtenek, főleg ebben az életkorban.”³⁹

Búcsúlevelek

A búcsúleveleknek és a fentiekhez hasonló leveleknek van egy közös ellenpárjuk, melyek *szintén* búcsúlevelek, és amelyeket akkor hagynak maguk után az emberek, mikor véget vetnek az életüknek. Pszichológusok és pszichiáterek ezekből is állítottak már össze gyűjteményeket abban a reményben, hogy valamit megtudnak a levelek íróinak motivációjáról. A levélírókat ezeknek a búcsúleveleknek az írása során is szorítja az idő: jóllehet a saját döntésükből, de a fenti levelekhez képest majdnem mindig lényegesen rövidebb idő telik el az írás és a halál között. A döntést már régen meghozhatták, a kivitelezés azonban gyakran sietve történik, ami jól érzékelhető a búcsúleveleken. Ezek valóban az utolsó pillanatok feljegyzései, kapkodva, gyakran zavarosan, egy épp kéznél levő papírra, egy boríték hátuljára, a határidőnapló egy lapjára vetett sorok. A korábban elemzett levelekkel közös bennük, hogy azt tartalmazzák, amit íróik még utoljára közölni tudtak. Bennük is tudatosult, hogy hamarosan már csak az emlékezetben fognak tovább élni. Ezen túlmenően azonban inkább a különbségek uralnak.

A terror alatt elítélt vagy a körbezárt katona, és mindenki más, aki nem önként választott halállal néz farkasszemet, mindent megtesz azért, hogy még egy üzenetet eljuttasson a szeretteinek. Pontosan ez az, amit a legtöbb ember, aki maga vet véget az életének, elmulaszt. Másfél évszázaddal ezelőtt már összeállítottak egy rész-

letes statisztikát azzal kapcsolatban, hogy milyen arányban hagynak hátra az öngyilkosok búcsúleveleket, és ebben a statisztikában szokatlan módon hiányoznak a különbségek. A nők ugyanolyan gyakran hagynak hátra levelet, mint a férfiak, az idősek ugyanolyan gyakran, mint a fiatalok, ugyanígy a házasok, mint az egyedülállók. Szülők ugyanolyan gyakran írnak a gyerekeiknek, mint a gyerekek a szüleiknek. Nincs összefüggés a szociális-gazdasági osztállyal vagy az etnikai háttérrel, és olyan tényezőkkel sem, mint hogy volt-e az illetőnek korábban öngyilkossági kísérlete vagy pszichés problémája.⁴² De a fenti „ugyanolyan gyakran” félrevezető, mert annak, aki először látja ezeket a számokat, nagyon meglepő lehet egy másik tény: négy-öt emberből legfeljebb egy hagy hátra maga után búcsúlevelet. De még ez a szám is túl pozitív becslés: ha egy halállal végződő balesetnél, például fulladásnál, nem találnak búcsúlevelet, nagy eséllyel nem öngyilkossággént fogják nyilvántartásba venni. A legtöbb hátrahagyott búcsúlevél *nem* búcsúlevél. Az eleve csekély számú levél vagy levéltöredék egy része pedig nem tartalmaz címzettet, vagy nem speciálisan valakinek szól, hanem a véletlen megtalálónak vagy a rendőrségnek. Csupán a búcsúlevelek valamivel több mint a fele íródik egy közeli hozzátartozónak: a feleségnek vagy férjnek, a szülőknek, a gyerekeknek, a testvéreknek.⁴³ Azt kívánnánk, hogy ez a tény szélesebb körben is ismert legyen: minden hátrahagyott egyénnel szemben, akinek személyesen címeztek egy búcsúlevelet, sok ember áll üres kézzel.

A hozzátartozóknak címzett utolsó üzenet lehangoló hiányának különböző okai lehetnek. Azok, akik túléltek az öngyilkossági kísérletüket, a gondolkodás és cselekvés beszűküléséről mesélnek, a sietségéről, arról a vágyról, hogy már legyenek túl rajta, és nem akarják, hogy az utolsó pillanatban bármilyen megfontolás vagy tevékenység visszatartsa őket. Abban a pillanatban talán szükség is van erre a beszűkülésre, ezért azt szántszándékkal próbálják fenntartani, és nem fér össze vele a levélírás okozta figyelemelterelés.

De nem kölcsönözhetjük legalább a magyarázat egy részét azoktól a búcsúlevelektől, amelyeknek az írói nem önként választották a halált? Ám gondoljunk bele: még ha az a valaki, aki véget vet az életének, a többiekhez hasonlóan azt reméli is, hogy tovább

élhet szeretteinek szép emlékeiben, mely szavakkal kérhetné meg őket, hogy ne engedjék, hogy második halált haljon, mikor az elsőt ő maga választotta? Hogyan kérhetné az emberektől, hogy ne felejtsek el, ha maradni is módjában állt volna? Hogyan mondhatná: legszívesebben azt szeretné, hogy emlékezzenek rá, ha közben tudja, hogy a szeretteire súlyos teherként nehezedik majd annak az emléke, amit épp készül megtenni? Milyen szavakkal vigasztalhatasz valakit, ha te magad vagy fájdalmának az oka? Bármely sor és formula, amely ama másik típusba tartozó búcsúlevelek íróinak tolláról oly természetes módon áradt, itt képtelenségnek tűnne. Talán a búcsúlevél hiányában nemcsak a reménytelenség és zavar felfokozott mértékét kell látnunk, hanem azt a belátást is, hogy a szeretteinknek nem írhatjuk meg azt, ami nem engedi magát kifejezni. A soha meg nem írt búcsúlevél annak a jele, hogy valami nem engedi magát teljes őszinteséggel papírra vetni.

Varázsige

A Fouquier-Tinville archívumából előkerülő búcsúlevelekben minden megtalálható, kezdve a szív utolsó könnyfakasztó kiáltásától a tizenöt oldalas, közjegyzői aktákra emlékeztető szövegig az utolsó kívánságokra vonatkozó instrukciókkal. A levelek mellé hajfűrtöket, gyűrűket és medálokat, zsebkendőket, övcsatokat és melltűket tettek. Mindebből semmi sem érkezett meg a hozzátartozókhoz. Vajon változtatott-e volna valamin, ha másképpen alakul? Vajon elfelejtettek valakit azért, mert a hozzátartozóihoz nem jutott el a könyörgése, hogy ne felejtsek el? Vajon a kézzelfogható emléktárgy hiánya megnehezítette az elvesztett szeretett személy emlékének ápolását? Kevésbé emlékeztek valakire szeretettel egy olyan levél hiányában, amelyben az érintett elmondta volna, legszívesebben hogyan szeretné, hogy emlékezzenek rá?

Aki felteszi ezeket a kérdéseket magában, feltehetőleg már meg is van rájuk a válasza. Akinek búcsúznia kell, az reméli, hogy szép emlékekben él tovább, aki pedig elveszít valakit, ünnepélyesen megfogadja magának, hogy ápolni fogja az emlékét. De amit az

egyik remél, a másik pedig megígér, nem lehet több varázsigénél. Mindketten tudják, hogy az emlékezet nem hagyja, hogy parancsoljanak neki, a saját útját járja, még a számunkra legkedvesebb személyről való emlékeinkkel is. Ez a sok hajfürt és medál nem éppen a saját emlékezetünkkel szembeni tehetetlenségünket fejezi ki? Ha legbecsesebb emlékeink tényleg biztonságban és érintetlenül lennének elraktározva, nem lenne szükségünk emléktárgyakra. Ami az emlékek ápolásánál igazán számít, az nem az eredmény, hanem a szeretet és az elszánt próbálkozás.

KÉNYELMETLEN KÉRDÉSEK

Felejtés

- ▶ Megbántotta-e valaha valaki azzal, hogy valamit elfelejtett Önről?
- ▶ Emlékszik-e arra, hogy valaha megbántott valakit azzal, hogy elfelejtett róla valamit?
- ▶ Szégyellte-e Ön magát valaha olyasmi miatt, amit megjegyzett? Egy példa elegendő.
- ▶ Kellemetlennek tartja-e, ha valaki társaságban arra emlékezteti, amit elfelejtett?
- ▶ Mennyire tartja hihetőnek az „öntudatlan plagizálás” gondolatát? Előfordulhat Önnel is ilyesmi?
- ▶ Vannak-e a birtokában olyan fotók, amelyeken Ön is rajta van, de amelyeket egyetlen emlékéhez sem tud kötni? Ha igen, korábbi vagy éppen újabb keletű fotók ezek?
- ▶ Az emlékezetének mely hiányosságait tartja különösen zavarónak?
- ▶ Milyen helyzetben sajnálta, hogy nem rendelkezik tökéletes emlékezettel?

Elfojtás

- ▶ Hajlamos az elfojtásra? Miből következett erre?
- ▶ Vannak-e az emlékezetének olyan hiányosságai, amelyek miatt szerencsésnek mondhatja magát?
- ▶ Ha létezne felejtéstechnika, alkalmazná?

- ▶ Szeretett-e volna valaha másvalaki emlékezetéből eltüntetni egy Önnel kapcsolatos emléket?
- ▶ Volt-e valaha olyasmi, amit nem akart hallani, hogy megóvja a kedves emlékeit?

Ellenőrzés

- ▶ Jó az emlékeire vonatkozó emlékezete? Másként: jól emlékszik az emlékei *történetére*?
- ▶ Vannak-e olyan eseményekről való emlékei, melyekről tudja, hogy korábban máshogy emlékezett rájuk, mint most?
- ▶ Átélt-e valaha olyasmit, ami arra kényszerítette, hogy átírja a múltját? Szembesült-e valaha olyan emlékkal, amely változtatott valamit a korábbi emlékein?
- ▶ Vannak-e olyan emlékei, melyeket soha senkinek sem mesélt el, mert attól tartott, hogy mások reakciója kikezdi ezeket az emlékeket?
- ▶ Megváltoznak-e egy jó barátjáról való emlékei, ha összeveszik ezzel a barátjával?
- ▶ Megfosztotta-e valaha valaki egy kedves emlékétől?

Közös emlékek

- ▶ Vannak-e Önnek és kedvesének „közös emlékei”? Ha igen, miből következett erre?
- ▶ Változik-e valami a közös emléken, ha az a valaki, akivel ezt az emléket osztotta, már nincsen többé?
- ▶ Ha megkérdeznék a társát, hogy meséljen Önnek három kedves emléket, hányat ismerne ebből, egyet, kettőt, vagy mind a hármat?
- ▶ Vajon tudja-e a társa, hogy mi az Ön vele kapcsolatos legkedvesebb emléke?

Első és utolsó emlékek

- ▶ Milyen gyakran meséli el a legelső emlékét?
- ▶ Emésztette-e valaha azon magát, hogy a gyermekei majdnem mindent elfelejtenek az életük első éveiből? Ezen évek alatt, vagy utólag?
- ▶ Kevésbé bízik az emlékeiben, ahogy azok egyre régebbiek lesznek?
- ▶ Nagy gondot fordít az emlékezetére?
- ▶ Nagy gondot fordít az emlékeire?
- ▶ Különös gondot fordít azt elhunyt szeretteivel kapcsolatos emlékeire? Ha igen, mily módon? Ha nem, miért nem?
- ▶ Vigaszt jelent-e Önnek az, hogy a halála után emlékezni fognak Önre?
- ▶ Ez a vigasz csak a szeretteinek az emlékezetére korlátozódik?

A felejtés könyvében

- 1 D. Draaisma: *De metaforenmachine. Een geschiedenis van het geheugen*. Groningen, 1995 [magyarul: *A metaforamasina. Az emlékezet egyik lehetséges története*. Ford. Balogh Tamás. Typotex, Budapest, 2002].
- 2 G. Sperling: The Information Available in Brief Visual Presentation. *Psychological Monographs: General and Applied* 74/11, 1960, 1–29.
- 3 H. Weinrich: *Lethe. Kunst und Kritik des Vergessens*. München, 2000, 11 [magyarul: *Léthé. A felejtés művészete és kritikája*. Ford. Mártonffy Marcell. Atlantisz, Budapest, 2002, 13].
- 4 E. Tulving: Are There 256 Different Kinds of Memory? In J. S. Nairne (ed.): *The Foundations of Remembering. Essays in Honor of Henry L. Roediger*. III. New York – Hove, 2007, 39–52.
- 5 A kérdések eredetileg a *Tagebuch 1966–1971*-ben jelentek meg, majd később önállóan is kiadták őket: M. Frisch: *Fragebogen*. Frankfurt am Main, 1992. Marcel Möring szerkesztésében hollandul is megjelent egy válogatás ezekből a kérdésekből: M. Frisch: *Lastige vragen*. Ford. H. Hom. Amsterdam, 1992.
- 6 W. P. C. Knuttel: *Catalogus van de pamflettenverzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*. Utrecht, 1978.

1. Felejtéssel körülvéve: az első emlékek

- 1 P. Lejeune: *Le pacte autobiographique*. Paris, 1975 (átdolgozott kiadás: 1996), 326.
- 2 E. Canetti: *A megőrzött nyelv. Egy ifjúkor története*. Ford. Sárközy Elga. Európa, Budapest, 1982.
- 3 Uo.
- 4 M. J. Eacott – R. A. Crawley: The Offset of Childhood Amnesia. *Journal of Experimental Psychology: General* 127, 1998, 22–33.
- 5 N. Scheepmaker: *De eerste herinnering*. Amsterdam, 1988.

- 6 Uo. 50.
- 7 Uo. 129.
- 8 Uo. 15, 134.
- 9 Uo. 127.
- 10 Uo. 66.
- 11 Uo. 97.
- 12 Uo. 49.
- 13 Uo. 37.
- 14 P. Blonsky: Das Problem der ersten Kinderheitserinnerung und seine Bedeutung. *Archiv für die gesamte Psychologie* 71, 1929, 369–390.
- 15 C. Verhoeven: *De glans van oud ijszer: herinneringen, 1928–1982*. Baarn, 1996, 9.
- 16 D. Draaisma: *Waarom het leven sneller gaat als je ouder wordt*. Groningen, 2001, 21–36 [magyarul: *Miért futnak egyre gyorsabban az évek?* Ford. Balogh Tamás. Typotex, Budapest, 2003, 18–32].
- 17 K. Nelson – R. Fivush: The Emergence of Autobiographical Memory: a Social Cultural Development Theory. *Psychological Review* 111, 2004, 486–511.
- 18 N. Scheepmaker: *De eerste herinnering*, 51.
- 19 D. Kohnstamm: *Ik ben ik. De ontdekking van het zelf*. Amsterdam, 2002.
- 20 Uo. 10.
- 21 Uo. 37–38.
- 22 R. Fivush: The Stories We Tell: How Language Shapes Autobiography. *Applied Cognitive Psychology* 12, 1998, 483–487.
- 23 N. Scheepmaker: *De eerste herinnering*, 124–125.
- 24 G. Simcock – H. Hayne: Breaking the Barrier? Children Fail to Translate Their Preverbal Memories into Language. *Psychological Science* 13/3, 2002, 225–231.
- 25 Uo. 229.
- 26 R. Fivush – K. Nelson: Parent-Child Reminiscing Locates the Self in the Past. *British Journal of Developmental Psychology* 24, 2006, 235–251.
- 27 Idézet innen: K. Sabbagh: *Remembering Our Childhood. How Memory Betrays Us*. Oxford, 2009, 11.
- 28 J. A. Usher – U. Neisser: Childhood Amnesia and the Beginnings of Memory for Four Early Life Events. *Journal of Experimental Psychology: General* 122, 1993, 155–165.
- 29 M. J. Eacott – R. A. Crawley: The Offset of Childhood Amnesia, 22–33.
- 30 N. Scheepmaker: *De eerste herinnering*, 22.

2. Miért felejtjük el az álmokat?

- 1 M. Jagger – K. Richards: *Ruby Tuesday*. 1967.
- 2 H. Havelock Ellis: *The World of Dreams*. London, 1911.
- 3 M. W. Calkins: Statistics of Dreams. *American Journal of Psychology* 5, 1893, 311–343, 312.
- 4 Uo. 312.
- 5 L. Strümpell: *Die Natur und Entstehung der Träume*. Leipzig, 1874.
- 6 S. Freud: *Álomfejtés*. Helikon, Budapest, 1985.
- 7 J. Delboeuf: *Le sommeil et les rêves*. Paris, 1885.
- 8 H. Havelock Ellis: *The World of Dreams*, 229–230.
- 9 Uo. 218.
- 10 J. J. F. de Lalande: *Voyage d'un François en Italie*. Velence, 1769, 294.
- 11 M. Jouvét: *Slapen en dromen*. Ford. W. Hünd. Amsterdam–Antwerpen, 1994, 60.
- 12 Uo. 60.
- 13 F. Crick – G. Mitchison: The Function of Dream Sleep. *Nature* 304, 1983. július 14., 111–114.
- 14 J. Winson: *Brain and Psyche: the Biology of the Unconscious*. New York, 1985.
- 15 A film megtalálható a YouTube-on a „histoire” és „crime” címszavakra való kereséssel.
- 16 L. Wright: *Clockwork Man*. New York, 1992.
- 17 H. Havelock Ellis: *The World of Dreams*, 214.
- 18 L. F. A. Maury: *Le sommeil et les rêves*. Paris, 1861 (4. kiadás: 1878), 161–162.
- 19 H. Havelock Ellis: *The World of Dreams*, 7.
- 20 W. Dement – E. A. Wolpert: The Relation of Eye Movements, Bodily Motility and External Stimuli to Dream Content. *Journal of Experimental Psychology* 55, 1958, 543–553.
- 21 Uo. 550.
- 22 J. Nelson: A Study of Dreams. *American Journal of Psychology* 3, 1888, 367–401.
- 23 Uo. 384.
- 24 M. Jouvét: *De dromenweger*. Ford. E. Gratama – J. Noorman. Amsterdam, 1994.
- 25 Idézet innen: M. Jouvét: *De dromenweger*, 289.

- 26 E. Aserinsky – N. Kleitman: Regularly Occuring Periods of Eye Motility, and Concomitant Phenomena, during Sleep. *Science* 118, 1953, 273–274.
- 27 J. Antrobus: Cortical Hemisphere Asymmetry and Sleep Mentation. *Psychological Review* 94/3, 1987, 359–368.
- 28 J. A. Hobson – R. W. McCarley: The Brain as a Dream State Generator: An Activation-Synthesis Hypothesis of the Dream Process. *American Journal of Psychiatry* 134, 1977, 1335–1348.
- 29 D. Foulkes: *Dreaming: a Cognitive-Psychological Analysis*. Hillsdale, NJ, 1985.
- 30 Uo. 165.
- 31 D. Dennett: *Consciousness Explained*. London, 1991, 10–13.
- 32 Dániel könyve 2: 1-49.
33. Vö. I. Hacking: Dreams in Place. *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 59/3, 2001, 245–260.
- 34 Az 1545-ös Luther-féle fordításban ez áll: *Es ist mir entfallen*, a King James-féle fordításban (1611): *The thing is gone from me*. A Holland Bibliaszövetség fordításában (1951) semmi erre utaló nem szerepel, ahogy az 1995-ös Willibrord-féle fordításban vagy az 1996-os *Groot Nieuws Bijbel*ben sem.
- 35 W. Dement – E. A. Wolpert: The Relation of Eye Movements..., 544.

3. In Memoriam Henry M.

- 1 D. Washburn: Waiting for H. M. www.voiceofsandiego.org/science/article_of1d01fa-20c9-5bb9-88ea-ood458faaf2.html (2010. augusztus 26.).
- 2 W. B. Scoville – B. Milner: Loss of Recent Memory after Bilateral Hippocampal Lesions. *Journal of Neurology, Neurosurgery and Psychiatry* 20, 1957, 11–21.
- 3 D. H. Salat *et al.*: Neuroimaging H. M.: A 10-Year Follow-Up Examination. *Hippocampus* 16, 2006, 936–945.
- 4 G. Watts: Henry Gustav Molaison, HM. *The Lancet* 373, 2009. február 7., 456.
- 5 Ph. J. Hilts: *Memory's Ghost. The Nature of Memory and a Strange Tale of Mr. M*. New York, 1995.
- 6 E. S. Valenstein: *Great and Desperate Cures. The Rise and Decline of Psychosurgery and Other Radical Treatments for Mental Illness*. New York, 1986.

- 7 Uo. 78.
- 8 J. El-Hai: *The Lobotomist. A Maverick Medical Genius and His Tragic Quest to Rid the World of Mental Illness*. New York, 1986.
- 9 E. S. Valenstein: *Great and Desperate Cures*, 142.
- 10 W. B. Scoville: Selective Undercutting as a Means of Modifying and Studying Frontal Lobe Function in Man. *Journal of Neurosurgery* 6, 1949, 65–73.
- 11 Ph. J. Hilts: *Memory's Ghost*, 92.
- 12 W. B. Scoville: The Limbic Lobe in Man. *Journal of Neurosurgery* 11, 1954, 64–66 (65).
- 13 Ph. J. Hilts: *Memory's Ghost*, 96.
- 14 W. B. Scoville: The Limbic Lobe in Man, 66.
- 15 Ph. J. Hilts: *Memory's Ghost*, 100.
- 16 B. Skotko – D. Rubin – L. Tupler: H. M.'s Personal Crossword Puzzles: Understanding Memory and Language. *Memory* 16/2, 2008, 89–96.
- 17 K. Danziger: *Marking the Mind. A History of Memory*. Cambridge, 2008, 176–182.
- 18 S. Corkin: Lasting Consequences of Bilateral Medial Temporal Lobectomy: Clinical Course and Experimental Findings in Case HM. *Seminars in Neurology* 4, 1984, 249–259.
- 19 S. Corkin: Acquisition of Motor Skill after Bilateral Medial Lobe Excision. *Neuropsychologia* 6, 1968, 215–234.
- 20 Ph. J. Hilts: *Memory's Ghost*, 114.
- 21 B. Milner – S. Corkin – H.-L. Teuber: Further Analyses of the Hippocampal Amnesic Syndrome: 14-Year Follow-Up Study of HM. *Neuropsychologia* 6, 1968, 215–234.
- 22 Ph. J. Hilts: *Memory's Ghost*, 122.
- 23 W. B. Scoville: Amnesia after Bilateral Mesial Temporal-Lobe Excision: Introduction to Case H. M. *Neuropsychologia* 6, 1968, 211–213, 211.
- 24 A. Barezna: The Memory Remains. *The Guardian*, 2009. március 9.
- 25 D. Washburn: Waiting for H. M., 1.
- 26 S. Corkin: What's New with the Amnesic Patient H. M.? *Nature Reviews – Neuroscience* 3, 2002, 153–160.
- 27 D. Washburn: Waiting for H. M., 2.
- 28 Uo. 3.
- 29 <http://thebrainobservatory.ucsd.edu/> (2010. augusztus 27.).
- 30 S. Corkin: What's New with the Amnesic Patient H. M.?, 159.

4. Az ember, aki elfelejti az arcokat

- 1 J. Bodamer: Die Prosop-Agnosie. *Archiv für Psychiatrie und Nervenkrankheiten* 179, 1947, 6–53.
- 2 Uo. 11.
- 3 Uo. 16.
- 4 Uo. 18.
- 5 Uo. 35.
- 6 O. Sacks: *The Man Who Mistook His Wife for a Hat*. London, 1985.
- 7 Uo. 10. Idézve az 1986-os kiadás alapján.
- 8 A. J. Larner: Lewis Carroll's Humpty Dumpty: an Early Report of Prosopagnosia? *Journal of Neurology, Neurosurgery, and Psychiatry* 75, 2004, 1063.
- 9 L. Caroll: *Alice Tükörszágban*. Ford. Révbíró Tamás. Móra, Budapest, 1980.
- 10 T. Kress – I. Daum: Developmental Prosopagnosia: a Review. *Behavioural Neurology* 14, 2003, 109–121, 109.
- 11 I. Kennerknecht – T. Grüter – B. Welling – S. Wentzek – J. Horst – S. Edwards – M. Grüter: First Report of Prevalence of Non-Syndromic Hereditary Prosopagnosia. *American Journal of Medical Genetics* 140, 2006, 1617–1622.
- 12 D. J. Grelotti – I. Gauthier – R. T. Schultz: Social Interest and the Development of Cortical Face Specialization: What Autism Teaches Us about Face Processing. *Developmental Psychobiology* 40, 2002, 213–225.
- 13 L. Yardley – L. McDermot – S. Pikarski – B. Duchaine – K. Nakayama: Psychosocial Consequences of Developmental Prosopagnosia: a Problem of Recognition. *Journal of Psychosomatic Research* 65, 2008, 445–451.

5. Enyhe lejtő, aztán a szakadék

- 1 Vö. K. Maurer – U. Maurer: *Alzheimer. Das Leben eines Arztes und die Karriere einer Krankheit*. München, 1998.
- 2 Korszakov életéről és a róla elnevezett szindrómáról lásd D. Draaisma: Siberische brandewijn. Het syndroom van Korsakov. In uő: *Ontregelde geesten. Ziektegeschiedenissen*. Groningen, 2006, 135–151 [magyarul: *Kizökkent elmék*. Ford. Bérczes Tibor. Gondolat, Budapest, 2009].

- 3 S. Korsakov: Eine psychische Störung, combinirt mit multipler Neuritis (Psychosis polyneurotica seu Cerebropathia psychica toxaemica). *Allgemeine Zeitschrift für Psychiatrie und psychisch-gerichtliche Medicin* 46, 1890, 475–485, 478.
- 4 B. C. P. Jansen: *Het levenswerk van Christiaan Eijkman*. Haarlem, 1959.
- 5 S. Korsakov: Erinnerungstäuschungen (Pseudoreminiscenzen) bei polyneuritischer Psychose. *Allgemeine Zeitschrift für Psychiatrie* 47, 1891, 390–410, 407.
- 6 M. S. Albert – N. Butters – J. Levin: Temporal Gradients in the Retrograde Amnesia of Patients with Alcoholic Korsakoff's Disease. *Archives of Neurology* 36, 1979, 211–216.
- 7 N. J. Cohen – L. R. Squire: Retrograde Amnesia and Remote Memory Impairment. *Neuropsychologia* 19, 1981, 337–356.
- 8 N. Butters – L. S. Cermak: A Case Study of the Forgetting of Autobiographical Knowledge: Implications for the Study of Retrograde Amnesia. In D. C. Rubid (ed.): *Autobiographical Memory*. Cambridge, 1986, 253–272.
- 9 É. Claparède: Recognition et moiité. *Archives de Psychologie* 11, 1911, 79–90, 84.
- 10 Uo. 85.
- 11 P. Graf – D. L. Schachter: Implicit and Explicit Memory for New Associations in Normal and Amnesic Subjects. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition* 11, 1985, 501–518.
- 12 R. A. McCarthy – E. K. Warrington: Actors But Not Scripts: the Dissociation of People and Events in Retrograde Amnesia. *Neuropsychologia* 30, 1992, 7, 633–644.
- 13 Uo. 634.

6. A kollégájának támadt egy remek ötlete: az Öné

1. J. Verne: *Utazás a Holdba*. Ford. Kilényi Mária. Móra, Budapest, 1976.
- 2 Rudy Kousbroek kérésre közölte: nem rémlik neki, hogy valamelyik írásában szerepelt volna ez a metafora. Azután sem jelentkezett jogos tulajdonos, hogy az *NRC Handelsbladban* (2010. január 9.) megjelent ennek a fejezetnek egy rövidített változata.
- 3 R. P. Gruber: Minds That Think Alike or Cryptomnesia? *Journal of the American Society of Plastic Surgeons* 119/6, 2007, 1945–1946.

- 4 A.-C. Defeldre: Inadvertent Plagiarism in Everyday Life. *Applied Cognitive Psychology* 19, 2005, 1033–1040.
- 5 R. Dannay: *Current Developments in Copyright Law*. New York, 1980, 681.
- 6 Th. Flournoy: *Des Indes à la planète Mars. Étude sur un cas de somnambulisme avec glossolalie*. Paris, 1900. Idézet innen: *From India to the Planet Mars*. New York, 1963.
- 7 Uo. 405.
- 8 Uo. 405.
- 9 F. W. H. Myers: *Human Personality and Its Survival of Bodily Death*. London, 1903, Vol. 1, xvi.
- 10 H. Freeborn: Temporary Reminiscence of a Long-Forgotten Language during the Delirium of Broncho-Pneumonia. *The Lancet* 80, 1902, 1685–1686.
- 11 Idézet az alábbi kiadásból: S. Freud: *Psychopatologie van het dagelijks leven*. Ford. P. Ketelaars – Th. Grafdijck. Amsterdam, 1984, 175 (legutóbbi magyar kiadás: *A mindennapi élet pszichopatológiája*. Gabo, Budapest, 2006).
- 12 Uo. 175.
- 13 H. C. Warren: *Dictionary of Psychology*. Boston, 1934.
- 14 P. J. Vinken: Onjuiste toeschrijvingen in de wetenschappelijke literatuur: plagiaat, cryptomnesie, palimpsestie en hyperloyaliteit. *Nederlandse Tijdschrift voor Geneeskunde* 126/1, 1982, 14–19, 16.
- 15 A. S. Brown – D. R. Murphy: Cryptomnesia: Delineating Inadvertent Plagiarism. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition* 15/3, 1989, 432–442.
- 16 L.-J. Stark – T. J. Perfect – S. E. Newstead: When Elaboration Leads to Appropriation: Unconscious Plagiarism in a Creative Task. *Memory* 13/6, 2005, 561–573.
- 17 L.-J. Stark – T. J. Perfect: Whose Idea Was That? Source Monitoring for Idea Ownership Following Elaboration. *Memory* 15/7, 2007, 776–783.
- 18 Vai esete megtalálható a *Live at the Astoria London* DVD-n, a *Bangkok* című számhoz kapcsolódó audiokommentárban.

7. A neurológia Galileije

- 1 A. L. Wigan: *A New View of Insanity: the Duality of the Mind, Proved by the Structure, Functions, and Diseases of the Brain and by the Phenomena of Mental Derangement, and Shown to be Essential to the Moral Responsibility*. London, 1844.
- 2 1985-ben újra kiadták, de azóta már nem kapható a könyvesboltokban. A. L. Wigan: *The Duality of the Mind*. Ed. by J. Bogen. Malibu, 1985. Az idézetek ebből a kiadásból valók.
- 3 J. Bogen: The Other Side of the Brain II: An Appositional Mind. *Bulletin of the Los Angeles Neurological Society* 34, 1969, 135–162.
- 4 Részletes életrajz és bibliográfia: B. Clarke: Arthur Wigan and *The Duality of the Mind*. *Psychological Medicine*, Monograph Supplement 11, 1987, 1–52.
- 5 A. L. Wigan: *The Duality of the Mind*, 31.
- 6 Idézet innen: B. Clarke: Arthur Wigan and *The Duality of the Mind*, 22.
- 7 Anon.: Notices of books. *American Journal of Insanity* 2, 1845, 375–381.
- 8 A. L. Wigan: *The Duality of the Mind*, 31.
- 9 Idézet innen: B. Clarke: Arthur Wigan and *The Duality of the Mind*, 22.
- 10 A. L. Wigan: *The Duality of the Mind*, 38.
- 11 Uo. 31.
- 12 Uo. 107.
- 13 Uo. 108.
- 14 Uo. 164.
- 15 Uo. 135.
- 16 Uo. 135.
- 17 Uo. 63.
- 18 Uo. 55.
- 19 Uo. 56.
- 20 Lásd a Bonnet-szindrómának szentelt fejezetet az alábbi kötetben: D. Draaisma: *Ontregelde geesten. Ziektegeschiedenissen*. Groningen, 2006, 15–35 [magyarul: *Kizökkent elmék*. Ford. Bérczes Tibor. Gondolat, Budapest, 2009].
- 21 A. L. Wigan: *The Duality of the Mind*, 128.
- 22 J. Bodamer: Die Prosop-Agnosie. *Archiv für Psychiatrie und Nervenkrankheiten* 179, 1947, 6–53.
- 23 H. Holland: *Medical Notes and Reflections*. London, 1839.
- 24 A. L. Wigan: *The Duality of the Mind*, 77.

- 25 Uo. 179.
- 26 Uo. 290.
- 27 F. B. Winslow: The Unpublished mss of the Late Alfred Wigan, M.D., Author of *The Duality of the Mind*. *Journal of Psychological Medicine* II: Appendix, 1849.
- 28 S. P. Springer – G. Deutsch: *Left Brain, Right Brain*. New York, 1981 (új kiadás: 1993), 31.
- 29 A. L. Wigan: *The Duality of the Mind*, 309.
- 30 D. Draaisma: *Ontregelde geesten*, 108.
- 31 A. L. Wigan: *The Duality of the Mind*, 43–44.
- 32 Uo. 45–49.
- 33 Uo. 46.
- 34 Uo. 305. A vers címe: *Address to the Unco Guid, or the Rigidly Righteous*. Wigan nyilván fejből idézte, mert pontosan így hangzik: „*What’s done we partly may compute / But know not what’s resisted.*”
- 35 Uo. 61.

8. Az elfojtásról

- 1 S. Freud: Bruchstück einer Hysterie-Analyse. *Monatsschrift für Psychiatrie und Neurologie* 18, 1905, 285–310, 408–467. [Magyarul: S. Freud: Egy hisztéria-analízis töredéke (A Dóra-eset). In Sigmund Freud: *A patkányember. Klinikai esettanulmányok I.* Cserépfalvi, Budapest, 1993, 17–110. Ford. Lőrincz Zsuzsa. Idézetek az alábbi kiadás alapján: S. Freud: Bruchstück einer Hysterie-Analyse. *Krankengeschichte der ‘Dora’*. Frankfurt, 1981.]
- 2 Uo. 15.
- 3 Uo. 29.
- 4 Uo. 25.
- 5 H. S. Decker: *Freud, Dora, and Vienna 1900*. New York, 1991, 119.
- 6 S. Freud: Bruchstück einer Hysterie-Analyse, 18.
- 7 Uo. 64.
- 8 Uo. 69.
- 9 Uo. 70.
- 10 Uo. 77.
- 11 Uo. 32.
- 12 Uo. 31.

- 13 S. Freud: *Briefe an Wilhelm Fliess 1887–1904*. Frankfurt, 1986, az 1901. január 25-én kelt levél.
- 14 Dora apja negyvenhét éves volt, Freud negyvennégy.
- 15 S. Freud: Bruchstück einer Hysterie-Analyse, 115.
- 16 Csak harmincöt évvel később publikálta ennek a konzultációnak az emlékeit: F. Deutsch: A Footnote to Freud's "Fragment of Analysis of a Case of Hysteria". *Psychoanalytic Quarterly* 26, 1957, 161–163.
- 17 D. Draaisma: Een toverblok. De geschiedenis van Freud en Dora. *Psychologie* 9, 1989, 28–34. Lásd még P. Mahoney: *Freud's Dora*. New Haven, 1996.
- 18 H. Cixous: *Portrait de Dora*. Paris, 1976.
- 19 S. Freud: Bruchstück einer Hysterie-Analyse, 20.
- 20 Uo. 10.
- 21 Uo. 58.
- 22 E. Jones: *Sigmund Freuds leven en werk. De jaren van vorming en grote ontdekkingen (1856–1900)*. Ford. P. Olafson. Amsterdam–Antwerpen, 1956, 319–320 [magyarul: E. Jones: *Sigmund Freud élete és munkássága*. Európa, Budapest, 1983].
- 23 S. Freud: Die Verdrängung. In uő: *Studienausgabe*. Band III: *Psychologie des Unbewußten*. Frankfurt am Main, 1975, 103–118, 108 [magyarul: Az elfojtás. Ford. Májay Péter. In *Sigmund Freud művei VI. Ösztönök és ösztönsorsok. Metapszichológiai írások*. Filum, Budapest, 1997, 63–76].
- 24 M. H. Erdelyi: Repression, Reconstruction, and Defense: History and Integration of the Psychoanalytic and Experimental Frameworks. In J. L. Singer (ed.): *Repression and Dissociation*. Chicago, 1990, 1–31, 9–10.
- 25 H. F. M. Crombag – P. J. van Koppen: Verdringen als sociaal verschijnsel. *De Psycholoog* 29/11, 1994, 409–415, 409.
- 26 W. I. Thomas – D. S. Thomas: *The Child in America*. New York, 1928, 571–572.
- 27 H. Merckelbach – I. Wessel: Recovered Memories. *De Psycholoog* 29/3, 1994, 85–90.
- 28 B. Ensink: Reactie op "Recovered Memories". *De Psycholoog* 29/4, 1994, 148–149.
- 29 H. F. M. Crombag – P. J. van Koppen: Verdringen als sociaal verschijnsel, 410.
- 30 H. Merckelbach – I. Wessel: Assumptions of Students and Psychotherapists about Memory. *Psychological Reports* 82, 1998, 763–770.

- 31 W. A. Wagenaar: The Logical Status of Case Histories. In J. D. Read – D. S. Lindsay (eds.): *Recollection of Trauma. Scientific Evidence and Clinical Practice*. New York, 1997, 109–126.
- 32 H. F. M. Crombag – P. J. van Koppen: Verdringen als sociaal verschijnsel, 409.
- 33 www.valseherinneringen.eigenstart.nl (2010. szeptember 3.).
- 34 M. Pendergrast: *Victims of Memory. Incest Accusations and Shattered Lives*. London, 1996, 361–366.
- 35 Hollandiában Kitty Hendriks számolt be arról részletesen, hogy terápiája alatt hogyan vált tévesen a meggyőződésévé, hogy az édesanyja bántalmazta. K. Hendriks: *Vaag verleden: hoe ik ging geloven in fictieve herinneringen*. Amsterdam, 2004.
- 36 K. Pezdek – W. P. Banks (eds.): *The Recovered Memory / False Memory Debate*. San Diego, 1996; M. A. Conway (ed.): *Recovered Memories and False Memories*. Oxford, 1997.
- 37 E. Bass – L. Davis: *The Courage to Heal: a Guide for Woman Survivors of Child Sexual Abuse*. New York, 1988.
- 38 E. Showalter: *Hystories: Hysterical Epidemics and Modern Culture*. New York, 1997.
- 39 E. Showalter: *The Female Malady: Women, Madness, and English Culture, 1830–1980*. New York, 1985.
- 40 D. S. Holmes: The Evidence for Repression: an Examination of Sixty Years of Research. In J. L. Singer (ed.): *Repression and Dissociation*, 85–102, 85.
- 41 Uo. 87.
- 42 Uo. 95–96.
- 43 S. Christianson – L. Nilsson: Functional Amnesia as Induced by a Psychological Trauma. *Memory and Cognition* 12, 1984, 142–155.
- 44 B. Ensink: Reactie op “Recovered Memories”, 149.
- 45 O. van der Hart: Totale amnesie voor traumatische herinneringen. Een reactie op Merkelbah en Wessel. *De Psycholoog* 29/6, 1994, 240–245.
- 46 Uo. 240.
- 47 J. M. Rivard – P. E. Dietz – D. Martell – M. Widawski: Acute Dissociative Responses in Law Enforcement Officers Involved in Critical Shooting Incidents: the Clinical and Forensic Implications. *Journal of Forensic Sciences* 47, 2002, 1–8.
- 48 L. Schelach – I. Nachson: Memory of Auschwitz Survivors. *Applied Cognitive Psychology* 15, 2001, 119–132.

- 49 C. P. Malmquist: Children Who Witness Parental Murder: Posttraumatic Aspects. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry* 25, 1986, 320–325.
- 50 R. S. Pynoos – K. Nader: Children Who Witness the Sexual Assaults of Their Mothers. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry* 27, 1988, 567–572.
- 51 Hasonló tanulmányok találhatók az *Applied Cognitive Psychiatry* 15. (2001-es), a traumát és az önéletrajzi emlékezetet a középpontba állító tematikus számában, továbbá R. J. McNally *Remembering Trauma* című könyvében (Cambridge, Mass., 2003).
- 52 S. Berendsen: Alarmbellen gaan te laat rinkelen. Een brandweervrouw met jarenlange klachten na een noodlottige brand. In H. Hornsveld – S. Berendsen (eds.): *Casusboek EMDR*. Houten, 2009, 57–65.
- 53 Uo. 60–61.
- 54 F. Shapiro: Efficacy of the Eye Movement Desensitization Procedure in the Treatment of Traumatic Memories. *Journal of Traumatic Stress* 2, 1989, 199–223.
- 55 Uő: *Eye Movement Desensitization and Reprocessing: Basic Principles, Protocols, and Procedures*. New York, 1995.
- 56 R. Stickgold: EMDR: a Putative Neurobiological Mechanism of Action. *Journal of Clinical Psychology* 58/1, 2002, 61–75.
- 57 H. Hornsveld – S. Berendsen (eds.): *Casusboek EMDR*, 51.
- 58 H. Hornsveld – S. Berendsen: EMDR werkt! Maar hoe? In H. Hornsveld – S. Berendsen (eds.): *Casusboek EMDR*, 41–52, 48.
- 59 R. W. Günther – G. E. Bodner: How Eye Movements Affect Unpleasant Memories: Support for a Working Memory Account. *Behaviour Research and Therapy* 46, 2008, 913–931.
- 60 H. Hornsveld – S. Berendsen (eds.): *Casusboek EMDR*, 51.
- 61 C. DeBell – R. D. Jones: As Good As It Seems? A Review of EMDR Experimental Research. *Professional Psychology: Research and Practice* 28/2, 1997, 153–163.
- 62 M. L. van Etten – S. Taylor: Comparative Efficacy of Treatments for Post-Traumatic Stress Disorder: a Meta-Analysis. *Clinical Psychology and Psychotherapy* 5, 1998, 126–144.
- 63 J. I. Bisson – A. Ehlers – R. Matthews – S. Pilling – D. Richards – S. Turner: Psychological Treatment for Chronic Post-Traumatic Stress Disorder. Systematic Review and Meta-Analysis. *British Journal of Psychiatry* 190, 2007, 97–104.
- 64 H. Hornsveld – S. Berendsen (eds.): *Casusboek EMDR*, 157.

- 65 A. Struik: Getraumatiseerd door een eigen misdrijf. Behandeling van een 15-jarig meisje dat vrijkomt uit de jeugdgevangenis. In H. Hornsveld – S. Berendsen (eds.): *Casusboek EMDR*, 259–264.
- 66 Uo. 261.
- 67 S. Freud: Bruchstück einer Hysterie-Analyse, 25.
- 68 C. X. Alvarez – S. W. Brown: What People Believe about Memory despite the Research Evidence. *The General Psychologist* 37, 2002, 1–6.

9. A total recall mítosza

- 1 A földrajzi metaforák Freud munkásságában betöltött szerepéről lásd az alábbi könyvfejezetet: *Gravida: Psychoanalysis as Archeology*. In L. Møller: *The Freudian Reading. Analytical and Fictional Constructions*. Philadelphia, 1991, 31–55.
- 2 S. Freud: *De droomduiding*. Ford. Th. Grafdijk. Amsterdam, 1987, 60 [magyarul: *Álomfejtés*. Ford. Hollós István. Helikon, Budapest, 1985].
- 3 J. W. Draper: *Human Psychology*. London, 1856 (második kiadás: 1868), 269.
- 4 J. W. Draper: History of the Conflict between Religion and Science. London, 1878, 136. A fényképészetről mint az emléknymok kedvelt metaforájáról lásd D. Draaisma: *De metaforenmachine*. Groningen, 1995, 154–162 [magyarul: *A metaforamasina. Az emlékezet egyik lehetséges története*. Ford. Balogh Tamás. Typotex, Budapest, 2002, 105–114].
- 5 S. Korsakov: Erinnerungstäuschungen (Pseudoreminiscenzen) bei polyneuritischer Psychose. *Allgemeine Zeitschrift für Psychiatrie* 47, 1891, 390–410, 405.
- 6 S. Freud: *Droomduiding*, 60.
- 7 E. F. Loftus – G. R. Loftus: On the Permanence of Stored Information in the Human Brain. *American Psychologist* 35/5, 1980, 409–420.
- 8 www.histori.ca/minutes/minute.do?id=10211 (2010. július 22.).
- 9 Penfield máig egyetlen életrajzát unokája írta: J. Lewis: *Something Hidden. A Biography of Wilder Penfield*. Toronto, 1981. Lásd továbbá a J. Eccles és W. Feindel által írt megemlékezést: Wilder Graves Penfield. *Biographical Memoirs of Fellow of the Royal Society* 24, 1978, 473–513.
- 10 1909 és 1935 között Penfield minden héten írt egy levelet az édesanyjának, amelyeket az asszony gondosan megőrzött. Penfield élete vége felé ezeket a leveleket használta kiindulópontként az önéletrajzához, amelyben saját életútját a Montreali Neurológiai Intézet megnyitásáig

- tárgyalja. W. Penfield: *No Man Alone. A Neurosurgeon's Life*. Boston-Toronto, 1977.
- 11 W. Penfield – T. Rasmussen: *The Cerebral Cortex of Man*. New York, 1951; W. Penfield – H. Jasper: *Epilepsy and the Functional Anatomy of the Human Brain*. Boston, 1954.
 - 12 W. Penfield: *The Excitable Cortex in Conscious Man*. Liverpool, 1958.
 - 13 Uo. 28.
 - 14 Uo. 29.
 - 15 W. Penfield: The Interpretive Cortex. The Stream of Consciousness in the Human Brain Can Be Electrically Reactivated. *Science* 129, 1959, 1719–1725.
 - 16 W. Penfield: Engrams in the Human Brain. Mechanism of Memory. *Proceedings of the Royal Society of Medicine* 61/8, 1968, 831–840, 840.
 - 17 W. Penfield – P. Perot: The Brain's Record of Auditory and Visual Experience. A Final Summary and Discussion. *Brain* 86/4, 1963, 595–596.
 - 18 W. Penfield: Engrams in the Human Brain.
 - 19 W. Penfield: The Electrode, the Brain and the Mind. *Zeitschrift für Neurologie* 201, 1972, 297–309.
 - 20 W. Penfield: *The Mystery of the Mind*. Princeton, NJ, 1975.
 - 21 E. Hadley: Movie Film in Brain: Penfield Reveals Amazing Discovery. *Montreal Star*, 1957. február 14.
 - 22 Anon.: The Brain as Tape Recorder. *Time*, 1957. december 23.
 - 23 W. Penfield: Memory Mechanism. *Archives of Neurology and Psychiatry* 67, 1952, 178–198.
 - 24 Uo. 192.
 - 25 Uo. 192.
 - 26 Uo. 193.
 - 27 Uo. 194.
 - 28 L. S. Kubie: Some Implication for Psychoanalysis of Modern Concepts of the Organization of the Brain. *Psychoanalytic Quarterly* 22, 1953, 21–52.
 - 29 V. W. Pratt: *Canadian Portraits: Osler, Banting, Penfield, Famous Doctors*. Toronto–Vancouver, 1956 (új kiadás: 1971), 141.
 - 30 G. A. Ojemann: Brain Mechanism for Consciousness and Conscious Experience. *Canadian Psychology / Psychologie Canadienne* 27/2, 1986, 158–168, 164.
 - 31 W. H. Calvin – G. A. Ojemann: *Ontdekkingsstocht door de hersenen*. Ford. P. Diderich. Amsterdam, 1995, 88–89.

- 32 L. R. Squire: *Memory and Brain*. Oxford, 1987, 75–84.
- 33 W. Penfield: *The Excitable Cortex in Conscious Man*, 29.
- 34 W. Penfield – P. Perot: The Brain's Record of Auditory and Visual Experience, 650.
- 35 W. Penfield: *The Mystery of the Mind*, 25.
- 36 P. Gloor – A. Olivier – L. F. Quesney – F. Andermann – S. Horowitz: The Role of the Limbic System in Experiential Phenomena of the Temporal Lobe. *Annals of Neurology* 12, 1982, 129–144.
- 37 Uo. 137.
- 38 W. Penfield: *Memory Mechanism*, 193.
- 39 *Total Recall* (1990). Rendezte: Paul Verhoeven. Forгатókönyv: Ronald Shusett, Philip K. Dick *We Can Remember It for You Wholesale* című regénye alapján.
- 40 H. F. Ellenberger: *The Discovery of the Unconscious*. New York, 1970.
- 41 C. X. Alvarez – S. W. Brown: What People Believe about Memory despite the Research Evidence. *The General Psychologist* 37, 2002, 1–6.
- 42 M. D. Yapko: Suggestibility and Repressed Memories of Abuse: a Survey of Psychiatrists' Beliefs. *American Journal of Clinical Hypnosis* 36/3, 1994, 163–171.

10. Az Esterházyak emlékezete

- 1 H. Mulisch: *Mijn getijdenboek*. Amsterdam, 1975, 64.
- 2 Esterházy Péter: *Harmonia caelestis*. Magvető, Budapest, 2001 [hollandul: *Harmonia caelestis*. Ford. R. Kellermann. Amsterdam, 2002] – idézetek a magyar kiadás alapján.
- 3 L. Starink: Er is een eenvoudig woord voor: verraad (Interjú Esterházy Péterrel). *NRC Magazine*, 2004. szeptember 8., 10.
- 4 Esterházy P.: *Harmonia caelestis*, 11.
- 5 L. Kósa (ed.): *A Cultural History of Hungary. From the Beginnings to the Eighteenth Century*. Budapest, 1999.
- 6 R. Gates-Coon: *The Landed Estates of the Esterházy Princes. Hungary during the Reforms of Maria Teresia and Joseph II*. Baltimore–London, 1994.
- 7 Esterházy P.: *Harmonia caelestis*, 509.
- 8 Uo. 510.
- 9 Uo. 379.
- 10 Uo. 646.

- 11 Uo. 379–380.
- 12 Uo. 540.
- 13 Esterházy Péter: *Javított kiadás*. Magvető, Budapest, 2002, 5 [hollandul: *Verbeterde editie*. Ford. R. Kellermann. Amsterdam, 2003] – idézetek a magyar kiadás alapján.
- 14 Uo. 11.
- 15 Uo. 12.
- 16 Uo. 41.
- 17 Uo. 41–42.
- 18 Uo. 243.
- 19 Uo. 35.
- 20 Uo. 22.
- 21 Uo. 53.
- 22 Uo. 70.
- 23 Uo. 71. Ne felejtjük el: a *k* könnyeket jelöl.
- 24 F. la Bruyère: *Le fils blessé*. Radio France Internationale, 2002. június 6., www.rfi.fr (2010. augusztus 1.).
- 25 S. Schädlich: *Mijn oom, vriend en verrader*. Ford. H. van Weerdt-Schellekens. Amsterdam, 2009.

11. A tükör, amely semmit sem felejt

- 1 E. A. Poe: *The Oval Portret*. *Graham's Magazine*, 1842. április. [Magyarul: Az ovális arckép. Ford. Pásztor Árpád. In *Edgar Allan Poe válogatott művei*. Vál. Borbás Mária és Kretzoi Miklósné. Európa, Budapest, 1981 (idézet a MEK alapján)].
- 2 Uo.
- 3 E. A. Poe: *The Daguerreotype*. *Alexander's Weekly Messenger*, 1840. január 15., 2. Idézet az alábbi kiadás alapján: A. Trachtenberg (ed.): *Classic Essays on Photography*. New Haven, Conn., 1980, 37–38.
- 4 Uo. 38.
- 5 Uo. 38.
- 6 Stendhal: *Le vie de Henry Brulard* (1890) [magyarul az alábbi kötetben: *Henry Brulard élete – Egotista emlékezések*. Ford. Somogyi Pál László. Magyar Helikon, Budapest, 1969]. Rudy Kousbroek erről a részről ír a *Het raadsel der herkenning* (Amsterdam, 2007, 10) című művében.
- 7 Uo.

- 8 J. Wood: The American Portrait. In J. Wood (ed.): *America and the Daguerreotype*. Iowa City, 1991, 1–26, 11.
- 9 G. Freund: *Photography and Society*. London, 1980, 11.
- 10 Anon.: Daguerreotypes. *Littell's Living Age* 9, 1846, 551–552, 552. Idézet innen: B. Mattison: *The Social Construction of the American Daguerreotype Portrait*. (disszertáció, 1995, publikálva: www.americandaguerreotypes.com) (2010. július 22.).
- 11 E. W. Emerson – W. E. Forbes (eds.): *Journal of Ralph Waldo Emerson*. New York, 1911, 87.
- 12 O. Wendell Holmes: The Stereoscope and the Stereograph. In A. Trachtenberg (ed.): *Classic Essays on Photography*, 71–82, 72.
- 13 Uo. 74.
- 14 T. S. Arthur: American Characteristics; No. V. – The Daguerreotypist. *Godey's Lady's Book* 38, 1849, 352–355, 354.
- 15 A. Bogardus: Trials and Tribulations of a Photographer. *British Journal of Photography* 36, 1889, 183–184, 184.
- 16 Idézet innen: D. E. Stannard: Sex, Death, and Daguerreotypes. Toward an Understanding of Image as Elegy. J. Wood (ed.): *America and the Daguerreotype*, 73–108, 96.
- 17 Uo. 96.
- 18 R. Rudisill: *Mirror Image. The Influence of the Daguerreotype on American Society*. Albuquerque, 1971, 25.
- 19 Idézet innen: R. Rudisill: *Mirror Image*, 26.
- 20 N. Hawthorne: The Prophetic Pictures. In uő: *Twice-Told Tales*, 1837 (új kiadás: Ohio, 1974), 166–182.
- 21 Uo. 167.
- 22 Uo. 169.
- 23 Uo. 173.
- 24 Uo. 175.
- 25 Uo. 179.
- 26 N. Hawthorne: *The House of Seven Gables*. 1851 (új kiadás: Oxford, 1991), 91.
- 27 Idézi: A. Scharf: *Art and Photography*. London, 1968, 45.
28. Uo. 56.
- 29 Uo. 46.
- 30 G. Batchen: *Forget Me Not. Photography and Remembrance*. Amsterdam – New York, 2004, 16–17.
- 31 A. Scharf: *Art and Photography*, 56.
- 32 Uo. 57.

- 33 E. Eastlake: Photography. In A. Trachtenberg (ed.): *Classic Essays on Photography*, 39–68, 65.
- 34 J. de Zoete: “In het volle zonlicht.” *De deguerreotypieën van het Museum Enschedé*. Haarlem, 2009.
- 35 Uo. 45.
- 36 Uo. 45.
- 37 Uo. 51. Antoine Frederik Zürcher a kor egyik legjobb portréfestőjének számított Hollandiában. Matilda portréjáért 90 guldent számlázott.
- 38 Uo. 50.
- 39 J. Ruby: *Secure the Shadow. Death and Photography in America*. Cambridge–London, 1995.
- 40 Stanley Burns fényképészettörténész a saját kollekciójából mintegy 70 halotti portrét választott ki a *post mortem* fényképészetről írt alapművéhez: S. B. Burns: *Sleeping Beauty. Memorial Photography in America*. Altadena, 1990.
- 41 Uo. 11-es felirat.
- 42 Idézi: K. Sykora: *Die Tode der Fotografie. I. Totenfotografie und ihr sozialer Gebrauch*. München, 2009, 105.
- 43 S. B. Burns: *Sleeping Beauty*, no. 42.
- 44 K. Sykora: *Die Tode der Fotografie*, 113–114.
- 45 J. Ruby: *Secure the Shadow*, 71.
- 46 G. Batchen: *Forget Me Not*, 10–15.
- 47 A. Krabben: Onveranderlijk de eeuwigheid in. In B. C. Sliggers (ed.): *Naar het lijk. Het Nederlandse doodsportret 1500-heden*. Zutphen, 1998, 148–176.
- 48 G. Flaubert: *Madame Bovary* (1857). [Idézetek a magyar kiadásból: *Bovaryné*. Ford. Gyergyai Albert. Európa, Budapest, 1984, 435.]
- 49 Uo. 255.
- 50 R. Kousbroek: Een parallele natuurkunde. *NRC Handelsblad*, Cultureel Supplement, 2004. március 26., 17.
- 51 L. Standing: Learning 10,000 Pictures. *Quarterly Journal of Experimental Psychology* 25, 1973, 207–222.
- 52 Bernlef: *Hersenschimmen*. Amsterdam, 1984 (új kiadás: 2001), 64. [Idézetek a magyar kiadás alapján: *Agyrémek*. Ford. Wekerle Szabolcs. Gondolat, Budapest, 2008, 98–99.]
- 53 Uo. 106–107.

12. A felejtés művészete

- 1 H. Weinrich: *Lethe. Kunst und Kritik des Vergessens*. München, 1997. [Idézetek a magyar kiadásból: *Léthé. A felejtés művészete és kritikája*. Ford. Mártonffy Marcell. Atlantisz, Budapest, 2002, 107.]
- 2 Uo. 108.
- 3 Uo. 29.
- 4 Könyv formájában: *Het vergeetboekje*. In M. Toonder: *Daar zit iets achter*. Amsterdam, 1980.
- 5 Uo. 104.
- 6 Uo. 124.
- 7 Uo. 142.
- 8 Uo. 134.
- 9 Uo. 185.
- 10 H. Weinrich: *Léthé*, 119.
- 11 J. Vullings: Ik wacht op mijn tijd (Interjú Marten Toonderrel). *Vrij Nederland*, 2004. október 2., 26–30, 26.
- 12 Uo. 26.
- 13 Uo. 26.
- 14 Uo. 26.
- 15 Uo. 26.
- 16 M. Toonder: Herinneringen zonder troost. In W. Kayzer: *Het boek van de schoonheid en de troost*. Amsterdam, 2000, 249.
- 17 M. Toonder: *Autobiografie*. Amsterdam, 2010, 11.
- 18 M. Toonder: Herinneringen zonder troost, 250.

13. A második halál

- 1 G. Fife: *The Terror. The Shadow of the Guillotine: France 1792–1794*. New York, 2004.
- 2 O. Blanc: *De laatste brief. Authentieke afscheidsbrieven van slachtoffers van de Franse Revolutie*. Ford. M. E. Veenis-Pieters. Amsterdam, 1988, 20. Lásd még C. Michael: *Abschied. Briefe und Aufzeichnungen von Epikur bis in unsere Tage*. Zürich, 1944.
- 3 O. Blanc: *De laatste brief*.
- 4 Uo. 25.
- 5 Uo. 26.

- 6 Uo. 103.
- 7 Uo. 64.
- 8 C. Michael: *Abschied*, 68.
- 9 O. Blanc: *De laatste brief*, 20.
- 10 Uo. 173.
- 11 Uo. 197.
- 12 Uo. 147.
- 13 Uo. 160.
- 14 Uo. 167.
- 15 Uo. 129.
- 16 Uo. 152.
- 17 Uo. 83.
- 18 Uo. 85.
- 19 Uo. 84.
- 20 M. Proust: *A la recherche du temps perdu: Du côté de chez Swann* (1913).
- 21 O. Blanc: *De laatste brief*, 85.
- 22 Uo. 103.
- 23 Uo. 183.
- 24 Uo. 133.
- 25 Uo. 116–117.
- 26 Uo. 103.
- 27 Uo. 126.
- 28 Uo. 148.
- 29 Uo. 186.
- 30 Uo. 103.
- 31 Uo. 148.
- 32 Uo. 194.
- 33 G. Fife: *The Terror*, 336–340.
- 34 O. Blanc: *De laatste brief*, 202.
- 35 Uo. 202.
- 36 Uo. 114.
- 37 Uo. 203.
- 38 H. Schröter: *Laatste brieven uit Stalingrad*. Ford. J. W. Crom. The Hague, 1966.
- 39 Uo. 83–84.
- 40 I. O'Donnel – R. Farmer – J. Catalan: *Suicide Notes*. *British Journal of Psychiatry* 163, 1993, 45–48.

- 41 E. S. Shneidman – N. L. Farberow (eds.): *Clues to Suicide*. New York, 1957.
- 42 B. Eisenwort – A. Berzlanovich – U. Willinger – G. Eisenwort – S. Lindorfer – G. Sonneck: Abschiedsbriefe und ihre Bedeutung innerhalb der Suizidologie. *Nervenarzt* 11, 2006, 1355–1362.
- 43 E. S. Shneidman: Suicide Notes Reconsidered. *Psychiatry* 36, 1973, 379–394, 386.

6. oldal: © Collectie Drents Archief, Assen
43. oldal: © Peter Thomann, Hamburg
74. oldal: www.pbs.org/wgbh/nova/body/corkin-hm-memory.html (2011. március 24.). Suzanne Corkin szíves engedélyével
77. oldal: www.pbs.org/wgbh/nova/body/corkin-hm-memory.html (2011. március 24.). Suzanne Corkin szíves engedélyével
79. oldal: E. S. Valenstein: *Great and Desperate Cures*. New York, 1986, 60 alapján
80. oldal: E. S. Valenstein: *Great and Desperate Cures*. New York, 1986, 197 alapján
83. oldal: © National Library of Medicine, Bethesda, Maryland, USA
92. oldal: © Sam Hodgson, San Diego, USA
93. oldal: © Diego Mariscal, The Brain Observatory, University of California, San Diego, USA
109. oldal: nma.ru/psych/korsakov (2010. november 2.)
115. oldal: N. Butters: Alcoholic Korsakoff's Syndrome: An Update. *Seminars in Neurology* 4/2, 1984, 229–247, 236 alapján
121. oldal: J. Verne: *De reis naar de maan in 28 dagen en 12 uren*. Amsterdam, 1977, 131 alapján
197. oldal: J. Eccles – W. Feindel: Wilder Graves Penfield. *Biographical Memoirs of Fellows of the Royal Society* 24, 1978, 473–513, 473 alapján
202. oldal: W. Penfield: *The Excitable Cortex in Conscious Man*. Liverpool, 1958, 27 alapján
249. oldal: J. Ruby: *Secure the Shadow. Death and Photography in America*. Cambridge, Mass. – London, 1995, 53 alapján
250. oldal: <http://postmortem.punt.nl/?gr=788796&page=7> (2011. május 25.)

251. oldal: felső kép: K. Sykora: *Die Tode der Fotografie I. Totenfotografie and ihr sozialer Gebrauch*. München, 2009, 104 alapján
alsó kép: S. D. Burns: *Sleeping Beauty. Memorial Photography in America*. Altadena, 1990, 42. kép alapján
252. oldal: K. Sykora: *Die Tode der Fotografie I. Totenfotografie and ihr sozialer Gebrauch*. München, 2009, 111 alapján
253. oldal: <http://postmortem.punt.nl/?gr=788796&page=7>
(2011. május 25.)
275. oldal: www.vimoutiers.net/imagesCC/CCThe-last-toiletw.jpg
(2011. március 24.)
280. oldal: <http://sophie.demeautis.free.fr/joomla/index.php/dossiers-et-recherches-en-cours/principaute-de-monaco>
(2011. március 24.)
289. oldal: www.executedtoday.com/?s=fouquier+tinville
(2011. március 24.)

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Bárcsak ezúttal is köszönetet mondhatnak nővéremnek, Yvette-nek, aki valamennyi korábbi kötetemet alaposan átolvasta, és sokkal jobb könyvvé tette valamennyit. 2009-ben hunyt el.

Rudy Kousbroeknak köszönöm, hogy felhívta a figyelmemet egy fontos Stendhal-passzusra. Valahányszor fellapozom az *NRC Handelsbladot*, elfog a veszteség érzése.

Az elmúlt években legalább száz barna színű boríték érkezett a címemre, bennük az emlékezet és a felejtés témájára vonatkozó cetlikkel – hálás köszönet értük Jaco Grootnak.

Köszönöm Marius Draaismának az utalást a kriptomnézia egy esetére Steve Vainál. Köszönöm továbbá Robbert Ammerlaannak (*Hollands Diep*) és Hendrik Spieringnek (*NRC Handelsblad*), hogy helyet biztosítottak e kötet néhány fejezetének korábbi változatai számára. Ewoud Sandersnek tartozom köszönettel a *vergeetboek* szó különös etimológiáját illető egyik utalásért.

Alapos, mindig találó kommentárjaikért és szépirodalmi műveket illető javaslataikért köszönet az alábbi személyeknek: Anne Boomsma, Maarten Derksen, Wim Hofstee, Goffe Jensma, Frans Meulenberg, John Müller és Sarah de Rijcke.

Jelle Wopereis a kötet csaknem minden fejezetét átolvasta – hálás vagyok valamennyi szerkesztési javaslatáért.

Miután eldöntöttük, hogy a kötet címe *Vergeetboek* lesz, Francesca Knol felhívta a figyelmemet Marten Toonder 1976-ban publikált könyvecskéjére, *A felejtés könyvére*. Az egybeesésnek nagy hasznát vettem. Ebben az esetben nincs szó kriptomnéziáról.

Rudo Hartman, Jacqueline Kooiman, Gerard Pels és Coen Simon mindig épp a megfelelő pillanatban adtak ösztönzést a munka folytatásához – köszönöm nekik.

Patrick Everard pedig még mindig ugyanaz számomra, aki az elmúlt húsz évben volt: az ember, akinek szívesen írok.

Groningen, 2010. szeptember 12.

D. D.